

А 98
ШАРИФЖОН АҲМЕДОВ

Бир тушнинг эврилишлари

84(5-Уз)
А 98

Шарифжон АҲМЕДОВ

БИР ТУШНИНГ ЭВРИЛИШЛАРИ

16+

4

Nizomiy nomli
T D P U
kutubxonasi

У-9106/3

Тошкент
«Akademnashr»
2019

УЎК: 821.512.133-32

КБК: 84(5Ў)6

А 98

А 98

Аҳмедов, Шарифжон.

Бир тушнинг эврилишлари [Матн]: ҳикоялар / Ш.Аҳмедов. – Тошкент: Akademnashr, 2019. – 176 б.

ISBN 978-9943-5928-9-6

УЎК: 821.512.133-32

КБК: 84(5Ў)6

Шарифжон Аҳмедов – ўзига хос ижодкор. Унинг ёзиш услуби ўзгача, тили ўзгача, ҳикояларининг қурилиши ўзгача. Ҳикояларни ўқиш асносида китобхон замонавий адабиётда кечаётган ўзгаришлардан хабардор бўлиши мумкин. Китобга ёзувчининг энг сара ҳикоялари киритилган. Улар нозик дидли ўқувчиларга ҳам манзур бўлади деб ўйлаймиз. Адабиётга қизиқувчи кенг китобхонлар оммаси учун.

ISBN 978-9943-5928-9-6

© Шарифжон Аҳмедов
«Бир тушнинг эврилишлари»
© «Akademnashr», 2019

ШАРИФ АҲМЕДОВНИНГ ЭВРИЛИШ-МЕТАМОРФОЗАЛАРИ

Гарчи аҳён-аҳёнда бўлса ҳам ўзбекзабон касбдошларимнинг ёзганлари билан танишиб тураман. Москвадаги адабий журнал ёки альманахларда асарлари чоп этилишини истаб, ҳикоя ва қиссаларига баҳо беришим тилагида каминага юбориладиган қўлёзмалар орасида қизиқиш уйғотмайдиганлари билан бирга яхши топилмалар ҳам учраб қолади.

Андижон фарзанди Шариф Аҳмедовнинг бир туркум эссе-ҳикоялари дастлабки сатрлариданоқ ғаройиб услуби билан эътиборимни тортди. Эссе-бадиа жанрида битилган, интеллектуал насрга мансуб ушбу асарлар замонавий ўзбек адабиётида ноёб ҳодисадир.

Айтишим жоизки, Аҳмедов қаламига мансуб ҳикоялар мутолааси ўқувчи учун асло осон кечмайди, тағмаёноларини англаб олиш осон эмас, бунинг учун тафаккурни ишлатиш талаб этилади.

Хорхе Луис Борхеснинг «ғалати» асарларини ўзбек тилига ўгирган Шариф Аҳмедов бадий меъёр ва сўз сезимини дурустгина ҳис этадики, бу ҳол Борхесга кўр-кўрона эргашишдан асраб қолганидан ташқари унга улуг аргентиналик яратган талқинлар негизида ўзининг хос асарларини – антик давр адиблари метаморфозалар, яъни эврилишлар деб атаган ўзининг адабий матнларини яратиш имконини берди.

Ушбу жанрнинг мумтоз бошловчилари қаторида Қадимги Рим шоири Овидийни эслаб ўтиш мумкин. Ўн беш китобдан иборат маҳобатли дoston иншо этган Овидий юнон ва Рим асотирлари талқинига таяниб олам ярали-

шининг ибтидосидан бошлаб содир бўлган ажабтовур эврилишлар ҳақида назмий ҳикоялар сўзлайди.

Шу аснода, шак-шубҳасиз, Франц Кафка қаламига мансуб «Эврилиш» ҳикояси XX аср модернистик адабиётига дохил энг ёрқин мажозий асар эканини тилга олгим келади.

Шариф Аҳмедовнинг воқеабандликдан йироқ эссе-ҳикояларини (айримлари, эҳтимол, истиснодир) баён қилиб бериш имконсиз. Ўша айрим истиснолардан бўлган «Бир бемор воқеаси»да хастахонада банди беморнинг кунлик ҳолатлари аро вақт оқими кечиб турса-да, ушбу оқим охир-оқибат бизни кутилмаган хотима қаршисида ҳозир қилиб, омонат ва беқарор тириклик жумбоқлари ҳақида ўйлашга ундайди.

Шариф Аҳмедовнинг ҳикояларидан бири худди муаллифнинг адабий маслагини билдириб қўймоқчидек айнан «Бир тушнинг эврилишлари» деб номланган. Унда биридан иккинчисига, ундан яна бошқасига ўтиб борувчи ташбеҳлар силсиласи, бир воқеанинг бошқасига қатланиб бориши манзараси намоён бўлади. Асар воқелигида персонажларнинг ҳар бири баайни англаму сезимлар оқимида каби туш ва рўёлар оламида яшайди, ўз навбатида, айтиш жоизки, рўёлар ижодий инкишоф воситасида адабий ёхуд кундалик турмуш воқелигида барқарор этилади. Овидийнинг мифологик персонажларидан фарқли ўлароқ, Аҳмедов қаҳрамонлари доим фаолиятда, улар ҳар биримиз каби изтироб чекишади, муайян тарихий сиймолар ютуқларидан руҳланиб, кулфатларига шерик бўлишади.

Борхеснинг шоҳ асарларидан бири – «Колриж туши»ни (С.Т.Колриж – инглиз романтик шоири) ўз ҳикоясининг эврилишларига асос тарзида танлаб олган Шариф Аҳмедов айнан тушлар, тушлар муҳитида содир бўлаётган воқеалар ижодкор учун баъзи ҳолларда самаралироқ экани, ёзув столи қаршисида ўтирган пайтларинг хаёлда пайдо бўлганидан кўра равшанроқ воқеа ва сюжетлар-

ни баъзан айнан улар бизга тақдим этиши борасидаги фикрни асарининг бутун давомида илгари суради ва асар муҳитига бирикиб кетган ушбу туш саҳналари ижодкор учун чинакамликка айланади.

Уйқуга кетишидан аввал мўғул ҳукмдори Қубла Хон (Қубилойхон) ҳаёти-ҳолотидан сўзланган тарихий рисо-ласини ўқишга тутинган шоир Колриж тез орада мудроқ-қа чўмиб, муҳташам хон саройини ва бу саройни тараннум этган тенгсиз гўзал дostonни туш кўради. Уйғонгач эса сеҳрли тарзда нозил қилинган асарни қоғозга туширишга уринади, аммо аллакимнинг бемаврид ташрифи ишнинг белига тепади. «Ҳайрат ва алам ичра англадимки, – дейди сўнгроқ Колриж, – мен тушимнинг умумий манзарасини ҳамон кўриб турсам-да, саккиз-ўн мисрадан бошқа барча сатрлар дарё юзасидаги ҳалқачалар янглиғ ғойиб бўлган ва, таассуфки, уларни қайта тиклашнинг имкони йўқ эди».

Шу ўринда олдиндан айтиб қўйгим келди – бир пайт-лар «Ғойибнинг иккинчи сафари»ни битиш билан маш-ғул эканман, ушбу қиссамнинг муҳим саҳналаридан бири айнан тушимда намоён бўлганди. Яхшики, Колриждан фарқли, уйқумда Тангрим кўнглимга солган сатрларни қоғозга муҳрлашимга биров халал бермади менга. Бедор-ликда ҳеч тутқич бермаган ўша парча тушимнинг муҳит-ларида сайқалланиб, асар матнига табиий тарзда уйғун-лашиб кетган эди.

VII асрда яшаб ижод этган улуғ ислом олими Муҳаммад ибн Сирин Фрейду Юнглاردан бир қанча асрлар аввал тушлар табиатини ўрганиб, тушда кўрилган нарса, асли-да, ташқи воқеликнинг давоми деган хулосага келган. Юк-сак иқтидорли ва табиати нозик одамлар назмий сатрлар билан зийнатланган кароматли тушлар кўрадилар дейди мутафаккир. Лайли тимсолига ишқий ғазаллар битган мумтоз араб шоири Мажнунни (Қайс ибн ал-Мулаввах) Ибн Сирин фикрининг исботи тариқасида келтиради.

Ш.Аҳмедов ўз ҳикоясида ғаройиб эврилишлар занжирини бир туш манзарасидан бошқасига томон тортиб борар экан, Колриж тушида кўрилган хон кўшки атрофидаги тафсилотларни галдаги ҳалқа тарзида XIII – XIV аср муаррихи Рашидиддин билан боғлайди. Элхоний ҳукмдорлар ҳузурида олий рутбали вазир бўлган Рашидиддин бир асар битиб, Қубла Хон ўз тушида кўриб, ёдида сақлаб қолган лойиҳа бўйича барпо эттирган росмана сарой ҳақида маълум қилган эди. Бир неча аср аввал дебоча олган мўғул ҳукмдорининг саройига доир воқеалар силсиласи бир тушдан бошқасига кўчиб яна узоқ давом этишини уқтиради Борхес.

Буни кўрингки, мажозлар шодасини энди Ш.Аҳмедовнинг ўзи тўлдиришга киришади. Муаллиф улуғ озар шоири Низомий Ганжавийни, бир эмас, балки энди етти муҳташам сарой малоҳати тараннум этилган унинг «Ҳафт Пайкар» достонини мазкур шажарага олиб киради. Маълумингизки, ушбу кўшклар ҳам Низомийга айнан тушларида намоён бўлган, шоирнинг рўёларидан воқеликка сизиб чиққан саройлар малоҳати, бизга ҳануз чексиз баҳралар улашаётган назмий сатрларига пировардажиб тарзда муҳрланган.

Турли давр ва турли усталар ижодининг маҳсули бўлган, юқорида тилга олганимиз меъморий ва назмий асарлар силсиласига ушбу ҳикоя муаллифининг ўз рўёлари ҳам табиий тарзда бирикиб кетади. Улуғ Бобурнинг кентдоши эврилишлар занжирига Тож Маҳални – жазирама Ҳинд заминини зийнатлаб, туркий даҳо обидаси ўлароқ қарийб тўрт асрдирки бутун оламни ҳайратга солиб турган мўъжизани қўшмаслиги асло мумкин эмасди.

«Хонамдаги уқубатгул» ҳикоясининг бир қарашда сокин муҳитларидан ҳам илоҳий аралашув-мудоҳала мавзуси дафъатан юзага чиқиб келади. Ҳикоянинг воқеалари муаллифнинг ўзи чечаклари мўл эканидан «Гу-

листон» деб атамоқчи бўлган юртда дебоча олиб, аста Жанубий Американинг сельва ўрмонлари томон сурилиб боради. Биз *passiflora*, яъни укубатгул хислатларидан бохабар бўларканмиз, ўзаро муҳорабалардан ҳориган маҳаллий ҳиндулар ундан уйқудори ва тинчлантирувчи малҳамлар тайёрлашганини билиб оламиз. Уйқу ва тушлар мавзусига шу тариқа яна дуч келган тоқатли ўқувчи рўёлару хаёллар билан боғлиқ навбатдаги дўнишларга ўзини чоғлаб бораверади.

Испан конкистадорлари наздида, пассифлора чечаги дастлаб турлича тимсолда намоён бўлади – бир сафар инклар хазинасига қўз тиккан Кортес етовидаги Мексика истилочиларига муносиб ҳарбий нишон тарзида тақдим этилса, бошқа гал жувонлари тафтини қўмсаган оврупалик келгинди бу қароқчилар тасаввурида малоҳатли аёл чеҳраси бўлиб гавдаланади.

Бу орада муғомбир бир иезуит ўртага чиқдики, маҳаллий ҳиндуларни жиловлаб туриш осон бўлсин учун ғалати ривоят ихтиро этди, ушбу матал руҳонийлар қўлида узоқ вақтлар дурустгина илоҳий қурол бўлиб хизмат қилди – *passiflora* энди Исо масиҳ изтиробларининг тимсоли бўлиб ифодалана бошланди. Боғлама ҳосил қилган бу гулнинг уч дона уруғдони Иисус (Исо ибн Марям) чормих этилганда қўл ва оёқларига урилган михлар, уруғдон остида қўним топган беш дона ўсимта илоҳий вужудга етказилган жароҳатлар, турфа ранглар билан товланган найчалари пайғамбар бошига кийдирилган тиканак тож, ўтқир гулбарглари эса унинг вужудини тилка-пора қилган тигдор найзалар тарзида тушунтирилди. Ҳаттоки гулбарглар орқа қисмида хиёнаткор Еҳудага тўланган ўттиз кумуш тангаларга ишоралар ҳам топилган эди.

Эврилишлар силсиласида диний мавзуни давом эттирган Иисус (Исо ибн Марям) воқеаси бизни «Бир тушнинг эврилишлари» ҳикоясига яна мурожаат қилишга, тўғри-

роғи, ундаги персонажлардан бири – англизларнинг дастлабки черков бахшиси Кэдмонни эсга олишга ундайди.

Батамом саводсиз оддий бу чўпон отхонада отлар орасида пинакка кетишга чоғланган маҳал кимдир унинг исмини айтиб чақиради ва куйлашга амр этади. Ўтакаси ёрилаёзган Кэдмон Худо уни куйлаш укувидан тамом қисиб қўйганини айтса-да, буйруқ яна такрор янграйди: «Яратилиш ибтидоси ҳақида куйла!» Ва шунда бахши аввал ўзи ҳеч эшитмаган мисраларни баралла куйлай бошлади. Эрталаб эса хотирига муҳрланган қўшиқни роҳибларга қайта айтиб берар экан, бундан таажжубланган дин пешволари Муборак битик мисраларини илоҳий кудратгина оддий чўпон дилию тилига муҳр этганини басма-басига асослай кетишади. Илоҳий қўшиқнинг хушоҳанг мисралари тиниб, сўнгги саслари атрофга сингиб борар экан, Қиёмат ва жаҳаннам азобларидан даҳшатга чўмган роҳиблар қалби зум ўтмай жаннат фароғатлари хаёлидан саодат осудалигига қовушади.

Бу ўринда мен ўзим ҳам диний мавзудаги бу каби эврилишлар давомини боғлашни истардим. Қалбимиз ва ёдларимизда муқаррарки, Арабистоннинг Ҳиро ғорида хилватнишин қолган бесаводу оддий бир туякашни бехос фалакдан келган садо уйғотиб юборади: «Яратган Роббинг номи билан ўқи. У инсонни алақдан яратди. Ўқи! Роббинг Карамлиларнинг карамлисидир. У қалам билан илм ўргатмишдир...» Туякаш ўзининг саводи йўқлиги, ўқишни билмаслигини айтса ҳам, ул даъват яна такрор эшитиларди.

Яратганнинг ушбу амри кейинчалик Қуръони каримга «Алақ» сураси бўлиб кирди, амрга итоат қилган зот эса башариятга юборилган энг сўнгги набий – Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) бўлиб қалбларимиздан мангуга жой олди.

Шоир Колриж бошидан кечирган эврилишлар «Порлоқдан келган одам» ҳикоясида ҳам ўз давомини топади. Ушбу ҳикояда биз дуч келганимиз – Вебстер исмли одми-

гина бир одам майда тужжорлик билан рўзгор тебратади, аммо недир сабабдан ашъорлар битишга кўнгил қўйган ғалати бу персонаж иттифоқо Колрижнинг ижодий оламига беҳос бостириб киради ва шоир тушида нозил қилинган ўша «Қубла Хон» достони яқунланишига ҳалал беради.

Колриж билан содир бўлган ушбу ҳодисани Ш.Аҳмедов ҳам сирли кучларнинг бемаврид ва ё беҳосият аралашуви қабилида тушунтиради. Бу каби воқеалар сирасида Шарқ тарихидан ҳам бир неча мисоллар келтиради. Хусусан, Нишопурни талон-торож қилиш чоғида Тўлуйхон навкарлари томонидан ўлдирилган шайх Фаридиддин Аттор қисмати ва сўнгги хоразмшоҳ Жалолиддин Мангубердиннинг шавкатли умрига зомин бўлган аллақайси курдий қароқчибачча воқеалари шулар жумласидандир.

Сўнггида «Тарозий тошбақаси»даги эврилиш воқеасини ёдга олишни истардим. Ушбу роман муаллифи сифатида хулоса қилган эдимки, таносух-эврилишга бир карра дучор бўлган Бесоз исмли ҳакам, мавлоно Тарозий ҳар қанча уринмасин, инсон қиёфасига қайтишга бошқа муваффақ бўла олмайди. Қиссадан ҳисса шуки, бир-бирига муттасил боғланиб, урчиб боришга мойил тимсолу ташбеҳлар сўнгсиз давом этиши мумкин ва унинг, ушбу шажаранинг ортга томон йўналган ҳаракатига улуғ ва қудратли зот – Аллоҳ таолодан ўзга ҳеч кимса бас кела олмас.

Шариф Аҳмедов ўз она тили – ўзбек тили ва русчада ҳам қарийб бирдек қалам тебратади. Шубҳа йўқки, унинг битиклари ўзбек миллий адабиётига ассоциатив, интеллектуал ва мажозий адабиёт деб аталган янги қирра бўлиб қўшилажак.

ТЕМУР ПЎЛАТОВ,

*Ўзбекистон халқ ёзувчиси,
Тожикистон халқ ёзувчиси*

БИЗДАН ҲАМ ЧИҚСИН-ДА!

*(Шарифжон Аҳмедовнинг ҳикоялар тўплами
ҳақида бир-икки луқма)*

Мен бу тўпламнинг муаллифини кўрмаганман, танимайман, номини ҳам эшитмаган эканман, қаранг. Битикларга илова қилинган қисқагина изоҳдан маълум бўлишича, адабиётда хийла суяги қотган тажрибали ижодкор эканки, уни билмаганим каминанинг айби, албатта. Қўлёмани менга нотаниш адибнинг бир вақтлардаги сабоқдоши олиб келди: «Мана шуни ўқиб бераркансиз». Нега айнан мен ўқиб беришим керак? Илтимос... Пайсалга сола-сола уни варақлай бошладим. Истеъдодли, шубҳасиз, истеъдодли одамнинг қалами! Аммо... менинг таъбимдан йироқ – ўта батафсил, эзманамо; мавзулари ҳам, руҳан ҳам бизга бегонадек. «...Эс-хуши жойида бўлган ўқувчининг энсасини қотириб, унинг таомил қоидаларига кўра шаклланган одатий дидини пароканда этиб...» («Лера-Ларивон» ҳикоясидаги шахсий эътироф). Ўзбек китобхони бу тоифа асарларни ҳазм қилиши қийин; биз кўпроқ «эга-кесими тайин» нарсаларга ўрганганмиз-да.

Ана шундай мулоҳазалар билангина кўлёмани рад этиш инсофдан эмасдек туюлди. Тўғри – услубан мужмал, ўқилиши заҳматли; тўғри – жумлалар китобий, таржима тилининг ҳиди бор, лекин бу ўқувсизлик ортидан келадиган жўн эзмалик ёинки саёзликдан пайдо бўладиган мужмалликлар эмас-да. Интеллектуал наср, психологик наср дейдилар бунини. Инсон руҳиятини тадқиқ этишнинг янгича йўлларида; тасвир имкониятини кенгайтириш борасидаги дадил изланишлардан. Тил-ифоданинг бур-

ролиги, руҳий тебранишлар таҳлилида ҳали қалам урилмаган манзилларни забт этмоққа уринишлар ҳам шоён диққатга сазовор!

Адибимиз, «бир хил-бир хил»ликдан бешибми, адабий дунёнинг турфа пучмоқларига бош уриб кўраётир. (Ўзи ихлосан боғланган Лотин Америкаси насрига ҳавасмандликдан ҳам бўлса керак.) «Қўя беринг» дея тантилик қилгингиз келади. Биздан ҳам чиқсин-да, ахир!

Охирида эса бир мулоҳаза: ана шу ҳур изланишлар асносида китобхоннинг таъбу эҳтиёжлари ҳам ҳисобга олинса, азал қоққан қозикдан узоқлашганда бир кун келиб унга яқинлашув савдоси ҳам борлиги назардан қочирилмаса, ҳўб бўларди. Зеро, булар «маҳаллий адабиёт»нинг талаблари эмас.

Эркин АЎЗАМ,

Ўзбекистон халқ ёзувчиси

ХОНАМДАГИ УҚУБАТГУЛ

Ўзим бирмунча вақтдан буён яшай бошлаганим бу мамлакат номини илк дафъа эшитган одамнинг кўз олди-га, албатта, бепоён далаларда ястаниб ётган турли ранг ва русумдаги гулзору лолазорлар келиши тушунарлидир. Бунда ҳеч бир муболаға йўқ, чиндан ҳам, агар ўзимизда таомилга кириб, шунчалар кўп такрорлайверганимиздан баъдларга уриб кетган муқим иборани яна такрор қўллашга жазм этсак, баҳор сепини ёйган кезларда атрофни кузатган одамнинг дили яйрайди – қизил, сариқ, бинафшаранг ва яна кўплаб нозик жилваларини ажратиб олишга қурбим етмайдиган бошқа тусдаги гуллар барқ уриб ётган адоғи йўқ манзаралар бу юртнинг табиати-га, устига-устак, одамларининг ҳам феъл-атворига шу қадар сингиб кетганидан мамлакатнинг номини шунга мувофиқ тарзда «Чечакюрт» ва ё ўзимизбоп «Гулистон» деб расман қайта номласа ҳам бўлаверадиған алфозда. Одамлар ўз уйлари қаршисидаги дўппидек жойларни-да гулларга буркаб, бўстонга айлантириш дардида куйиб-ёнишларини-ку айтмай қўяверамиз. Аммо меъёридан ортиқ соддалигимизни бироз жиловлаб, андак шошмай турсак, айрим нарсалар ойдинлашади. Гап шундаки, далаларда барқ урганча кўзларни қувонтираётган ранго-ранг бу чечакларнинг ҳам умри муайян вегетация даврига қадар ўлчаб берилган; шаҳар шовқинларидан безор бўлиб, кўзларингизни ўша гулзорлар малоҳатига яна бир дафъа ошно этишни истаб қишлоқ томон йўлга чиқасизки, бора-боргунча атрофда бугун нимадир ўзгаргани, бугуннинг

манзараси кечагидан сағал бошқача экани даракларини юракда туя бошлайсиз. Ҳамиша ҳушёр ҳисларингиз сизни бу сафар ҳам алдамаган бўлади – дала томон яқинлашаркансиз, атрофдаги кунпаякун парокандаликни кўриб, юрагингиз бир қалқиб, увушиб кетади – кечагина қирмизи ва ё бинафшарангларга бурканиб ётган гулзорлардан бугун нишона ҳам топа олмайсиз, билъакс, машъум қатлиом саҳнасини ёдга солаётган уватларда бошлари кесилган, пажмурда таналари беўхшов қалашиб ётган турли чечак мурдаларига кўзингиз тушади – ана гўзалликка ошуфталигу мана малоҳатга бандилик! Гўллик ҳам эви билан-да ахир, ҳар қандай гўзалликнинг охири айнан мана шундай аянчли якун топишини билмагандай тута-сиз-а ўзингизни! Ҳали-замон кўзларингиздан дийдагирён тўкилмоқчи бўлиб турган ёшларни ичингизга ютинг-да, иккиюзламачиликни йиғиштириб, атрофга ҳушёр кўз билан боқинг. Ахир, бу гулларнинг қуруқ малоҳати сиз томон келаётган анави гулчи фермерни, унинг бутун бола-бақраси қорнини тўйдирармиди?!

– Салом, жаноб, даламизга хуш келибсиз, – дейди сўрашишга қўл узатаётган фермер. – Сал кечикибсиз, чамаси, маъзурки, аммо бу ёғи энди *finito la comedia*.

Бошларидан жудо этилиб, бутун дала бўйлаб қаққа-йиб қолган қуруқ тана-новдаларга ишора қилиб, гулбошлар нега кесиб олингани билан қизиқасиз. Айтадики, хавотир олманг, барча латофату жаннатий хушбўйлари билан улар энди қорамолларни хушнуд этаётир!

Шунақа гаплар. Гулбошлар кесиб олинганидан кейинги манзара қанчалар аянчли ва мудҳиш кўринмасин, аммо камина ўзимни кўнгли юмшоқ одамлар тоифасига сира ҳам қўшмайман, бағримнинг ўртача метинликдан қаттиқроқлиги ҳам бор гап. Бошқача қилиб айтганда, яъни сўз бораётган мавзуга дахлдор қилиб айтганда, ҳар турли гулларга ошуфталиқ билан асло мақтана олмай-

ман, бундай инжа туйғуларни атрофингиздаги шоири замонлардан ахтара қолинг, мен учун эса улар (гуллар) ё бор, ё йўқ, тамом-вассалом. Аммо бу жойларни «Чечакюрт» ва ё «Гулистон» деганларича ҳам бор эканки, ҳар қадамда гул дўконларига дуч келавериб, истасанг-истамасанг, уларга кўзинг тушар, айрим пайтлари бекорчи вақтингни қаерга яширишни билмай қолганингда беихтиёр бу дўконларга бош суқиб ўтаркансан. Қайсидир бир куни ҳам шундай бўлди, ишдан ҳориб қайтаётгандим, завжаи муҳтараманинг «бугун фалончининг туғилган куни, шунга боп бир тутам фалон чечакдан ола келинг» деган гапи эсимга тушдию машинани йўл бўйидаги «Intratuin»га бурдим.

Улкан ойнаванд бино ичкарисига кираркан, бу жой гуллар дўкони эканини аввалдан билган инсон чечакларнинг турли ҳидларини туйишга ихтиёрсиз тадорик кўриши табиий, аммо, не ажабки, бундай кутув ўзини оқламайди – бу жойнинг гуллари мутлақо бўй таратмайди, улар биргина кўриб мароқланиш учунгина яратилган, шундай экан, кўришдан бошқа туйғуларингизни тежамкорона ўчириб қўйганингиз маъқулроқ. Хуллас, ичкарининг диққинафаслигидан нафасим қайтгудек бўлиб керакли чечакни излаб юрарканман, улкан тувакларда битган кактуслар ортида ёлғизгина, худди тиканаклари мўл бу зўравонлар панасида қолиб, ўзини хўрланиб-камситилган сезаётган каби мунғайиб турган, авваллари мен ҳеч эътибор қилмаган ғалати гулга кўзим тушди. Бир сонияга диққатимни тортган бўлса ҳам, дастлаб ёнидан ўтиб кетмоқчи бўлдим, сал нари бориб, яна ортимга қайтдим. Синчиклаб назар солиб, ростдан ҳам авваллари бунақасини ҳеч кўрмаганимни билдим.

Чирмовуқсимон танаси ҳар турли шаклларни ҳосил қилиб эгилган, эгриликларининг муайян бўғинларидан поя чиқариб, охирида эса бир кафтга жойлашгудек бўлиқ

гул барпо этган бутача энди росманасига диққатимни ўғирлаган эди. Баркамол бу гулни таърифлаш мушкул эди, ўз истехкомини мардонавор қўриқлашга ҳозирланиб, қатъий интизом билан саф тортган найзасимон гулбарглари билан мойчечакни ёдга соларди, гулбарглари ичра қўним топган ва оқу қора, бинафшаранг туслари ажабтовур уйғунликда ҳамоҳанг такрорланаётган найчалари ва энг ғаройиби – қўрғоннинг қоқ марказида мағрур туриб, ё ғаним ва ё ошиқларини такаббурона ўзига чорлаётган қилвир уруғдонлари – ушбу манзара, бу қиёфа фақатгина шу гулга хос эди. Боя айтганимдек, табиатимдаги гулларга бефарқликдан энди асар ҳам қолмагандек, шу пайтгача уларга нисбатан бўлган барча лоқайдлигим энди мана шу ғалати чечак тимсолида мубталога ўхшаш бир нимага айланаётганди. Дўкандордан гул номини суриштириб билдим – *passiflora*. Яна айтдики, у билан боғлиқ кўпгина синоатли ривоятлар бор эмиш. Мен эсам уни ортиқ эшитиб ўтиришни истамадим, хотин тайинлаган чечак билан буни ҳам ола солиб тезроқ уйга қайтишни, гулни энг ёруғ, энг кўркам жойга қўйиб, уни яна тадқиқ қилишда давом этишни истардим.

Менинг тадқиқотларим гулни томоша қилиш билангина чекланмас, *passiflora* – ўзим эсам «укубатгул» деб номлаганим ботаник бу жониворга доир турли манбаларни излаб кўрдим. Шуларнинг бирида ёзилишича, унинг асл ватани Жанубий Америка бўлиб, ўзаро муҳорабалардан ҳориган маҳаллий ҳиндулар ундан уйқудори ва тинчлантирувчи малҳамлар тайёрлашган. Испан конкистадорлари у қитъани беомон истило қила бошлаган вақтларда эса ушбу гулнинг малоҳатига асир бўлган янги соҳиблар ўша давр мутаассиблигига тўла мувофиқ тарзда бир ривоят ихтиро этдиларки, ушбу матал руҳонийлар қўлида узоқ вақтлар дурустгина илоҳий қурол бўлиб хизмат қилди – *passiflora* Исо масиҳ изтироблари-

нинг тимсоли тарзида ифодалана бошланди. Иезуитлар наздида, боғлама ҳосил қилган уч дона уруғдони Исо чормих этилганда қўл ва оёқларига урилган михларни, уруғдон остида қўним топган беш дона ўсимта илоҳий вужудга етказилган жароҳатларни, турфа ранглар билан товланган найчалари алайҳиссалом бошига кийдирилган тиканак тож, ўткир гулбарглари эса Халоскор вужудини тилка-пора қилган тигдор найзалар тарзида тушунтирилган, ҳаттоки гулбарглар орқа қисмида ўттиз кумуш тангаларга ишоралар ҳам топилган эди.

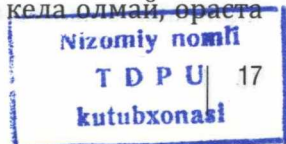
Ёруғликдан баҳра олсин дея чечакни даҳлизнинг кўчага қараган дераза тоқчасига қўйиб, фурсатим бўлди дегунча ундан кўзимни узмай соатлаб томоша қиладиган бўлдим. Аммо кундуз кунлари гулнинг асл ёрқин ранглари унниқиб, хира торта боришини кўп вақтгача тушунолмай юрдим. Унга доир адабиётларни варақлаш давомида бунинг сабабини билиб олдим – унинг ғунчалари фақат тун ярмидан оғгандагина очилар ва сабоҳнинг илк нурлари атрофга тарала бошлаганда эса тезликда сўлиб, нобуд бўларди. Тунга ошиқ девона, аммо ҳар тарафи тўқис гул. Уқубатгул ҳаётининг авж палласини кузатиш мақсадида дастлабки кеча умуман мижжа қоқмай чиқдим. Гулшунослик манбалари алдамаган эди – тун ярмидан оғган маҳал мушт бўлиб тугилган ғунчаларда, ғунчалар эмас, кўсакларда ҳаракат бошланиб, гулкосалари очила бошлади. Буни кузатиш ғаройиб эди, илло, шундоққина кўз ўнгимда бу оламга бегонасираб боқаётган каби эҳтиёткорлик билан янги вужуд таваллуд топаётганди. Тун сукунатида мен гулбаргларнинг бир-бирларидан ажралаётгандаги элас-элас тирсиллашини ҳам, очилаётиб эса баайни узоқ уйқудан тура солиб, баҳузур керишаётган болакайнинг эсноғига ўхшаш сасларни ҳам эшитаётган эдим ёки бу мўъжизага батамом маҳлиё бўлганимдан менга шундай туюлганмиди? Ҳар не бўлганда ҳам, шун-

доққина кўз ўнгимда тезлаштирилган лента каби бутун бўй-басти, бутун ғаройиб ранглари билан бу дунёга уқубатгул очилиб келмоқда эди. Гулнинг очилиш маросимини томоша қилиш чиндан ҳам мароқли эди. Ҳайрат ва таажжуб ичида бу жараёни кузатиб ўтирарканман, мўъжизага шоҳидликни ким биландир баҳам кўргим, ўша ким биландир биргаликда ўтириб, баҳамжиҳат мароқ ва шавқларга чўмгим келди. Аммо атрофимда ҳеч ким йўқ, хотин билан болалар эса юқорида сокин ухлашмоқда эди. Шундай бўлса ҳам, ушбу ажабтовур манзара лоақал уларнинг ҳам тушларида бўй кўрсатиб, уйқу ичра кўраётган эртакларига бу гулнинг ранглари каби камалак шуълалари оқиб киришини ният қилганим ёдимда.

Уқубатгулнинг очилиши қанча вақт олганини билмайман, тахминимча, бу чорак соатдан узоқ давом этгани йўқ эди. Чорак соатлик тўлғоқдан сўнг кулбамнинг тўрида ҳар жиҳати баркамол, шакл ва ранглари бекаму кўст ғаройиб гулвужуд савлат тўкиб турарди. Унинг барча аъзоларини, гулбарг ва гулкосаларини, барча қабарик ва ботиқларини диққат билан назардан кечириб, ҳиндулар салтанатини маҳв этган келгиндилар назаридаги илоҳий бақамтиликни барибир тополмадим, аммо ботаник бир ниҳолдан бутун бошли илоҳий ривоят яратиб, таслим этилган халқларнинг бошини айлантирган мутаассиб руҳонийларнинг товламачилик маҳоратига тасаннолар айтдим.

Уқубатгулга тикилганим кўйи шулар ҳақида ўйлаб ухлаб қолганимни сезмабман. Сезиб билганим эса тушимда тирик вужуд каби бошим узра чайқалиб турган уқубатгулни кўрганим эди. У чиндан ҳам тирик эди. Ўнг-сўлга тинмай мастона чайқаларкан, аҳён-аҳёнда бошини эгиб, қулоқларимга алланарсаларни шивирлар, аммо нима ҳақида сўйламоқчи эканини ҳеч англай олмасдим. Фақат гунг-соқов бўлиб, унинг бир соҳибжамолники каби баркамол малоҳатидан тилим калимага кела олмай, ораста

У-9106/3

чехрасига, тувакка жипс ўтқазилган бўлса-да, аммо аллақандай сеҳр билан ҳавода муаллақ сузиб юрган бўй-бас-тига суқ билан тикилардим. Бунга сайин у ҳам атрофим-да гир айланиб, рақслар жазавасида давом этаркан, бир маҳал ўзини кучоғимга отди ва зум ўтмай у менинг ёки мен унинг бағрига сингиб кетдим.

У ёғи нима бўлганини билмайман, фақат эрталаб уй-ғонгач бу тунги туш тафсилотларини хаёлан қайта тик-лай бошладим, аммо ҳарчанд уринмай, уйғонаётган шуур тирқишларидан атиги узук-юлуқ манзараларгина сизиб чиқар, қолганлари эса батамом унут бўлгандек эди. Атрофда ҳукмига кира бошлаган кундуз ёруғлигида хона ўртасида, тувакда турган ўсимликка қарарканман, бу тун таваллуд топиб, яшнаган чечаклари энди сўлий бошлаганини кўрдим. Бир тунгина яшаб, шунга ҳам қаноат қилиб ўз қисматига рози бўлаётган гулга ачиниб кетдим. Ачиниш билан бирга бу тунги тушнинг айрим тафсилотлари ёдимга тушиб, уялишга ўхшаш хижолатпазлик туйдим.

Мен тобора укубатгул борлиғидан таралаётган кўзга кўринмас тўлқинларга боғланиб бораётганимни, унинг баркамол қиёфасига қарам бўлаётганимни сезиб турардим. Кейинги тун ҳам чечаклари очилишини аллақандай муш-тоқлик билан, худди узоқ айрилиқдан сўнг қадрдон чехрани соғиниб, тезроқ дийдорига етишиш дардида юраги ҳап-рикаётган маъшуқ бетоқатлиги билан кута бошладим. Бир тунлик қисматини бошидан кечириб, шу туннинг ўзидаёқ бутун умрини яшаб бўлган кечаги гул ёнида энди бошқа ғунчанинг таваллуд дамлари бошланаркан, ниҳолнинг бу галги тўлғоқ шивирлари яна шууримда, юрагимнинг узоқ овлоқларида акс садолар бериб янграб кетарди. Ниҳоят, янги чечак ҳам бор малоҳати билан очилиб, хона ўртасида сезилар-сезилмас чайқалиб турар ва мен кечаги туннинг тушуниксиз эҳтиросларига яна қайта ғарқ бўлардим. Тонг яқинлаша бошлаган дамларда бу чечакнинг ҳам умри ту-

габ, юзларидан тириклик ранглари ўча бошлаганда эса юракда адоқсиз қайғу билан яна уйқуга кетардим. Уйқуда уқубатгул йўллаётган яна ўша манзаралар, ундан таралаётган синоатли ишоралар билан тўйинган туш саҳналари...

Шу тариқа, таъбир жоиз бўлса, ҳар тунги тушларимни хотирада қайта тиклаб, уларнинг ҳар бирини ҳаёлимнинг яширин бисотларига қат-қат қила солиб қўйвердим. Аммо гуллар ва бу гуллардан бино бўлган тушларга андармонлик узоққа чўзилмади. Кунлар ўтган сайин тунларда туғилиб, тонг шуълаларида нобуд бўлаётган уқубатгулга тааллуқли самарасиз эҳтирос ва майллар тобора баъдимга ура бошлади. Унга доир тушлар ҳам аста-секин мени тарк эта бошлаган, аммо энди уйқуларимдан мутлақо ҳаловат йўқолиб, уйқусизликка дучор бўлаётгандим. Қисқа пайтга ухлаб қолган дамларимда эса фақат босинқирашлар, таҳликалар остида алланарсалардан аллақаяққа қочишга уринишлар таъқиб этар ва худди мусибатларга лиммо-лим бутун умримни лоақал шу тун мобайнида яшаб адо қилган каби (бу тунги тушлардан) навбатдаги куннинг эрталабига қайтиш азоби зўриқиб борарди...

* * *

Шу кунларда иттифоқо Борхеснинг бир ҳикояси қўлимга тушиб қолди. Funes el memorioso, бизнингча эса «Хотирагўй Фунес» тарзида ўгириш мумкин бўлган бу ҳикояда, сарлавҳанинг ўзидан кўриниб турганидек, хотираси бекаму кўст бир йигитнинг ҳолотидан сўзланади. Айтилишича, бир фалокат туфайли тўшакка батамом михланиб қолар экан, уззукун қимир этмай ётишга маҳкум беморнинг ушбу қобилияти – бу оламнинг оддий бандаларга номаълум таассуротларини яққол кўра олиш, дунёда неки бўлса, барини бепоён хотирасига мангу муҳрлай олишдек фавқулодда иқтидори зўрайиб бораверади. «Менинг хотираларим башарият ибтидосидан

бошлаб ер юзида яшаб ўтган барча бандалар хотираларидан ҳам мўлроқдир», – дейди у. Тўшакда ётган жойида бир қанча хориж тилларини осонгина ўзлаштириб олган Иренео Фунес улуғ мутафаккирлар ҳам журъат этмаган бутун бошли илмий тизимлар ишлаб чиқади. Аммо шу қадар чексиз таассуротлар, адоғи кўринмас хаёлот ва хотираларни биргина шуурига сиғдира олган Фунес воқеаси, аслида, унинг учун туганмас мусибатлар манбаи ҳам эди. Ухлаш, уйкуга кетиш унинг учун ростдан ҳам улкан азобга айланади. Зим-зиё зимистонда қимир этмай ётишга маҳкум Фунес ўз шуурини ҳоритиб, ниҳоят, ухлай олиш илинжида қўшни уйлар деворидаги энг кичик дарзларни, ўзаро чок қилиб терилган ҳар бир ғиштнинг жойлашувини кўз олдига келтирар ва азобли бу ҳолатларнинг ҳеч адоғи кўринмасди.

Фунес воқеасини Борхес айнан унинг ўзи бошидан кечирган уйқусизликдан халос бўлиш учун ўйлаб топилган бир мажозий воқеа деб тушунтиради. «Мен ҳам худди Фунес каби уйқунинг ҳавзаларида, ниҳоят, ором топиш учун ўзимни, атрофда тинимсиз кечаётган мана шу борлиқни тамоман унутишни истардим. Аммо бунга сайин ўрнимда ётарканман, ўзим ҳақимда, танамнинг барча аъзолари ҳақида, китоблару улар тартиб билан териб қўйилган токчалар ҳақида, уй ва чорбоғ ҳақида, қўшни уйлар ва бутун коиноту унинг олис жисмлари ҳаракатлари ҳақида бетиним ўйлашда давом этардим. Хаёлан Буэнос-Айрес кўчалари бўйлаб юрганча ўзим қачонлардир мутолаа қилган китоблар саҳифаларидаги суратлар ҳақида ўйга чўмардим. Ана шунда сиз танишган мана шу Фунес воқеасини ўйлаб топиб, уни қоғозга туширдим. Шундан буён уйқусизлик чекиниб, хотираларим ҳам ўз ўрнига туша бошлади», – деб ёзади Борхес.

Агар яна ҳикоянинг ўзига қайтсак, унинг дастлабки сатрлари айнан уқубатгул иштироки билан бошлана-

ди: «Мен Иренео Фунесни кўлидаги укубатгулни худди унинг туб замиридаги охирги зарраларига қадар яққол кўраётган каби синчиклаб томоша қилаётган ҳолатида эслайман». Ҳушёр бўлмаган ўқувчи бу ҳолатга эътибор бериб ўтирмайди ва Фунеснинг ғаройиб қобилиятига маҳлиё бўлиб мутолаада давом этаверади. Аммо биз биламизки, сатрлараро алланарсаларни яшириб қўйишни хуш кўрган Борхес дастлабиданоқ бекорга бу гулни матнга киритган эмас. Назаримда, Фунеснинг бутун ҳаёти бошқалар кўзига кўринмас, аммо муттасил укубатлар ичра кечишига шу билан ишоралар қилинаётир. Баайни чормих этилиб сазойи қилинган Халоскор янглиғ. Укубатгул ҳақидаги афсоналарга айнан бақамтилик. Укубатгул Исо масих азобларининг бир тимсоли эди ва ҳикоя матнида ушбу рамзий гулни кўлида тутган Иренео Фунес воқеаси Борхес учун хасталикни ортда қолдириш чораси, уйқусизлик тимсолига айланди.

Ва шунда мен яна ҳам илгари боришни истадим – хотирагўй Фунес воқеасидан руҳланиб, бу асарнинг тамом акси бўлажак ва неки таассуротлар бўлса, барини шуурига жойлагувчи Иренеодан тамоман фарқли тарзда – бутун умрини, барча хотираларини унутиб боришга маҳкум, энг сўнгида эса ҳатто яшаш ҳам ёдидан чиқажак бир кимса ҳақида ҳикоя битишни кўнгилга тугдим...

* * *

Хонамдаги укубатгул эса негадир узоқ яшамади. Кўз ўнгимда муттасил дуркунлигини йўқотиб, танасини ҳаёт шарбатлари тарк этиб борарди. Охири ҳеч бўлмади – яшнаб кетишига бошқа умид қолмаган чалажон чечакни кунларнинг бирида дала четига ташлаб келдим.

2017 йил январь

БИР БЕМОР ВОҚЕАСИ

1999 йил ёзига тегишли кунларнинг бирида хастахонанинг ёлғиз палатасида ўттиз ёшга тўлар экан, бундан роса ўн йил аввал, йигирма яшарлик дўнон дамларида ўн йил сўнгра келажак (1999 йилнинг ёзига тегишли) айнан мана шу кун қандай бўлишини тасаввур қилгани аниқ-тиниқ эсида. Ўшанда ўйлардики, бу пайтга келиб адабий умрининг чекига тушган барча асосий асарларини ёзиб битирган ва ушбу асарларининг бадиий қийматига мутлақо мутаносиб тарзда кўрсатилажак эътирофларга ҳам сазовор бўлиб улгурган, хулласки, пешонасига битилган вазифаларини қарийб адо этиб битирган бўлади. Ўзига ўзи бир сарҳад қилиб белгилаб олган мана шу ёшдан нарийёғини эса бефойда судралиб юриш, тасодифан ва меъёридан орттириб улашиб юборилган йилларни беҳуда совуриш деб ҳисоблар, бир сўз билан айтганда, бутун бошли ўттиз ёшга қадар яшаш мумкинлигини ақлига сиғдиrolмасди. Ўзининг назарида режалаган барча юмушларини тамомила уддалаб қўйгач, ўттиз ёшидан кейинги эҳтимолий ана ўша умри йигирма яшарликнинг чароғон қуёши остида ўпкасини тўлдириб ҳаволаридан сипқораётган ҳозир паноҳидаги мана бу ҳаётдан фарқи ўлароқ, зимистон қоронғулиги ичра кўланка бўлиб кўринар, баайни беминнат заминда сен тетик одимлар ташлаб юрганинг мана бу ватан сарҳадлари ўттиз ёшингга қадар етиб боргану энди икки юртни айириб қаршингда дафъатан пайдо бўлган дарё ортидаги таҳликалари бисёр номаълум ҳудуд эса юракда ноаён саросималар уйғотарди. Эҳтимолки, икки ўртада пайдо шошқин бу дарёнинг мавжудлиги бежиз эмас ва ўттиз ёш чегарасига

етгач ўзини ана ўша дарёнинг бўтана сувларига беармон улоқтириб, вазифаларининг сўнггисига шу тариқа бешак хотима ясамоғи азалдан назарда тутилганми эди...

Воқелик эса ўйлаганидан кўра жуда оддий ва одми бўлиб чиқди, ўттиз ёшга тўлар экан, ўша лойқа дарёни қандай кечиб ўтгани ёки оддий бир бўғот каби устидан ҳатлаб ўтганини сезмай ҳам қолди. Танасидан кўнгли қолган одам¹ каби бу сарҳад, бу дарёдан сакраб ўтди, аммо тўсиқнинг у тарафида кўнгли қолдими ва ёки танаси, буни ҳам билолмай қолди. Билгани – фақат энди у тараф бу тарафга айланган, у тарафда тасаввуру ҳофизаларида ўзи неча йиллар парваришлаган бўлса-да, қоғозга барибир туширилмаган, туширилмаган бўлса-да, эҳтирос тимсолларининг юксаклиги билан битилганларидан кўра чандон аъло битилмаганлари қолди. Бу тарафда эса ўзи неча замонлардан буён хаёл қилган, мутлақ ёлғизлик дамларида тарҳини хаёлан ўзи чизиб чиққан бир мукамал китоб гардишларини – мутолаа давомида чин билан рўё, туш билан бедорлик чегаралари барбод қилинажак, бировларнинг эҳтирослари бошқалар қалбида баайни ўзиники каби аксланажак, хотимада эса ўзидан бошқа (ёхуд ўзидан бошқа бошқа) китобларни барпо этаяжак бир китобнинг бўлғуси фазилатларини хаёл (ёхуд хаёлан хаёл) қилишгина қолди. Ва гоҳида мана шу каби ноқис ҳикоялар битиш машғулоти қолди. Ўттиз ёшига қадар ҳаммасини бир ёқлик қилишни режалаган ўша дамларига бугунги кун саҳнидан туриб разм солар экан, ҳадя қилиб берилган бутун умрини қисқагина вақт доирасида тиғиз зичлаб истифода этишдек ўша пайтлар ҳою ҳавасларидан мийиғида кулиб кўйиши табиий эди. Умуман, ўтмишига адолат билан баҳо бера олса, шу ёшига қадар адабиёт билан мужмал бир тарзда – чекига тушган

¹ Аҳмад Аъзамнинг «Танасидан кўнгли қолган одам» ҳикоясига ишора.

йиллар шошганча ўттиз ёш остонасига кетиб бораётганини англаган дамлари ҳаприқиб бир нарсаларни ёзиш билан ўтиб борди, аммо ҳали битилмаган асарлари салоҳиятидан қаралса, унга кўнглидаги мана шу ниятларига кўра баҳо беришларини афзал биларди.

Бундан кейинги ҳаёти зимистон қоронғилиги ичида кеча бошлаганидек, ўттизга қадар ўтган йиллари ҳам энди бир зулмат ичра кўринаётган, эҳтирос ва рангоранг ниятларга тўлуғ барча ўша кунларини тиниқ-равшан ёдида қайта тиклай олиши керак бўлгани ҳолда, энди барчаси туманлар аро мавҳум ва қўл етмас сароб каби туюла бошлаганди. Ўз вазифасини ўтаб, ўтиб бўлган ўтмиш баайни ғажилиб унутилган олма каби занг билан қопланишга мойил эканини, ҳар қанча тиниқ бўлмасин, аммо барча хотираларни мустабид замон тобора ва беаёв хира торттира боришини билса-да, ушбу адолатсизликка тоқат қилиб бўлмасди. Биргина у билан эмас, балки атрофда кезинаётган бошқаларда ҳам шу ҳол содир эканини билгач, муттасил бу йўқотилишларга кўника борди. Золим вақтнинг илк ҳамласига дучор бўлгунига қадар бу ҳолатини табиий тадрижнинг зарурий йўқотишларидан деб била турди. Дастлабки зарба эса шаҳар боғида бекорчиликда сайр қилиб юрган маҳали юз берди.

* * *

Борлиқда сунбула ҳукмрон, ёзнинг сўнгги кунларидан куз ҳукмидаги ҳудудларга сездирмасдан сизиб ўтган иссиқ кунлар тафти қайтишининг ҳали замони эмас. Узуқ-юлуқ хаёлларини бир тизимга солишга уриниб анҳор соҳили бўйлаб бораркан, кўпдан бери безовта қилаётган, тарҳи ҳали ойдинлашмаган бир ҳикоянинг ички оқимларини тизгинга сола олса, ҳар тугул, худо ёрлақаб, тузук нарса бўлажagini хаёл қиларди. Ҳикояда ҳали қаламкашлик куллиёти талабаси экани йиллари ижара ҳовлида

унга бақамти яшаган бир мардикорнинг қутилмаганда мароқли тарихи баён қилинган эди. Бир қарашда ичкиликка муккасидан кетганию тайинли бошпанаси йўқлиги билан бошқа шаҳар дайдиларидан фарқ қилмас бу одамнинг сўзлаб беришича, унинг қайсидир бобокалони – «бандаи солиҳ Филарет» – Ўрусияни тунов замонлар зир титратган Пугачёв-Қўрқутга яқин сафдош бўлиб, у билан елкама-елка «муртадлар салтанати»га қарши мужодала қилган эмиш. Чоризм тузумини дажжол-муртадлар деб билишларига эса бундан аввалроқ ўтказилган диний ислохотлар сабаб бўлган, бу ислохотларни муртадлик йўли дея бош кўтарган бир тоифа «қадимчи-староверлар» дейилиб, янги тутумни қабул этганлар эса қадимчилар тилида «жадидчи-муртадлар» дея атала бошлаган. Узоқ курашлардан сўнг мағлуб бўлган исён етакчилари қатл этилади, кўплари умрбод каторгаю сургун билан сийланиб, Россиянинг бепоён кенгликларига тарикдай сочилиб кетади. Наполеон босқини маҳали айримлари фарангларга кўмак бериб, камарбаста бўлганлари учун уларга «ватан хоини» деган галдаги тавқи лаънат илиниб, ҳоллари яна ҳам хароб бўлади. Сўнгра 1825 йилги декабристлар қўзғолонига ҳам умид билан кўз тикишадик, буниси ҳам тез орада беаёв бостирилгани қачонлардир бир мўъжиза юз бергунига қадар бутун Россиянинг кўзидан панада – Сибир тайгалари бағрида биқиниб яшашдан бошқа чоралари қолмаганига уларни батамом ишонтиради. Орадан замонлар кечар экан, дафъатан Ўктабирнинг порлоқ куёши жаҳд билан балқиб чиқади. Ҳар қандай балқиб чиқишлардан юрак олдириб қўйган староверлар мазкурдан ҳам қочиб, янаям узоқларга беркинишади. Шу беркинганларича яна неча замонлар шоядки ҳаловатда яшашлари мумкин эди, аммо Шўро тузumi ҳар жойда барқарор бўлиб, унинг зафарли одимлари энг овлоқ бўлгаларга ҳам етиб борар экан, индаллода буларнинг тинчи яна бузилади –

«қарилар овлоқ кулбаларида қариб-чуриб кетаверсин, аммо юрагида ўти бор ганжлар эса коммунизмнинг алвон ялови остида бирлашмоғи вожибдур!» – комсомол-старо-верлар қалби бепоён ватан сарҳадларини кезиш ишқи билан ёна бошлайди. Йиллар ўтиб иттифоқо Ўзбекия деган бир мамлакатда зилзила бўлиб, пойтахт кент харобага айлангани, энди эса бутун Иттифокдан одамлар ёрдамга ошиқаётгани хабари тарқаладики, бизнинг қаҳрамон ҳам бошқа ҳашарчилар қатори тез орада ўзини Тошкентда кўради. Иморатлар қуриб, баҳонада ўзи ҳам уйли-жойли бўлади. Орадан яна вақтлар кечаркан, оддийгина исми Лера, аслида эса Ларивон ота-боболарининг ўша азалий эътиқодларидан қайтиб, дунёвий турмушнинг майлларига учиб бўғзига қадар гуноҳларга ботиб бораётганини сеза бошлайди. Яқиндан буён тушларига саф-саф бўлиб бостириб кира бошлаган марҳум аждодлари унинг бу сезгилари бежиз эмаслигига ишонтиради – «кошки эди бир оғиз сўз айтишса, йўқ, гина тўла кўзлари билан жимгина тикилиб тураверишади!» Охири тушдаги бу зуғумларга дош бера олмаган Ларивон Сибирдаги қишлоғига қайтиб, марҳумларини рози қилиш чораларини излайди. Шу кетгани бўйи аллақанча вақт ўтгач яна Тошкентга қайтиб келиб қарасаки, бор-будидан маҳрум бўлибди, йўлини пойлайвериб хуноб бўлган хотини ҳам бошқа биров билан юриб кетибмиш. Чорасиз қолган Ларивон бутун аламини ичкиликдан оладиган бўлиб, бир кунига яраб турган мардикорликдан ҳам энди ҳайдалгач, шу бўйи изсиз кетиши билан ҳикоя яқунланади. (Баъзиларнинг айтишича, Ларивон гўёки тайга қўйнида адашиб ётган қишлоғига бу сафар росмана бош олиб кетган, яна бошқаларнинг маълум қилишича, боболари билан дийдор кўришишнинг энг қисқа йўлини танлаган, яъни аёзли тунларнинг бирида овлоқ бир сўқмоқда муз қотиб, омонатини эгасига топшириб қўя қолган эди.) Ўзи хаёл қилиб юрган бўлғуси

ҳикоянинг юзаки тузилиши тахминан шундай эди, аммо унинг ичларида ҳали ўзи ҳам ойдинлаштириб ололмаган яширин ишоралар ҳам бўлажакки, ҳикоя синоатлари зукко ўқувчи тасаввурини машғул этишига ҳозирдан ишончи комил эди.

Бағрини йўлаклар тилган хиёбон. Қай тарафдан қаралмасин, дарахтлари бақамти тартиб билан саф тортган боғ сунбуланинг иссиқ тафтини ўзига олиб, салқинда кезаётган одамларга хуш ҳаво ҳадя этар, енгил эпкинларда ўйноқлаётган барглар орасидаги қушлар ҳам ёруғлиги бисёр бу кунларга шукроналар айтган каби басма-басига куйлашини қўймасди. Бўлғуси ҳикоянинг сўнгги ҳошияларини маромига етказишни ўйлаб шу ердаги курсига чўкди. Чўнтагидан папирос олиб тутатди. У ҳикоянинг якуний шамойилини кўнгил кўзи билан кўриб турар, асар қаҳрамони бояги тарзда – изғирин кечаларнинг бирида қаровсиз қолиб жон таслим қилиши адабий таомилдаги шу каби мантиқий хотималарга зид келмаслигини ҳам биларди. Аммо дастлабки ушбу хотимага яна бошқасини ҳам тиркаб қўйишни ўйлади. Масалан, мана бу тарзда: «Аммо мен бу хабарларнинг бирортасига ишонмайман. Иллоки, бу дунёни тамом истило этган барча доиралар бир-бирлари билан доимий алоқада ва бир-бирларини бетўхтов тақозо этиб турганлари рост бўлса, тунлар кечган сайин айнан бир хил манзара тушларимга бостириб кираётир. Манзараки, омонлик истаб қаёқларгадир кетиб бораман, қўл-оёқларимни беаёв сиқиб-ғажиган кишанлар жаранги атрофда акс садолар бериб янграйди, ўзим каби тушовланган оппоқ бия ва тойчоғи ҳеч ортимдан қолмайди. Жаранг-журунг, сувсизликдан қақраган вужудим ўт бўлиб ёнади – «сув, сууув!», қулоқларим остида эса онамнинг тинмас фарёдлари – шайтон сени йўлдан оздирибди, болажоним, тавба қил! Ҳушимдан кетаман, кўзимни очгач эса – оловранг соқолининг шуъ-

ласи атрофни ёритган, оппоқ либосли бир мўйсафид...» Хотимага тиркалган якуний хотима. Бу топилмасидан мамнун бўлди. Бир одам қисмати билан бошланган кечмиш чизикларининг асрлар ўтиб бошқа бирининг туш ва хаёлларида якуний доира бўлиб бирлашуви. (Бунга ўхшаш ва ёхуд айнан шу ҳикоянинг ўзи қайсидир замонлар бошқа биров томонидан аллақачон ёзиб бўлинган қабилидаги олис ишоралар ва бу ишоралар бирлашиб, хавотирга айланган алланарсалар хаёлини ўғирлай бошлаганди. Аммо буларнинг барини ўйноқи тафаккурининг ўзбошимча ўйинларига йўйиб, ўзини тинчлантирмоқчи бўлди ва ҳикоянинг барча тафсилотларини, чиндан содир бўлган ва ё бошқа бировнинг хаста шуурида ўйлаб топилган укубат манзараларини хаёлининг дафтарчаларига тезроқ муҳрлаб, поёнига етказишни истарди.)

Шу дам юраги ҳаприқиб ура бошлади. Атрофдаги дарахтлар ва бу анҳор, майсазорда ўйнаётган болалар ва дарахтлар оралаб кўринаётган бинолар, боғ ичига эпкинлар билан кириб келаётган шаҳар овозлари ва бу оламнинг яна бошқа ҳошиялари худди бир ишора билан умумий манзарага қоришиб, кўз олди қоронғилаша бошлади. Атрофда шу дамга қадар ҳукм сурган оламнинг ҳамма саслари дафъатан ҳавода муаллақ туриб қолди, ҳушини йўқотаётиб сукунат фариштаси учиб ўтаётир деган сўнгги ўй хаёлига келди. Курсидан ён томонга оҳиста сирпаниб тушар экан, кимдир биров у томон чопиб келаётганини, кўп ўтмай эса тез ёрдам машинасида хастахонага олиб кетишаётганини билмади, сезмади.

* * *

Орадан қанча вақт ўтгани номаълум, аммо сукунат исканжасида муаллақ қотган товушларга энди жон киргандек атрофдан бу оламнинг таниш саслари эшитила бошлади. Кўзларини очишга интилиб кўрди – бўлмади,

киприкларига тош илинган каби қабоқлари оғир эди. Товушлар тобора тиниқлашиб бораркан, бу гал, ниҳоят, кўзларини очиб, атрофнинг ғира-шира кўланкаларини илғай бошлади. Эмдорилар ҳидига тўйинган хастахонанинг ёлғиз палатасида шу тариқа ҳушига қайтган эди. Палатада эса оппоқ либосли биров нима биландир машғул бўлиб куймаланарди.

Ўзига келганини кўрган малласоч ҳамшира алланарса деб уни тинчлантиришга урингандай бўлди. Ҳамширанинг кўнғироқдай овози унга хуш ёқа бошлади, аммо бунга сари қаердандир ич-ичидан ғалати титроқлар бош кўтариб келаётганини сизди, ўзига ҳали номаълум бўлган мудҳиш бу жазава жунбишларини жиловлашга уринди. Тиришқоқлиги самара бериб, энди атрофни бемалол кузата бошлади. Ётган ўрнининг бош тарафида митти чироқлари тинимсиз милтиллаётган аллақандай ускуна. Ҳозиргина мулойим овозини эшитган ҳамшира билакларини пайпаслаб йўғон томирини излаш билан овора. Қўллари увушиб оғрий бошлади, уқалагиси келди. Шундагина оёқ-қўллари ўринга боғлаб қўйилганини билди. Силтаниб қўлларини бўшатмоқчи эди – бўлмади. Ҳамшира унга қараб жилмайди.

Томирларига дорини йўллаб бўлгач ҳамшира яна алланарса деб чиқиб кетди. Шунда яна бандлардан бўшалиш ҳаракатларини қайтадан бошлади – қўлларида кор бўлмагач, энди оёқларини галма-гал силтайверди, бунча қаттиқ боғлаб ташламаса, жиннихонада ҳам бундай қилишмайди. Шу зайл чиранишда давом этаркан, бу ҳаракатлари вақтинча оромга кетган вужуд жазавасини уйғота бошлаганини билмасди. Шуурининг қай бир қоронғи нуқтасида қайта куч олаётган дард жилвалари шитоб билан барча ҳужайраларига, барча мускул пайларига дарак бериб улгурган, боғичдан бўшаш уринишлари навбатдаги даҳшатли талвасага ўсиб ўтганди. Зум ўтмай эса яна зулмат, яна зим-зиё зимистон.

Ҳамон шифохонада қолар экан, муттасил алаҳсирашлар исканжасида қанча фурсат, неча кун ва, балки, ҳафталар бўлганини билмайди. Бу ҳақда ўзига савол бериш ҳолатида эмасди. Билгани – фақат босинқирашлар, таҳликалар остида алланарсалардан аллақаёққа қочишларга уринишлардан бино бўлган бу тунги тушлардан навбатдаги куннинг эрталабига қайтиш азоби. Ўша тушларнинг муз қоплаган юзасига чиппа ёпишган вужудини, қўл-оёқларию сочининг ҳар бир толасини бирма-бир суғуриб-қўчириб олиш ва бу кунга қайтиш азоби. Бу кунда эса уни ҳамшираларнинг мулойим табассумлари қарши олишини бошидан кечираётган барча азоблари учун муносиб мукофот тарзида қабул қилиши табиий нарса эди, аммо бунинг англаб етгунига қадар яна бир қанча фурсат ўтди. Фикрлари яна тиниқлаша бошлар экан, ўзига қарата алланарсалар деб чулдираётган малласоч ҳамширанинг гапларини тушунишга зўр бериб тиришарди. Дам ўтмай хонимчанинг бўлиқ қадди-қоматини ҳам беихтиёр тадқиқ қила бошлаганини сезди, ўзининг қилвир табиати яна қайта бош кўтараётганини билди ва Буэндиалардан бири айтгани каби: «Кўпайишинглар, сигирлар, ахир, ҳаёт шунчалар қисқа!» – деб ҳайқиргиси келди. Бироқ салдан кейин билдики, у ҳамон ўрнига боғлаб ташланган, нафақат тура солиб хонимчани қучиш, балки айна вазиятга хос маълум масалада унинг эътиборини тортиш ҳам амри маҳол эди ва шу ҳолатида фақат масофадан турибгина бу малакнинг барча пасттекисликларини тадқиқ қилишда давом этиши қолаётган эди, холос.

Аммо ибтидо замонларидан ўз фарзандларини парваришлаб, оқ ювиб, оқ тараган ва сўнгида эса кўнгилларга майл эҳтиросларини қадаган она табиат барчасидан устун – ҳар қандай сергак аёл каби бизнинг ҳамшира ҳам ўрнига михланган бемор юбораётган флюид-ишоралар-

ни аллақачон сезган, шу боис кўнглига недир ёқимли режани туггандек эди. Яшасин флюидлар!

«Сиз бунчалар гўзалсиз, гўзаллигингиз манбаи қайдадир?» – деб сўрамоқчи бўлди.

«Хуснимни ортиқча кўкларга кўтаряпсиз. Ҳамма қатори бир ота-онанинг бир суюкли қизиман».

«Мен ҳали сиз каби гўзални кўрган эмасман, назаримда, сиз асло оддий бир ота-онанинг оддий бир қизи эмассиз», – эътироз билдирмоқчи бўлди.

«Кўп кунлар беҳуш ётдингиз ва ўзингизга келгач илк бор кўрганингиз менман. Шу сабаб кўзингизга бўлакча кўринадурман».

«Сиз ёлғизмисиз?»

«Ёлғизман...»

«Мен ҳам ёлғиз. Шу ҳолатимда сизни алаҳсирашларга лиммо-лим ўша тушларимга-да олиб кетишни истайман».

«У ерларда нима қиламан?»

«У ерларда фақат иккимиз бўламиз. Зимистонимга нур олиб кирасиз».

«Кейин-чи?»

«Мени даволайсиз, ичимдаги зулматни, ниҳоят, қувиб соласиз».

«Ундан ҳам кейин-чи?»

«Иккимиз узоқ-узоқ йиллар бахтли бўламиз!»

«Ээ, бор-э, аравени торт! Ман бу ерда ҳали ипотекани тўлашим кере, қаторлашиб турган ану жулдирвақаларри боқишим кере, сани алаҳсирашларингда сандирақлаб юришга вохтим йў-ў мани, билдинг!»

Кимдир бошидан муздек сув қуйиб юборгандай бўлди. Аланглаб атрофга қаради. Кўзлари малласоч хонимнинг кўзлари билан тўқнашди. Ҳамшира истехзо аралаш нимтабассум билан унга тикилиб турар, шу алфозида худди «қимирлашга мажولينг йўғ-у, яна менга флюидлар юборасан-а!» деяётгандек эди.

Кейинги кунлар беморнинг ҳолатида ғалати ўзгаришлар сезила бошлаган, хастахонага келтирилган дастлабки пайтлардаги тажовузкорлигидан асар ҳам қолмаганди. Аксинча, қорни очикқан ва ё ҳожати қистаган пайтлари безовта бўлишини айтмаса, уззукун шифтга қадалиб жимгина ётар, шу ётишида алланарсаларни зўр бериб хотирлашга тиришаётгани ёки бўлмаса бир нималарни фикрлаб, алланарсаларни хаёл қилаётганини илғаб олиш мумкин эди. Гоҳи замон ҳушини йўқотиб қўйишларини ҳисобга олмаса, ҳар қалай, тинчланиб қолгани учун қўл-оёғини бўшатиб ўз ҳолига қўйишганди. Палатага дам-бадам кириб чиқаётган ҳамшира ҳам бу ўзгаришларни тушунолмай ҳалак, унда кутилмаганда пайдо бўлган беозор бу сиполикни қабул қилолмаётгандек эди, ахир, кечагина эмасмиди орқаваротдан суқланиб тикилишлари, ўзини бошқа нарсалар билан андармон кўрсатиб, фурсат бўлди дегунча кўз қири билан бўлса ҳам кузатиб ётишлари, сезмайди деб ўйлайди, шекилли, нигоҳлари бутун баданимни илма-тешик қилиб юборай дерди-ку! Қўл-оёқларини бўшатиб юборсанг, Андалус буқасига ўхшаб шартта ташланиб, оқингни оққа, сарингни сариққа ажратиб эзғилаб юборгудек шашти бор эди-я, энди-чи, ётишини қара, биров кириб чиқяптими-йўқми, парвойигаям келмайди. Ўзини Афлотунга ўхшаб оламшумул бир нималарни фикр қилиб ётгандай тутишига ўлайми, лекин одамнинг раҳми келадиям, биринчи кун олиб келишганида ҳоли жудаям хароб эди, на ўлик ва на тиригини билиб бўлмасди, жони танига базўр илашиб турганидан ичи бўм-бўш халтадан фарқи қолмаган, дўхтирлар ҳаммаси бир бўлиб зўрға тирилтириб олишганди. Тўғри, министр бўладими ё колхозчими, бизга фарқи йўқ – ҳаммасиям бир бемор, тезроқ оёққа турғизиб, оиласи бағрига қайтариш бурчимиз, лекин бунисини сал бош-

қачароқ парваришляпмиз дейман-да. Қанақадир ёзувчи эмиш, главврач ҳазиллашаётувди, эсон-омон тириштириб олмасак, тепаларнинг энг теппасига устимиздан ёзиб юрмасин деб, товба, ёзувчилиги ўзига, менга деса Гоголь-Моголь бўмидими, барибир, ўқимийман.

Ўша боғ қўйнида дафъатан ҳушимни йўқотганимдан бери, назаримда, ичимда нимадир узилиб тушгандек, тўғрироғи, шууримда тушуниксиз жараёнлар кечаётгандек эди. Худди онгимнинг овлоқ бурчакларида шу пайтгача фаолиятсиз қолиб келган қайсидир чалажон катакчалар дафъатан ҳаракатга келгану мана энди атрофда содир бўлаётган ҳаракатларнинг шу пайтгача яширин маъноларини англай бошлаган, палатанинг очиқ дарчасидан ичкарига сизиб кираётган табиатнинг номаълум ҳидларини, ҳидларнинг ўзинигина эмас, балки ҳали ҳидларга айланиб улгурмаган тебранишларни ҳам сезиб, қаердадир олисларда дебоча олиб шаклланаётган ноаён садоларни ҳам равшан илғай бошлагандек эдим. Лекин нега хона бирданига қоронғилашиб кетди, ҳаво айний бошладими, ҳамшира экан, дарпардани тортиб қўйибди, иши бўлса-бўлмаса ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа ўтиб, атай фикрларимни чалғитмоқчи бўладимией ё эътиборимни тортмоқчига ўхшайдими... Ўзи, аёл зотига ҳайронсан – биргина қиё боқишига зор бўлиб, ўлиб-тирилиб эътиборини қаратиш учун ҳар қўйларга тушсанг, ўзларини тарозига солишади, зиғирча назарга илишмайди. Охирги чораларни беҳуда ишга солиб, бирон натижа чиқмаслигига иқрорликдан ҳафсаланг пиру қўлингни ювиб қўлтиғингга урганингдан кейингина бошланиб кетади буларники... Эътибор қилмаганинг сайин гоҳ киши билмас, гоҳида эса алайна-ошкор атрофингда гирдикапалак бўлишни бошлашади. Қани бу ерда мантиқ, қаерда қолди ҳамоҳанг туйғуларнинг муштарак тантанаси?! Худди сичқон-мушук ўйинининг ўзгинаси, нима йўл тутишингням билмай-

сан... Ана, дейлик, хонимчанинг нозли илтифотларидан кўнглинг яна сушт кетиб, жавобан ҳаракатлар қилишга бошлашинг ҳамона эса яна калака қилаётгандай энсани қотирган кўйи зумда тўнларини тескари кийиб олишади, дарҳол «боринг шу экан-у, ўл-а!» дегандек ичларида шу қадар баланд ўйлашадики, нотаваон кўнгилга қўтир жомашов – «кўзим учиб тургани йўқ эди жаям, подумашь, писателишка!» деган маънода орқа ўгириб кетишади.

Ҳамшира охири қошини чимириб, зарда билан чиқиб кетди, лекин зардасиям шундай ўзига ярашадики...

* * *

Режим бўйича ҳамшира томирларига аллақандай уколлар қилиш баҳонасида палатага кириб, хаёлларини чалғитишини айтмаса, уни деярли бошқа ҳеч ким безовта қилмас, кун бўйи шифтга ва дераза ортидаги ҳаёт белгиларига тикилганча ўз ўйлари билан банд эди. Хаёлларида эса кейинги пайтлар энди кечмишга айланган ўтмиш кунлари ва у кунлар бағридаги яширин воқеалар қайта жонланар, муайян бир воқеа ва ё арзимас туюлган ҳаракат содир бўлган ўша дамнинг ўзида аҳамият бермаган, тушунишга ҳаракат ҳам қилмаган иккиламчи белгилар мана энди шунча йиллар ўтиб унинг хаёлида бор бўй-басти билан, бутун маънолари билан ярқ этиб кўринмоқда эди. Масалан, қайсидир бир йилнинг ёз кунларида, болалигида, ҳовли этагидаги боғда ниначи овлаб юраркан, дафъатан атрофга сув куйгандек оғир ва ғалати сукунат чўмгани эсида, атрофда неки бўлса барчаси бу сукунат ичра тек қотган, ҳов наридаги тутзорда тинмай шовқин кўтараётган майналар ҳам тиниб қолганди. Кейин майсаларни шивирлатиб енгил шабада кўзғолгач тандир ёнида куймаланаётган онаси томон шошиб, дағдағ титраганча «ҳозир зилзила бўлиши»ни айтганди. Онаси рангида ранг қолмаган ўғлининг юзларига сув

сепганча «болам, кўрқма, кундузи ер қимирламайди» деб тинчлантирмоқчи бўларди. Лекин бирор дақиқа ўтмасдан чиндан зилзила бўлиб, қишлоқни қий-чув босиб кетганди ўшанда. Ҳали тайинли бир воқеа ва ё ҳаракатга айланиб улгурмаган, балки фақат хаёлида содир бўлгану энди эса унинг ҳориган шуурида чинакам хотира бўлиб туюлаётган яна бир нарсa жонлана бошлайди.

Ана болалиги кечган ҳовли. У мана шу уйда ўсиб-улғайди, ҳар оқшом момоси ҳикоя қиладиган эртаклару ривоятлар уни уйқуга элитар, аммо ҳар тонг бошқа бир уйда уйғонарди. У кўзларини ишқалаб, бу тунги тушларнинг сўнгги аломатларини қувиб соларкан, атрофга ҳайрон боқади, бегоналик ҳисси таҳликага солади. Сал ўтмай ҳовлида куймаланиб юрган онасига кўзи тушади ва тунда ухлоқ эканида дадаси уни олиб келганини тушунади. Нонушта қилиб олгач, яна кўчага шаталоқ отиб қочишлар, яна момонинг уйи, яна эртак ва яна бошқа уйда отган тонг. Ҳар кеч жон қулоғи билан тингланган эртаклар сўйланган кунлардан неча замонлар кечиб ўтгани номаълум, аммо, мана, у ҳозир яна ўша ҳовлида, аллақандай юмуш билан овора. Сал нарида эса ичкаридан улоқтирилган китоблар. Энди ўтмишга айланган бу китобларни ким истаса олиб кетаверсин. Кун тобида ҳориган танага ором бериш учун хоналардан бирига киради. Хешлари алланималар ҳақдадир суҳбат қуришади. Хонанинг у бурчидан бу бурчига чопаётган ажабтовур жажжи махлуқларга кўзи тушади. Эшилувчан матодан бино қилинган, атрофдаги одамларнинг кайфиятлари тебранишларига кўра шаклларини моҳирлик билан дамбадам ўзгартираётган бу жонзотларнинг хатти-ҳаракатлари уни таажжубга солмайди. Момонинг ёнига чордана қуради, момо бир пиёла чой узатади. Чой ҳўпларкан, кўзлари уйқуга илина бошлаганини сезади. Шу дам атрофда бирдан тушуниксиз таҳлика бошланади. Ташқарига оти-

либ чиқаётиб остонада ҳалиги махлуқлардан бирига қоқиниб йиқилади. Йиқилаётиб бақамти тартиб билан бўй чўзган боғдаги дарахтларнинг бари баайни бир ишора билан ёна бошлаганини кўрди. Бир вақтлар отаси яхши ниятлар билан ўтқазган хурмолар мевага кириб қолган, ҳадемай ғарқ пишиб етилиши керак эди. Мана энди улар бирин-кетин оловга ем бўлмоқда. Биргина бу эмас, қўшни уйларнинг томларию кўчада саф тортган симёғочлар ҳам шу сониянинг ўзида аланга ичида қолган, атрофда олов бўрони қутура бошлаган эди. Йиқилар экан, иттифоқо шундоққина боши узра темир қанотлари бутун ҳовлини забтига олган алланима офтоб нурларида ярақлаб учиб ўтди. Шу заҳоти боши алланарсага қаттиқ урилди – атрофни яна зимистон қоплади.

* * *

Қаламкашимизнинг касаллиги жудаям ғалати бир бало экан, дўхтирлар ҳалиям аниқ бир ташхис қўя олмай ҳалак. Биринчи кунлари ўзига келиб, ҳаммаёқни тўс-тўполон қилиб юборган, уйқусида алламбало нарсаларни гапириб, алаҳсираб чиқаётганди. Ҳаммасига биз ҳамширалар балогардон, ўз боламизга бунақа меҳрибончилик қилиб, кўз-қулоқ бўлмаймиз, ҳали уколини қилсам, ҳали емоқ-ичмоғию ҳали анақа... ҳожат нарсаларидан ҳабар олсам, бир оғиз раҳмат дейиш ўрнига келтирган овқатимга қараб ҳам қўймайди. Овқат ҳам майли, кейинги кунлари менинг бор-йўқлигимниям эсидан чиқарворди, шекилли, лекин орада аҳволи яхшиланаётгандек бўлувди, кўзимиз тегдимикан, яна аввалгидек тез-тез хушидан кетадиган бўлиб қолди. У қилиб-бу қилиб, бир амаллаб ўзига келтирволамиз, лекин қаерда ётганини умуман ақлига сиғдиролмайди, атрофга жавдираб боқади, «кимсизлар, қаердаман, менга нима бўлди» дегани-деган... Одамни юраги эзилиб кетади, барибир, ўзини тутишини

кўриб кап-катта одам демайсан, айниқса, кечадан бери бирам ғалати қилиқлар чиқара бошлади, ёш болага ўхшаб хархаша қиладиган, ҳеч бир сабабсиз гоҳ кулиб, гоҳ йиғлайдиган бўлиб қолди, мана, яна хархашасини бошлади, бир нарса қилиб овутиш керак...

* * *

Қаердаман? Намунча тор, бунча очофат бўлмаса бу хона, баданим қақшаб кетяпти, суякларимни ғажиб-ғажиб, қолган-қутганимни туфлаб-қусиб, яна менинг устимдан кулади-я. Мана шу бир чимдим зулматга одам боласи қандай сиғиши мумкин, бунинг устига, шу чимдим ичида манави юҳо хона ҳам бўлса, у сени тинимсиз ғажийверса, ғажийверса... Бу одамлар ким? Оёқларим, қўлларим оғрияпти, ай бошим, қўйиб юборинглар мени! Танглаймда маъдан таъми... Вужудимда, ақл ва ҳушимда шу кунларда кечаётган жараёнларнинг ғалатилигини билиб турсамда, аслида, менга нима бўлаётганини ҳеч тушунмас, аҳволим оғирлашган пайтлари атрофимда айланиб юрган оқ халатли манави одамлар ким эканини, улар мендан нима ишташларини билолмас, фақат мени ўз ҳолимга қўйишларини истардим. Хайрият, ҳаммаси чиқиб кетди, лекин қорним очикди, хабар оладиган биров борми, ўзи? Симкаравот тўрларини урганча йўлакда юрган одамлар эътиборини тортмоқчи эдим, зўриққанымдан бўлса керак, яна бирдан кўз олдим қоронғилашиб, ҳеч туби кўринмас зимистон чоҳга кулаб туша бошладим...

Ана, яна ҳушидан кетиб қолди, бечора, тезроқ докторларни чақириш керак, кечаги кун қайсидир катта профессорни консилиумга чақиришиб, беморимизнинг ғалати касаллигига ташхис қўйишга уринишибди. Биз, ҳамширалар, билан ҳамма сирларни ҳам бўлишавермайди докторлар, ақлимиз етмаган нарсага бурнимизни суқмасдан айтилган ишни қилаверганимиз маъқул экан, бу

главврачнинг димоғини-чи, лекин барибир орқаварот-дан билиб олдик. Кечиккан инфантилизм билан эртаки деменциянинг қанақадир қоришмаси эмиш, бу бемор ўзини худди ёш боладек тута бошлади, бир боғдан, бир тоғдан келадиган бўлиб қолди деб айтувдим-а ўзим ҳам... Кулоқ солиб турсанг, Сибир тайгаларида қолиб кетган ота-боболарию қайсидир асрда яшаб ўтган Пугачёвдан гап бошлаб қолади ё бўлмаса «она, онажон, ҳозир зилзи-ла бўлади, қўрқиб кетяпман» деб этагимга ёпишиб ола-дими-ей, хуллас, жудаям алмойи-жалмойи гаплар... Бугун эрталабдан овқат ҳам, сув ҳам ичмай қўйди, худди ҳамма нарсадан ҳафсаласи пир бўлгандай ёки овқат ейиш оддий эҳтиёж эканини ҳам унутиб қўйгандай... Бечорани овқат-лантиришга неча марта ўзим уриниб кўрдим, томоғидан бир луқма ҳам ўтмайди, оғзидан чиқариб ташлайверади, билмадим, бунақада узоққа боролмаса керак...

Ҳар сафар кўзимни очганимда дунёнинг ранглари яна ҳам ўзгарган бўлар, ташқарининг саслари энди аввалгидан бошқачароқ эшитилар, бунга сари худди оламни эн-дигина кўриб, унинг манзараларини биринчи бор томо-ша қилаётгандек завқим ошиб борарди. Хурсандлигимни хонага кириб чиқаётганлар билан ўртоқлашгим, ташқа-рида сайраётган қушларнинг номларини сўраб билгим келарди. Доим атрофимда гиргиттон бўлаётган анави малласоч ҳамширадан сўрасам, булар қанақа қушлар эканини тушунтириб бера олар, лекин негадир ғалати қарайди, эндигина кўзи очилиб, қаровсиз ташлаб қўйил-ган кучукчани топиб олгандай худди. Лекин хаёлимнинг қайсидир овлоқ жойларидан бир хабарлар келаётгандай бўлар, худди мен мана шу – ҳозиргидан бошқа ҳаётни ёки айнан мана шу ҳаётнинг ўзини аввал ҳам неча марталаб яшаб ўтгандай туюлар, куннинг баъзи манзаралари жуда ҳам танишдек кўринарди менга. Буларнинг бари худди қачонлардир аввал ҳам содир бўлгандек...

Ичига на емиш, на сув кирмай кўйганидан тамоман ҳолсизланган беморнинг аҳволи кейинги кун яна ҳам оғирлашди, атрофда бўлаётган ҳаракатларни мутлақо лоқайд кузатадиган бўлди, бу ерда нима қилиб ётибди, атрофдагилар ким, умуман, унинг ўзи ким, исми нима – буларнинг барини унутиб бораётган, тобора ва беаёв хотирасидан кўтарилаётган бутун ҳаёти баайни юзасига ҳали ҳеч бир сатр ёзилмаган ёки ёзилганлари ҳам ким томонидандир иштиёқ билан астойдил ўчириб ташланаётган қоғоздек оппоқ ва бўм-бўш эди...

Каравотда ҳамон дераза ташқарисига қараб ётарканман, атрофнинг шу қадар равшан ва шунчалар тиниқлиги кўзларимни толиқтира бошлади, нафақат кўзларим, балки бутун вужудим, бутун руҳим кейинги кунлари бир бошқача ҳорғинлик исканжасига тушиб қолгандек эди. Кўзларимни чирт юмиб, бу манзараларнинг ёрқинлигидан уларга ором бермоқчи бўлдим, бундан ҳам кор бўлмагач, шифтда сокин нур таратаётган чироққа тикилиб қолдим, узоқ тикилдим. Шу тариқа бардошимни синамоқчи бўлдим, шекилли. Шу зайлда ётарканман, шифтдаги чироқ тобора ажабтовур шаклларни чизар, энди бутун хонани ёруғликка тўлдириб, ҳатто буюмларнинг сояларини ҳам маҳв этаётганди. Мана, умумий ёруғлик қаъридан ундан-да равшанроқ ҳалқачалар пайдо бўлиб, кўзларим томон яқинлаша бошлади. Мен ҳамон бўш келишни истамай, яна ҳам зўр бериб тикиларканман, ёруғликдан пайдо бўлаётган ҳалқалар шу тобда ўзаро бирлашиб, тобора бир вужуд, нурли бир қиёфа шаклини ола бошлаганини англадим, англаганим ҳамоно ул қиёфадан мен томон шуълалардан пайдо қўллар узалди. Қачонлардир бой берилган алланарсани яна қайта излаб топган кимсанинг адоқсиз масрурлиги бутун боримни чулғаб олар экан, юрагим ҳаприқиб, кўзларимдан қайноқ ёшлар тўкилиб, суюкли у қўллар томон талпиндим...

Бечоранинг охирги кунлари бир умр ёдимда қолса керак, кап-катта одам шу бир неча куннинг ичида, шундоқ-қина кўз ўнгимизда шамдек эриб битди-я, худди бу дунёда ҳеч ҳам бўлмагандек, бу дунёга бирор-бир хотирасини ҳам қолдиришни истамагандек жимгина қазо қилди, фақат энг сўнггида лаблари бир нималарни пичирлагандек туюлди менга, навбатдаги рецидив деб ўйлаб докторни тезда хабардор қилгандик ўшанда, доктор эса беморнинг томирларини пайпаслаб дедик:

– Неки бўлса, барини беомон унутиб борган беморимиз охири нафас олиб яшаш кераклигини ҳам тамом эсидан чиқарибди.

PORLOCKDAN KELGAN O'DAM

XVIII аср оёқлаётган йилларда Англия жануби-ғарбидаги мўъжазгина Porlock қўрғони ўша замонлар шу каби бошқа шаҳарчаларидан деярли фарқ қилмас, қирол Георг III ҳукмронлиги чекига тушган барча тебранишлар бу гўшани назарига илмаган каби четлаб ўтаётган эди. Қишлоқнинг бир четида кимдир аксирса, нариги тарафидагилар эшитадиган, эшитибгина қолмасдан, паб айвонида пивоҳўрлик қилаётган шинавандалар бу аксирик эгаси ким эканини беҳато айтиб бера оладиган чоғроққина ва бегоналар деярли йўламайдиган овлоқ бир манзил эди у вақтлар бу Porlock деганлари. Йиллар кечса-да, ҳеч бир янгилик бўй кўрсатмас шу қўрғонда чориғини судраб, бир маромда умргузаронлик қилаётганлар орасида ё Жон ва ё Олдус Вебстер исмли кўримсизгина бир тужжор ҳам бор эди. Черков чўқинтиришлар рўйхатидан маълум бўлишича, унинг қатор аجدодлари айнан «Вебстер» ша-рифи билан сийлаб келинаётган, ота-боболари тўқувчи ўтган Жон ва ё Олдуснинг шажаравий бу исмга эътироз билдиришига, зотан, ҳеч бир асос йўқ эди. Қўшалоқ исмидаги мужмалликка келсак, чўқинтириш маҳали маҳаллий роҳиб чақалоққа исм танлашда ортиқча бошини қотиришни истамасдан, Англия эрларининг қоқ ярмига тамға янглиғ осилган «Жон»ни саховат ила инъом этади, аммо падарининг ёши бир жойга бориб қолганида оилага ортиқча емакхўр бўлиб ташриф буюргани учун уйидагилар уни «Олдус», яъни «Қария» деб атайдиган бўлишди. Хуллас, Жон ва ё Олдус Вебстер Porlockнинг ҳеч бир жиҳати билан кўзга ташланмас доимий яшовчиларидан бири

эди. Алмисокдан қолган оилавий дастгоҳда бўз тўқиш билан умрининг анча йилларини соб қилди, аммо орада якшанбалик мактабга қатнаб, бирмунча саводини чиқарди. Яна пича вақт ўтиб эса атрофда кечаётган инсоний турмушнинг энг оддий удумини адо этди – қашшоқликда қисматдош шу атрофдаги бошқа бир хонадоннинг ма лоҳатидан сўз очиш мушкул арзандаси билан қисматини боғлади ва бу қисматдошлик ичра бирин-кетин кушанда тўқув дастгоҳининг бўлғуси мазлумлари дунёга келди. Аммо нимадир бўлди-ю, вақти келиб атроф-теградаги бандалар ақлини шоширган воқеа содир бўлди – ҳеч охири кўринмаётган дастгоҳ устидаги бир хил тусли умри тамом баъдига урди ва пича сармоя тўплаб, тужжорлик этагини тутишга қарор қилди. Ҳар қалай, энди аввалги эзгин ҳунаридан халос бўлиб, арзимас бўлса-да даромад қила бошлади, асосийси, ҳам саёҳат, ҳам тижорат дейилганидек, атроф кентларни, бошқа манзилларни кўриб, моғор босган борлигини янги таассуротлар ила сийлаши мумкин бўлди. Ҳамқишлоқлари орасида аста-секин эътибор қозона бошлагани эса танловининг бежиз бўлмаганига, асрлар давомида тер тўкиб, бири икки бўлмаётган хонадон манглайига битилган қисмат ҳалқалари, ниҳоят, чатнай бошлаганига, айнан унинг – Жон ва ё Олдус Вебстернинг ҳеч қутилмаган қарори билан чатнай бошлаганига бир далолат эди.

Тарих бу ҳақда ҳеч вақо демайди, ушбу хонадонга тегишли узук-юлуқ хотираларда ҳам ҳеч бир ишора йўқ, аммо қашшоқ тўқувчилар асрий сулоласининг кечаги оддий бир вакили, бугун эса жамият пиллапоясидан бир зина юқорилай олган Вебстернинг ҳали ҳеч бировга ошкор қилмаган, аниқроғи, ошкор қилишга юраги бетламаган, гарчи бошқалар кўз ўнгида обрўси бирмунча юксалган эса-да, аммо ўзга юксаликлар қаршисида ҳамон оддий жулдурвақа аттор сифатида қолаётган рафторига

мутлақо ярашмаган ғалати машғулоти бор эди. У гоҳида шеърӣй қофияга солинган бир нарсалар битарди. Бор-йўғи черков қошидаги якшанбалик таҳсилни битира олган чаласавод бу одам ихтиёрсиз равишда қоғозга тушаётган мисраларнинг ода ва ё баллада ёхуд элегия эканидан мутлақо беҳабар эди, зотан, унинг учун назмнинг қай турларга тегишли эканининг аҳамияти йўқ эди, асли. У ҳатто пихини ёрган шоирлар «илҳом париси» ва ё «муза» деб атайдиган келгиндига лойиқ исм аллақачон мавжудлигини ҳам билмас, худди тушликда паққос туширилган хомхатала ёвғондан кейин бирдан ичи ғулдирай бошлагач, ўзини қўярга жой топа олмаган каби ўша келгинди ҳам доимо бемаврид ташриф буюрарди. Шундай вақтларда қилаётган неки иши бўлса, барини йиғиштириб қўя қоларди, ҳатто одмигина дўконида кун бўйи мижоз пойлаб ўтиргач, ниҳоят, худо ёрлақаб бирор ландовур харидор тусмоллаб келиб қолганда зарарига бўлса ҳам матони зумда унинг қўлига тутқазиб, шоша-пиша молларини йиғиштира бошларди. Бу ҳунарига ҳайрон боқаётган қўшни дўкондорларга баракаи барор тилаган қўйи ичкаридан қулф уриб беркиниб олар, сал ўтмай зиғир матоли саҳифаларда мисралар тизила бошлар эди. Вебстер Ҳазрат Бэда ҳикоя қилган бесавод Кэдмон каби олам ва одам яралиши ва ё Халоскорнинг қайта тирилиб, самога меърож қилишию Қиёмат ва жаҳаннам азоби даҳшатларини ёхуд жаннатий роҳат-фароғат ҳамда Тангри марҳамати ва қаҳрли жазоларини тараннум қилмас эди. Ёзаётганлари чинакам назм эканидан унинг ўзи ҳали беҳабар бўлган Жон ва ё Олдус бу қадар юксак улуғликларни куйлашга даъво қилмас, билъакс, у шеърларида ўзининг шундоққина ёнида кечаётган, аслида, унинг ўзи-да иштирок қилаётган гоҳо бадбин, гоҳо эса ўзининг одмилиги билан самимий мана шу тирикликни куйлар, бу тириклик ичра умргузаронлик қилаётган ўзи каби оддий одамларнинг кўзга кўринмас,

ўзлари эса зорланмас ғурбатларидан, бу хорликлар ичра аҳёнда йилт этиб кўриниш берган масъуд қувончлардан назмий ҳикоялар сўйлар эди. Айрим шеърларида эса Porlock атрофини ишғол қилган бепоён сабза адирлар адоқсизлиги, кўҳна Dumponia қуюқ ўрмонлари малоҳати ва ё ҳов наридаги кўрфазни забтига олган оқчорлоқлар қўшиғи унинг ўзи англамаган тарзда моддийлашиб дафтари саҳифаларини мисраларга тўлдира бошларди. Буларнинг бари савқи табиий тарзда битилар, патқаламни ўз илкида тутиб турган эса-да, аслида, мутлақо нотаниш бир куч қўлларини тебратаётганини сезиб қолган пайтлар бирдан кўрқиб, ваҳимага туша бошлар, аммо қаердадир ва ким томонидандир бу дафъа учун режаланган мисралар батамом қоғозда муҳрланиб бўлгунига қадар ўша кучга тобеликка мажбур эди. Шеър битилиши мобайнидаги тушуниксиз азоблар, айна пайтда, мутлақо нота ниш ғира-шира маконлар ичра ўзи ҳукмида бўлган бегона сурурлар ниҳоя топар экан, у яна чин бу дунёга (чинми ўзи?) қайта бошлар ва шунда баайни ичи мутлақо бўшаб қолгандек, бўшаб қолган ичини эса зумда қоронғи бошқа бўшлиқ забт этгандек ҳолдан тойиб қолар эди. Сония ўтмай эса ҳозиргина ўзи ҳукмида бўлган ҳолатларни шу қадар соғина бошлар эдики, ўксинганидан (кўпинча овоз чиқармасдан) йиғлай бошлар ва қайноқ бу ҳажр ёшлари навбатдаги назмий жараёнга шу тариқа хотима ясар эди.

*Топиб таваллуд ҳамнафас – ҳамдам,
Ҳижронларни қувиб мудом – ҳар дам,
Сабоҳлар сипқориб ҳаёт шарбатин,
Сурур-ла туярмиз чошгоҳлар ифторин.
Ишқ шаробин кўрармиз баҳам,
Қалбимиз денгиз, гарчи беором,
Гарчи ишқ асир этмиш беомон,
Кишанга дўнмагай аммо у тамом.*

*Куйлариз чаппар уриб алёрлар,
Сурур жомин сипқориб шому саҳарлар,
Танҳо қолармиз аммо аҳёнлар,
Узлатда яралгай, ахир, қалбий садолар.
Келар бўлса аммо етиб фурсатлар,
Умр кулбасин чертса хожаи мавт,
Айтсаки, самовий чойшаб тайёр-тахт,
Оқшомга дўнар бу тонг, бу сабоҳлар...*

Жон ва ё Олдус Вебстер қаламидан шу каби сатрлар тўкилгич эди.

Қўлбола назмлар битган бу шоир шу тариқа яна неча бор назмий жазбалар оғушида қолиб, қанча саҳифаларни исроф этганини бошқа кўп нарсалар қатори тарих бизга сўзламайди. Эҳтимол, кунларнинг бирида ўзининг хос бу сирини, бошқалар билса, масхаралар ичра қолиши ва ё бир ақлдан озган девонага қараган мисол унга ғалат тавозе кўрсата бошлашларига сабаб бўлувчи ушбу асрорини, ниҳоят, кимгадир ошкор этиш истагини туйгандир. Туж-жорлик юмушлари билан атрофдаги бўлусларга сафарлари чоғи, истаса-истамаса, маҳаллий бекорчиларнинг маҳаллий ғийбатларига қулоқ тутишга мажбур бўлар ва бошқалардан асло фарқ қилмаслик учун Porlock тарафларда айни пайтда тилларда дoston бўлган узунқулоқ гаплардан у ҳам бир марҳамат тарзида улашган бўларди. Шундай давраларда ўзи эшитган бошқа кўплаб ножўя ва илвирс-исқирт ҳикоялар залвори остида қолиб, деярли унутилаёзган бир хабар мана энди дафъатан хотирасининг қай бир қоронғи туйнугидан сизиб чиқа бошлади. Сизиб чиқмиш эса шундан иборат эдики, яқин ойлардан буён Ехмоог атрофидаги анчадан бери хувиллаб ётган чорбоққа аллақайси кибор келиб ўрнашган, айтишларича, у бутун Англияга доврўғи таралган табъи назми но-зик бир шоир эди.

Уч-тўрттагина хом-хатала қофиялар битиб, ўзининг наздида, дурдона кўринган бу ёзмишларини дарҳол элга дoston қилишдек сурбетликни урф қилган шеър-фурушлар одатларига билъакс тарзда қоралама битикларини кўнглининг энг тубида хуфия тутишни афзал билган, ёзмишларига бошқалар назари тушгудай бўлса, баайни бировнинг кўланса нафаси мусаффо ойна юзасини хира торттиргани каби дилию фитрати хуфтон бўлишидан талвасага тушадиган бу янглиғ яширин назм дарвешлари пинҳоний изтиробларини тушуниш мумкин. Porlockдан чиққан бизнинг Вебстер ҳам айна шу тоифага тегишли эди. Вақтики келиб, кўнгил сирини, ниҳоят, ошкор этиш қарори унга нақадар мушкул бўлганини шу сабаб ҳам англай оламиз. Ҳар не бўлганда ҳам, кунларнинг бирида қари қирчанғига тужжорлик моллари тўла аробасини улаб ўша шоир кўним топган Ехмоог чорбоғини қора тортиб йўлга чиқди. Қароридан қайтаришни кўзлаб, унинг дилини кемирган шубҳа-гумонлару аҳдини амалга ошириш учун қалбига қувват ва иштиёқ бераётган туйғулар исканжасида қолган боёқишнинг азобларини ташлаб ўтамиз-да, йўл юрса ҳам мўл юриб, кўзланган манзилга, ниҳоят, етиб борганини маълум қиламиз. Етиб боргани атрофдаги шу каби уйлардан одмилиги билан у қадар фарқ қилмас, шундоққина муюлишда қад ростлаган кўш қаватли бир иморат эди. Вебстер сўнгги бор нафасини ростлаб, эшик зулфинига қўл узатди. Орадан қанча фурсат ўтганини билмайди, балки атиги бир дақиқадир, аммо бўғзига тикилиб келган ҳадик аралаш ҳаяжондан шу бир дақиқа ҳам унга адоқсиз бўлиб туюлгани рост. Ҳайтовур, эшик очилиб, қаршисида пўрим кийинган ўрта ёшлардаги хизматкор кўринди. Коранданинг калондимоғлик билан саволомуз тикилиб турганидан баттар каловланиб қолди. Ниҳоят, Porlockдан келган писмадончи савдогар эка-

ни, жаноби олийларининг улуғ мавқеига муносиб сара газламаларини таклиф этиш шарафи унинг шунча йўл босиб келишига сабаб бўлганини имкон қадар илтифот ва бежама сўзлар билан изҳор қила билди. Вебстернинг кутилмаганда юзага чиққан бу сўзамоллигини юзидаги бир туки ҳам ўзгармасдан тинглаган хизматкор «жойингдан жилмай тур» қабилидаги ишора билан ичкари кириб кетди...

* * *

Postscriptum. Жон ва ё Олдус Вебстер ҳикояси, аслида, шу жойда якун топади. 1797 йилдан Ехтоог атрофидаги айнаи шу чорбоғда хонанишин яшай бошлаган инглиз шоири Сэмюэл Тэйлор Колриж хизматкори чорловига кўра ташқарига чиққан маҳал ҳеч кимни учратмайди. Эшик ортида ҳеч ким йўқ эди. Унинг ўзи эсдаликларида ёзишича, айнан ўша дақиқаларда шоир эндигина тушида намоён бўлган мухташам сарой ҳақидаги дostonни – сўнгроқ инглиз тили мусиқасининг юксак намунаси ўлароқ ва сирли асар сифатида эътироф этилган ўша «Қубла Хон» дostonини¹ қоғозга тушира бошлаган, аммо кутилмаган ташриф ишдан чалғитгач, қолган мисралар ёдидан кўтарилган эди. «Ҳайрат ва алам ичра англадимки, – деб ҳикоя қилади Колриж, – мен тушимнинг умумий манзарасини ҳамон кўриб турсам-да, саккиз-ўн мисрадан бошқа барча сатрлар дарё юзасидаги ҳалқалар янглиғ ғойиб бўлган ва, таассуфки, уларни қайта тиклашнинг имкони йўқ эди». Бошқа бир манбаларга кўра, Колриж ташқарига чиққач, кўримсизгина савдогарни учратади. «Ишимнинг белига тепишди. Яна ким денг – ипирисқи бир латтафуруш! – дея зорланади шоир. – Латталарига қараб ҳам ўтирмадим, гапни калта қилиб думини тугдим». Ҳар икки

¹ Ушбу синоатли дostonнинг камина қаламига мансуб ўзбеки муқобили дастлабини бадиаларимиздан бирига киритганимиз ёдимда.

ҳолатда ҳам натижа бир хил эди – «Қубла Хон» тугалланмасдан қолиб кетди.¹

Аслида, «Колриж туши» ҳикоясида Борхес диққат қилишга арзимас ҳолат тарзида шунчаки эслаб ўтган бемаврид ташриф манзарасидан, мана шу мўъжаз адабий бўшлиқни тўлдириш истагидан юзага келган Жон ва ё Олдус Вебстер воқеаси каминанинг бир дамлик Англия ҳаёли маҳсулидан бошқа нарсаси эмасдир. Ехтооғ чорбоғи қаршисидан ғойиб бўлгач, қашшоқ тўқувчилар сулоласидан чиққан тетапоя бу тужжор, боз устига, хуфя шоир – аслида эса бу тирикликда мавжуд бўлмаган Вебстернинг (аввалги ҳаёти каби) кейинги тақдири қандай кечгани бизга номаълум. Эҳтимол, шу ғойиб кетиши баробарида ашъорлар битишдан ихлоси тамом қайтиб, теграсидаги бошқалардан асло фарқ қилмаслик лозимлигига чин иймон келтирган ва Тангри белгилаган муҳлатига довури эски чориғини итоат билан судрашда давом этгандир. Эҳтимол, яна узоқ йиллар ўша келгинди жазбалар таъсирида қолиб, тенги йўқ назмий шодалар терган ва уларнинг бари ўша ўрта асрларнинг заҳил ҳаволарида тамом эриб битгандир. Не бўлса бўлсин, аммо Вебстерсиз ҳам муттасил айланишда давом этган адабий ускуна мурватлари кейинги даврларда айнан шу ҳолат назарда тутилган ва айнан «*Porlock*дан келган одам» дея сифатланиб, бечора у одам гарданига бир тавқи лаънат каби илинган бадий тимсол, адабий ишора яратди. Англия четидаги кўримсиз бу қишлоқ шу тариқа билдирмасдан адабиётга кириб келди ва ўшандан буён юксак бу ҳавозаларни ҳеч тарк этмади.

Бемаврид ва ё беҳосият аралашув қабилидаги тушунчани билдирган ва оқибатда келгуси не қадар улуғ му-

¹ Шоирнинг айрим мунаққидлари дoston тугалланмаганига бир баҳона сифатида Колрижнинг ўзи *Porlock*дан келган одам воқеасини ўйлаб топган қабилидаги қарашда собит эдилар.

кашшафлару нодир асарлар битилишига тўғаноқ бўлган ушбу тимсолга Шарқий тарих ҳам қатор мисолларни тақдим этади. Хусусан, Нишопурни талон-торож қилиш чоғида Тўлуйхон навкарлари томонидан ўлдирилган шайх Фаридиддин Аттор қисмати¹ ва сўнгги хоразмшоҳ Жалолиддин Мангубердининг шавкатли умрига зомин бўлган аллақайси курдий қароқчибачча воқеалари шулар жумласидандир.² Қолаверса, худди шу ҳикояни қоғозга туширишим жараёнида муттасил хаёлимни ўғирлаган ноаён тебранишлар ҳам айнан ана шу Porlockдан ибтидо оларми эди...

¹ «Ривоят қиладиларким, бир мўғул аскари Атторни асир олиб, боғлаб, судраб борарди. Йўлда шоирни танийдиган бир одам учраб қолади. У шоирга раҳми келиб, мўғулга қараб: «Қулингни менга сот, минг динор бераман», – дейди. Мўғул рози бўлиб турганда Аттор: «Бу кам, сотма, мен жуда қимматман», – деб айтади. Мўғул минг динорга бермай, яна судраб кетаверади. Йўлда бошқа бир одам учраб қолади. Мўғул ўз «моли»ни унга таклиф қилади. У одам: «Майли, розиман, бир қоп сомон бераман», – дейди. Шунда Аттор мўғулга қараб: «Тезда рози бўлгин, мен бундан ортиққа арзимаيمان», – деган экан. Жаҳли чиққан бадбахт мўғул шу заҳотиёқ Атторни қилич билан чопиб ташлайди. Уни Нишопурга дафн этадилар. Ўн бешинчи асрга келиб унинг мақбараси харобага айланади, бунни эшитган Алишер Навоий Атторнинг сағанасини янгидан тиклаб, салобатли мақбара қурдиради» (Комилов Н. Тасаввуф. Иккинчи китоб. Тавҳид асрори. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 1999. – Б.47 – 48).

² Қўнгилга таскин шуки, бемаврид ва аксар ҳолларда ваҳший аралашув қуроллари – бу мисолларда эса шайх умрига раҳна солган мўғулий навкардан оқибат ҳеч бир асар қолмади, курд қароқчисини ҳам тарих еллари беном-бе-нишон сидириб кетди. Аммо муборак шайх мероси ҳамон барҳаёт, Чингизнинг ўзига бас келган саркарда номи эса дарё ортидаги бир юртнинг тимсоли бўлиб ҳамон яшамоқда (Изоҳлар барчаси бизники – Ш.А.).

ЛЕРА-ЛАРИВОН

Ул асодин бу асонинг фарқи бор.

Румий

– ... твою мать! Жди еще целый час, а башка-то ой как раскалывается, не могуууу!

Ўлик-тиригини билмай, алоқ-чалоқ уйқу ичида беҳуш ётган Султоннинг қулоғига дастлаб дашт қўйнидаги ёлғиз бўрининг ёки уюм-уюм барханлар билан ўйнашаётган шамолнинг увлашига ўхшаш овоз эшитилди. Аввал олислардан келаётган бу овоз тобора зўрайиб, энди нақ ёнгинасидан эшитила бошлади – «уууввв!!!», «уууввв!!!» Мудҳишлиги билан этини жунжиктираётган сас алаҳсирашлар гирдобидида қолган шуурини забт қила бошлар экан, дафъатан ўзини чиндан ҳам саҳро қўйнида кўрди. Кўз илғамас уфқларга туташиб кетган, худди ҳомиладор аёл қорни каби тепаликлар билан тўлган саҳро. Қумтепаликлар узра кезинаётган изғирин шамоллар эса бир зум тинай демас, тўлғоқ тутган аёлнинг оғриқ азобларини ёдга солиб муттасил увлашда давом этарди. Совуқдан дир-дир титраганча аёзли эпкинлардан ўзини асраш учун пана жой ахтариб атрофга беҳуда кўз ташлайди – тап-тақир саҳрода жон сақлашнинг чораси йўқ, атрофда фақат ҳад-худуд билмас мана шу қумликлару бўғоз барханлар! Бу дунё яралибдики, унинг бағрида муқаррар этилган бу чўл, бу саҳродан мурод ҳам, аслида, жонлиқни омон сақлаш эмас, билъакс, айнан унинг каби дарбадарлар жонини олиш, ёзнинг жунбиш жазирамасида куйдириб, қишнинг асов аёзидида қақшатиб, асфаласофилинга раво-на қилиш эканини у қайдан билибди? Аммо намунча со-

вуқ бўлмаса, совуқнинг ўзидан ҳам соп-совуқ! Шу маҳал шитоб билан эсаётган шамоллар овозидан сал бўлакча, мудҳишликнинг умумий садоларидан яна ҳам кўрқинчилиги билан ажралиб турган бошқача увиллаш қулоғига чалинди. Бу овоз йўналишини билолмай саросимада атрофга аланглади – «ууввв», «ууввв!» Бутун вужудини титроқ исканжага олди. Увиллаш садоси шуурининг ҳам энг сўнгги катакчаларига қадар кириб бораркан, саҳронинг қоқ ўртасида омон қолишдан умидини узиб, аянчли қисматига мағлуб бўлганча заволини итоат билан кута бошлаган бу одамни беомон кўркув энди фавқулодда ҳушёр торттирган, вужудига тетиклик, сўна бошлаган кўзларига эса нур бағишлаган эди. Ҳар қандай иродани яксон этишга қодир кўркув ҳиссининг ҳали англамаган фазилати. Энди атрофга теран назар ташлаб, ҳавони тўлдирган шамол садолари орасидан ўша бўлакча товушни аниқ-тиниқ ажрата бошлади. Зум ўтмай унинг шубҳалари тасдиқланди – ҳув олисдаги тепаликда узоқдан қорануқта бўлиб кўринган бир нарсани илғади. Салдан кейин ўша нуқта зудлик билан пастга эниб, бу томон ҳаракатга йўналди. Зум ўтмай яқинроқдаги бархан устида пайдо бўлди. Тек қотганча ўзи томон тикилиб турган алланарса энди тумшуғини юқорига чўзди, сониядан сўнг шамол таҳдидлар билан тўйинган аниқ-тиниқ садоларни олиб келди – яйдоқ саҳрода неча кундирки оч-наҳор кезган, энди эса кутилмаган ўлжага дуч келганидан масрур бу жондор, шак-шубҳасиз, чўл бўриси эди. Саҳрода тамом адашиб, сўнгги умидини ҳам йўқотгач, ўлимига рози бўлиб турган одам бўри тимсолида намоён бўлган ўзининг тайин ҳалокатига энди рози эмасди – муқаррар ажал таҳликасидан қувват олиб, орқа-олдига қарамай қоча бошлади, ортидан эса ўша мудҳиш овоз муттасил таъқиб қилар, бир сония бўлсин тинай демасди – «ууввв», «ууввв!»... «не могууу», «не могууу!»

– Ой головушка моя, болит-то как страшно, не могууу!

Ўзи ижарада яшаётган уйнинг қўшни хонасидан аянчли нолишлар эшитиларкан, Султон алоқ-чалоқ уйқу исканжасидан аста-секин халос бўлиб, бу куннинг тонгига қайта бошлади. Ҳозиргина тушида кўрган аллақандай адоқсиз саҳро қўйнида изғирин шамоллар аро йиртқич чангалидан қутулиш илинжида ўзи қочиб бораётган таҳликали манзаралар билан мана энди ўнгида қўшни хонадан эшитилаётган маломатлар орасидаги боғлиқликни англагунича яна бирмунча фурсат ўтди.

– Султан, ай Султаан! Живой или нет?! – Алоқ-чалоқ уйқудан ҳалиям ўзига келолмаётган Султоннинг бунга жавобан ўрисчаю ўзбекча аралаш энг сара сўкишларига ноил бўлаётган кимса бўғизланаётган одамникига ўхшаш хириллоқ овоз билан чақиришини қўймасди. – Будь человеком, братан, выручай, ўлиб қоламан, аж сил нету, сходи за чекушкой, совоб тегиде қоласан! – бунинг ортидан ўпкаси ағдарилиб, узоқ йўтал эшитилди.

Охири ҳеч бўлмади, даст ўрнидан туриб, бет-қўлини ювишни ҳам канда қилганча магазинга қараб чопди. Яна ростдан ҳам ўлиб қолса, савоб ўрнига гуноҳ тагида қолиб кетмасин, оҳори тўкилиб, одам сиёҳи қолмаган бўлсаям, ҳар қалай, бир жонивор.

Магазин эндигина очилган, лўмбиллаган дўкондор кампир чўтини шарақлатиб, нархлардан уриб қолинган кечаги кирилмалару бугун кутилаётган фойдани хомчўт қилиш билан овора эди. Султон нима кераклигини айтди, кампир пештахтадан чанг босган «Портвейн» шишасини олиб узатаркан, «каллаи саҳарлаб томоғи тақиллаганини қара, кепатанг қурсин!» деб пўнғиллаб қўйди. Султон ўзини эшитмаганликка олиб, пулини тўлаганча ортига шошилди.

Бу пайтда эса савобу гуноҳларни ўртага қўйиб, каллаи саҳарлаб уни дўконга чопишга ундаган қўшниси катакдек хонасида угада кўрпага бурканиб олганча оҳ-воҳ

қилиб ётар, гоҳ хумдек шишиб кетган бошини чангаллаб, гоҳ эса зирқираб оғриётган оёқларини уқалаган кўйи азобларини аритмоқчи бўларди. Бунга сайин боши тинимсиз айланар, худди бутун олам айнан унинг мана шу абгор кулбаси қадар кичрайиб жо бўлгану энди унинг ўзини ҳам қўшиб чирпирак қилиб юбораётгандай. «Это п...ц, хана мне. Который день уже. Одежда вся воняет мочой, б..дь! Куда запропастился этот Султан?»

– Султан! Султаан!!

– Да не ори, маҳаллани бошингга кўтарвординг. Тут я! – эшиқдан кириб келган Султон шишани унинг қўлларига тутқазди. Қўрқинчли титраётган қўллари билан шиша пўкагини очишга уринди – бўлмади, яна Султон ёрдамга келди. Шу ернинг ўзида ағдарилиб ётган пиёлага тимқора винодан тўлатиб узатди. Қўшни бир амаллаб пиёлани бўшатди, кеча ё аввалги кунлардан қолган тарашадек қотган нон билан газак қилди. Кўзларини юмганча чуқур нафас олди. Пичадан кейин кўзларини очди, Султонга миннатдор бўлиб қараркан, ҳозиргина ўлай деб турган бу одамнинг чехраси ёришиб кетгандек, суюқлик билан унинг чалажон вужудига оби ҳаёт ҳам оқиб киргандек эди. Кейингиларини Султоннинг ёрдამисиз ўзи пиёлага қуйиб ичди. Ҳар бир пиёладан сўнг ичаётган одамнинг дардлари ариб, танига қувват кираётгани, шаробнинг ҳаётэлтар томчилари тананинг то сўнгги аъзолари, сўнгги ҳужайраларига қадар етиб бораётганини юзидаги ўзгаришлардан сезиш мумкин эди.

– Ну чё, Лера, очухался? – сўради Султон қўшинининг елкаларига ҳазилнамо қоқиб қўяркан.

– Век не забуду, Султан, да благослови тебя Аллах!

– Может завяжешь, а то бунақада хайрлашишням на-
сия қилиб ҳов нарёққа сурворасан-ку!

– Как у вас говорят – бир бошга бир ўлим, чему быть того не миновать.

– Барибир эҳтиёт бўлгин, Лера. – Султон қўшнини ёлғиз қолдириб ҳовлисига кетди. «Бечора, – деб ўйлади, – ўзи ёмон одам эмас, ёп-ёлғиз».

* * *

Бу дунёнинг кулфат ва ғамларини кўп ва ҳўб татиган Леранинг ёши нечадалигини айтиш қийин, балки, элик, балки, олтмишдадир. Аслида, уни таниганига ҳали кўп ҳам бўлгани йўқ. Қаламкашлик куллийетининг бошқа талабалари билан ўзи ижарада яшаётган мана шу ярим ташландиқ уйни эгаси сотишга қарор қилганидан кўп ўтмай ҳовлини мардикорлар босган, улар орасида шу Лера ҳам бор эди. Янги хўжайин ҳовлидаги эски иморатларни бузиб, замона зайлига кўра кошона қаср солишни режалаштирган ва бунинг учун қурувчиларга кўмакка бир неча мардикорни ҳам ёллаган эди. Бу ҳовли шу зайл бошқа қўлга ўтиб, қарийб уч йил давомида шаклланган қашшоқ талабалар жамоасининг тагига сув кетди – кимдир бошқа ижара топди, яна биров факультет ётоқхонасига жойлашди. Султон эса борадиган бошқа жойи йўқлигидан ёки бўлмаса шу ҳовлига қаттиқ ўрганиб қолганиданми, ишқилиб, қурувчиларга дастёрлик қилиш эвазига шу ерда қоладиган бўлди. Шу тариқа уй билан бирга Султоннинг ўзи ҳам янги хўжайин ихтиёрига ўтган эди. Бештавишу беғалва ҳаётга энди алвидо айтилса керак деб ўйлади, ахир, уч йилдан бери курсдош оғайнилар билан ҳайҳотдек ҳовлида ўзларига хон – кўланкалари майдон яшашаётган, уй эгаси ойда бир келиб, ижара пулларини олиб кетишини айтмаса, улар билан бировнинг зиғирча иши йўқ эди. Аммо адолат билан айтилса, янги соҳибнинг ҳам бағри анча кенг, танти одам экан – Султон бошланишида қурувчиларга ёрдам бериб юрди, кейин ўқишларини баҳона қилиб бу ишлардан аста-секин ўзини четга ола бошлади. Уй эгаси келишувимиз бошқача эди-ку деб

миннат қилиб ўтирмади – «ўзи бечара бир студент бўлса, ёрдами нимаям бўларди?» – фақат баъзи кунлари тунаб қолаётган мана бу мардикорларга кўз-қулоқ бўлиб туришини тайинлади, холос.

Биринчи кунлари ҳовлида ишдан кейин уч-тўрт киши тунаб қолар, кейинги ҳафталардан эса фақат шу Леранинг ўзи қоладиган бўлди. Камшик тишларини кўрса-тиб ким нима деса доим тиржайиб юрадиган Лера бошқа мардикорлар учун бир эрмакка ўхшар, эринмаганки бор, албатта, уни калака қилишни яхши кўрарди. Хуллас, шу бир куним ўтса бўлди деб юрадиган, тайинли бошпанаси ҳам йўқ шаҳар дайдиларидан эди. Ёши бир жойга бориб қолган бўлса ҳам, таънаи дашномларга ем бўлаётганидан, буларга тайинли жавоб қайтариш ўрнига ёш боладек тиржайиб тураверишидан юраги бир ачишиб қўйишини айтмаса, Султон ҳам унга жиддий қарамасди. Аммо кунларнинг бирида иттифоқо бир нарса бўлдию ишчилар уйларига тарқагач, Лера уни қўлбола дастурхонига таклиф қилиб қолди. Дастурхон тўрида, албаттаки, икки шиша «Чашма» ҳам қўр тўкиб турар, Султон қаёқдаги бир такасалтанг билан отамлашишга хуши йўқлигини сездирса ҳам, Лера қўярда-қўймай пиёлаларни тўлдириб узатди – «адашмасам, бугун туғилган куним, давай, составь кампанию, мил человек» – Леранинг «адашмасам, бугун туғилган куним» дегани Султонга ғалати туюлди. Нима бало, туғилган кунингниям аниқ билмайсанми деб сўради.

– Да, у нас всякие такие ереси не принято справлять, – деди жавобан Лера, – а я уже давно до шеи во всякой ереси, как губка впитался грехов, так что мне уже все можно.

Ютоқиб ичилган учинчи ва ё тўртинчи пиёладан сўнг Леранинг боғичи ечилиб, бунинг устига, алжирашларини эшитишга тайёр қулоқ топилганига ишонч ҳосил қилиб, ўзининг ким эканию бу ерларга нима жин уриб келиб қолгани тарихини сўзлашга киришиб кетди.

Айтишича, еттинчи пуштидаги унинг аллақайси бо-бокалони ўн саккизинчи асрда Россияда содир бўлган деҳқонлар қўзғолони иштирокчиси бўлган, оддий қўзғолончи эмас, балки Емельян Пугачёвнинг яқин сафдоши сифатида бошидан то охирига қадар «муртадлар салтанати»га қарши курашган экан. Чоризм тузумини дажжолу муртадлар деб ишонишларига бундан аввалроқ ўтказилган диний ислохотлар сабаб бўлган ва бу ислохотларни ҳаққоний эътиқоддан қайтиш деб исён қилган бир тоифа «қадимчи староверлар» дейилиб, янги тутумни қабул этганлар эса қадимчилар тилида «жадидчи муртадлар» деб атала бошлаган. Узоқ курашлардан сўнг мағлуб бўлган исёнчилар етакчилари қатл этилади, кўплари умрбод каторгаю сургунга маҳкум этилиб, Россиянинг бепоён кенгликларига тарқаб кетади. Наполеон босқини даврида айримлари фарангларга кўмак берганлари учун уларга «ватан хоини» деган навбатдаги тавқи лаънат илиниб, ҳоллари яна ҳам хароб бўлади. Сўнгга 1825 йилги декабристлар қўзғолонига ҳам умид билан кўз тикишади, аммо буниси ҳам тез орада шафқатсиз бостирилгани қачонлардир бир мўъжиза юз бергунига қадар бутун Россиянинг кўзидан панада, Сибир тайгалари бағрида маҳдудликда яшашдан бошқа чоралари қолмаганига уларни ишонтиради.

Мутаассибликда тенгсиз бўлган қадимчилар мазҳаби ўз эътиқодларига дахл этиши мумкин бўлган ҳар қандай таҳдидларга кескин муносабатда бўлишган, янги черковнинг сиқувларига дош беролмай қолган дамларида эса бутун жамоа бўлиб ҳаттоки ўзларига ўт қўйишни ҳам афзал билишган. Ўзлари ичида қиз бериб-қиз олган «староверлар» ғанимлар зуғумидан қочиб олис Сибирнинг овлоқ гўшаларида кўним топишар экан, табиатларида бўлган шижоаткорлик билан бу ўлкаларни ўзлаштирадilar, ҳаттоки Аляскада ҳам алоҳида ва обод қишлоқлар

барпо этишади. Улар Октябрь инқилобини ҳам қабул қилишмади, колхозлаштириш даври бошлангач эса бошавойлардан қочиб тайганинг яна ҳам олис жойларига беркинишади.

Аммо совет тузумининг зафарли одимлари, социалистик янги турмуш унсурлари уларни ҳам барибир четлаб ўтмади. Айримлар тайга бағридан чиқиб, бошқа кенгликларга назар ташлаш, юртлар кезиб дунёларни кўриш ишқига тушганди. Энасой бўйидаги Белая Елань қишлоғида униб-ўсган бизнинг Лера ҳам ўша янгилик шинавандалари қаторида эди. Иттифоқо 1966 йили Ўзбекия деган узоқ бир юртда зилзила бўлиб, бўлуслар вайрон бўлгани ва пойтахт кентни қайта тиклаш учун бутун мамлакатдан қурувчилар йўлга чиққани ҳақидаги узунқулоқ гаплар бу ерга ҳам етиб келадию Лера номи ажабтовур бу юртни кўриб, ҳам саёҳат, ҳам тижорат деганларидек, қурилишларда қатнашиб, оз-моз ақча ҳам ишлаб олиш ҳаёлига тушади. Ҳеч қанча ўтмай, қарасаки, у ўзини Тошкентда кўрибди. Бир неча йил астойдил ишлаб, ўзи қурган уйлардан квартирали бўлибди, сўнгра эса ҳашарчи қизларнинг бири билан танишиб, оила қурибди. Назарида, унинг янги ҳаёти рисоладагидек кечаётган, зотан, шикоят қилишга ҳеч бир асоси йўқдек эди.

«Аммо юрагимнинг ич-ичларини муттасил итлар тирнардики, ҳатто тушларимда ҳам оромимни йўқотгандим. Олис Сибирда қолган ота-онам, марҳум боболариму етти пуштимга қадар бобокалонларим саф-саф бўлиб олганча ҳар кеч тушларимга кирар, гина тўла кўзлари билан тек тикилиб туришаварарди. Йўқ, бир оғиз сўз айтишмайди, фақат жим қараб тураверишади. Энг олдинги сафда отам, кейинги сафларда отамнинг отаси, гўринг нурга тўлгур боболарим Ларивон ва Веденей, шу тартибда сўнгги бобокалоним Филарет асрлар қаъридан жим тикилишади. Улар мендан норози эканларини ва буни билдириш учун

тушларимга бостириб кираётганларини жуда яхши англардим. Илло, ўз эътиқодларида метиндек мустаҳкам, динларини қиёмат қадар мусаффо сақлаш учун ўзларини оловга ем қилишдан ҳам тап тортмаган аждодларим менинг бу ҳаётимдан, дунёвий турмушнинг лаззатларига мағлуб бўлган мен нотаваоннинг бу ҳолатидан гўрларида тик туришмоқда эди!»

Оғзидаги ошини ҳам олдириб қўядиган мана шу пандавақи Леранинг ўтмиши бунчалар мароқли эканини ҳаёлимга ҳам келтирмагандим. Ҳикоянинг давомини орзиқиб кутаётганимни сезгач, ичимни янада қизитиш учунми, атай узоқроқ жим туриб қолди.

– Лера, а что дальше было-то, не томи! – дедим сабрим чидамай.

– Ҳаҳ ўзбекни шошқалоқ баласи, шошмай тур. Вообщето, звать меня Ларивоном. Родители прозвали так в честь предка – Ларивона праведного.

Шундай қилиб десанг, юриш-туришимдан бутунлай ҳаловат йўқолди. Мени нима жин урганини билолмай бу ёқда хотин бечара ҳайрон. Шунақа аҳволда кунлар ўтиб борди. Тушимга тўдалашиб киравериш ўзлариям зерикишган, шекилли, гўрларинг нурга тўлгур боболарим, назаримда, гапни бир жойга қўйиб-кенгашиб, энди охирги чорани ишга солишга қарор қилишганди. Энди бу ёғига оёқлари тушовланган оқ бия билан унинг ортидан қолмаётган тойчоқ тушларимга кирадиган бўлди. Ўзим эсам ёзнинг жазирама офтоби тиғида ҳеч адоғи кўринмас чўлу даштлар оралаб аллақаерга кетиб боряпман, аммо, ажабо, менинг ҳам оёқ-қўлларимда кишан, ҳар қадам босганимда темир жаранги атрофга таралиб акс садолар бериб кетади. Сувсизликдан ичим оташ бўлиб ёнади, қани, бир қултумгина сув бўлса, сууув! Атрофга аланглайман, бирор зоғ кўринмайди, фақат ортимдан ҳеч қолмаётган ўша оппоқ бия ва унинг боласи. «Жаранг-

журунг», «жаранг-журунг». Қулоқларим остида эса онамнинг сўзлари янграйди: сени шайтон йўлдан оздирибди, болажоним, тавба қил! Бир қултум сувга зор, қўл-оёқда кишанлар жаранг-журунги, ортимдан эса оқ бия тойчоғи билан эргашади, жаранг-журунг, тавба қил, болажоним, тавба қил! Бу адоқсиз бийдек далада тирик қолишдан умидимни узиб беҳол ерга қулайман, ер чирпирак бўлиб айланади, айланаверади, ҳушимдан кетаман. Қанча ҳушсиз ётганимни билмайман, аммо бир маҳал ўзимга келиб, қаршимда оппоқ бир нарса пайдо бўлганини кўраман, ўша биямикан яна? Жизғанақ қилиб, оташ нурларини сочаётган офтоб манзарасида бир жусса кўринади: қордан-да оппоқ ёйиқ сочлари ва кўксига тушган маҳобатли биллур соқоли қуёш нурларида товланаётган бир мўйсафид. Қўлларидаги асо таёғига суянганча ерда чилпарчин ётган менинг жасадимга нимтабассум билан тикилган мўйсафид.

Бу тушнинг таъбири менинг қишлоғимда ҳаммага аён эди. Бу туш, аслида, авлодлардан авлодларга ўтиб келаётган бир ривоят билан боғлиқ. Ўша декабристлар исёнидан сўнг қатлдан омон қолган кўплаб зобитлар умрбод Сибирга сургун қилинган ва иттифоқо уларнинг бири миршаблардан қочиб биз томонларга келиб қолган эди. Бегоналарни ўзига яқин йўлатмайдиган жамоат аввал бу келгиндини ҳайдаб солмоқчи бўлган, аммо дажжол подшога қарши қурол билан исён қилганини билишгач, қувватга киргунига қадар парваришлашга қарор қилишади. Хаста ҳолатида ётаркан, бир кеча унинг оппоқ бия ва тойчоқ ҳақида алаҳсираётганидан бузруквор хабар топади ва бу бир мўъжиза эканини, фараҳбахш кунлардан дарак ва ишорат эканини дарҳол тушунади. Ва бу қочоқ декабристни иззат-икром билан ўз жамоаларига қабул этишади. Шундан буён оппоқ бия ривояти бизнинг жамоат учун ҳали келмаган, аммо парвардигор ҳидоят қилса, ал-

батта, етиб келажак кутлуғ замонларнинг бир тимсоли бўлиб яшамоқда эди. Асога суяниб турган мўйсафид эса менинг энг биринчи бобокалоним, Пугачёвнинг сафдоши – мўғтабар Филарет эди. Шунақа, студент, гўрларида ҳам тинчгина ётмайдиган марҳум аждодларим каминани осийни ҳақ йўлига қайтариш учун бисотларидаги мана шу сўнгги чорани ишга солишган эди.

Бу чоранинг қанчалар самарали бўлганини айтиб ўтиришимга ҳожат йўқ. Ўзларининг соф эътиқодларини то қиёмат қадар маҳкам тутишга азму қарор қилган аждодларимнинг ҳақ йўлида қурбон бўлган не-не издиҳомлари кўз олдимдан кетмай қолди. Бунинг устига, жонлиқ овлаб болалигим кечган бепоён тайга билан бағрикенг Энасой сувларини шунчалар қўмсаган эдимки, асти қўяверасан. Ундай табиат, у каби беминнат гўшалар, бутун ер юзини кезиб чиқсанг ҳам, зинҳор топилмас. Асосийси, энди солиҳлар йўлига қайтиб, боёқиш марҳумларимнинг руҳларини шод қилишим лозим эди. Хулласи калом, бу ердаги ишларимни бир ёқлик қилдим-да, хўжайканинг йиғи-сиғиларига ҳам қарамасдан, тез орада қайтиб келаман деган ният билан «қайдасан жоним Елан, оппоқ Елан» дея йўлга тушдим.

Лера, аслида, Ларивон йўл юрса ҳам мўл юриб, қадрли қўрғонига кириб боради, аммо, не кўз билан кўрсинки, ота-онаси бурноғи йили бирин-кетин оламдан ўтишган, шундан буён қаровсиз қолган хўжалик ҳам заволга кетаётган эди. Аждодларининг қабрини парваришлаб, хўжаликни тиклаш билан овора бўлиб қишлоқда бир қанча йил қолиб кетибди. Аммо Тошкентдалигида соғинчлари кўп қийнаган қадрдон қишлоғи, Энасой сувларию бепоён тайга ҳам энди негадир кўзига хунук кўринадиган бўлаверибди. Худди атроф оламда жўшқин ҳаёт қайнапти-ю, у эса ибтидоий ва овлоқ бу манзилда дунёдан тамом узилиб қолгандай, тобора ёввойилашиб

бораётгандай яна Тошкентга қайта талпина бошлабди. Бунинг устига, йўлларини пойлаб ранг-рўйи сомон бўлган хотини бечоранинг аҳволини кўз олдига келтирибди-да, ҳамқишлоқлари билан хайрхўшлашиб, яна ортига қайтибди.

– Шунақа қилиб десанг, бўзчининг моқисига ўхшаб Сибирга бориб, яна қайтиб келдим, – дейди Ларивон. – Не қилайки, бу ерда ҳам қайтиб келганим хайрли бўлмади. Нима бўлса, ўзимдан кўрдим – хотиним ярим йил кутган, бир йил кутган, охири умидини узиб, дардисар эрнинг баҳридан ўтиб қўя қолган – бошқа биров билан илакишиб кетибди. Уни айблаб ўтирмадим, ҳаммасига ўзим сабабчи, шундай бўлиши ҳам керак эди, аслида. У ёқда ота-онам ва боболаримни рози қилолмадим, бу ёқда эса хотинни. Икки кулфат ўртасида аросат бўлиб, осилиб қолавердим. На борар жойим бор, на дардимни тинглайдиганим. Қандай бўлди билмайман, аммо аста-секин дайдига айланиб, бирор чора тополмасдан, бутун аламимни шу ичкиликдан оладиган бўлдим, мен осий охири шу «зеленый змий» билан ҳам апоқ-чапоқ тил топишдим. Шу бўйи кайф-сафо ва кулфатларга фарқ бўлиб орадан йилларни ўтказдим. Мана, мени сен ҳам энди шу ҳолимда кўриб турибсан. Узоқ юртим, у юртимнинг тупроқларида ётган мархумларим ҳам қарийб ёдимдан кўтарилди. На кечмиши ва на келмиши бор бир махлуққа айландим энди. Бормотуханинг азобларидан жон талашиб ётган тунларим алағда тушларимга гоҳо ўша ривоятнинг нимталанган манзаралари кириб қолади. Қўл-оёқларимда кишан билан омонлик истаб қаёқларгадир кетиб боряпман. Кишанларнинг жаранги атрофда акс садолар бериб янграйди. Ўзим каби тушовланган оппоқ бия ва унинг тойчоғи эса ҳеч ортимдан қолмайди. Жаранг-журунг, қақраган вужудим ўт бўлиб ёнади – «сув, сууув!» кулоқларим остида онамнинг сўзлари – шайтон йўлдан оздирибди, бола-

жоним, тавба қил! Ҳушимдан кетаман, кўзимни очгач эса оппоқ либосга бурканган, кўксига тушган бўлиқ соқолларининг шуъласи атрофни ёритган бир мўйсафид...

* * *

(Олис тайга бағрида адашиб ётган қишлоғидан бир замонлар дунё кўриш ишқида йўлга чиққан, йўлга чиқиб эса ҳар турли сўқмоқларда туртиниб-суртинган ва оқибат мана шу ҳолатида оддий дайдига айланган Лера-Ларивоннинг тарихи шундай эди.)

Сурункали бош оғриғи муолажаси билан машғул Лерани ўзининг кулфат ва соғинчлари, алағда хаёл ва марҳум аجدодлари арвоҳи билан ёлғиз қолдириб Султон ўз хонасига қайтди. Бет-қўлларини ювиб, кўпдан бери қўли бормай ташлаб қўйилган бир ҳикояни, ниҳоят, якунига етказишга қарор қилди. Савил қолгур бу ҳикоя ҳеч бўйин бергиси келмас, эс-ҳуши жойида бўлган ўқувчининг энсасини қотириб, таомил қоидаларига кўра шаклланган унинг одатий дидини пароканда этиши ҳеч гапмас. Ҳикояда, аслида, ҳеч бир воқеа содир бўлмас, фақат ўз кайфиятларига банди берухсор кимсалар ҳофизасидагина ғаройиб эҳтирослар жунбиши намоён бўларди. Ичкию ташқи оламни истило этган доирасифат айлана фаолиятлар табиати тадқиқ этилган ҳикоянинг жумлалари ҳам бу шаклнинг ўзи каби адоқсиз ва худди айлана каби эди:

– Сен ҳеч тушуна олмасдинг, сен ҳеч тушуна олмаяпсан ва сен ҳеч қачон тушуна олмасанг ҳам керак – нега, нега Сулув хона ичкарисига қадам қўйгани чоқ, ҳар гал қадам қўйгани чоқ шу зумда яна ва яна хонадан ташқарида қолаверади, нега ҳаммангиз қайта ва яна қайта хона ичкарисига кираверасизлар-у, Сулув фақат ташқарига чиқаверади, нега унинг ўзи бу ҳолни сезмайди, нега сизлар бу ҳолни кўрмаётгандек, сезмаётгандек яна ва яна,

шу тариқа чексиз маротаба ичкарига кираверасизлар, Сулув эса ташқарига, фақат ташқарига, устига-устак, чексиз маротаба фақат ташқарига чиқаверади?

Ёки мана бундай:

– Бироқ мен шуни истайман – думалоқ, дум-думалоқ доиранинг қаеридир қачондир, қаердадир, аммо барибир – дарз кетсин ва ўша жойдан, майли, бу бегона дунёга бегонасираб боқаётган, астагина даричадан пойлаётган, охир-оқибатда эса шахд билан отилиб чиқишга қарор қилган ва бу қарорини амалга оширган чақалоқнинг шиддати каби ишонч билан, тў-ўғри, ҳеч қандай қайрилишга ён бермайдиган, доиранинг ҳеч бир кўринишини ўзида пинҳон қилмаган тўғри чизик тўппадан-тўғри кўкка шошилганча чопқиллаб чиқсин. Кейин... кейин бу Буюк Чиқишнинг нуқси барча ўзга шаклларнинг, демакки, барча доираларнинг кўзларини сўқир, ўзларини эса мохов қилсин.

Султон ғалати бу ёзмишларини маромига етказиш билан овора экан, кўшни хонадан энди Ларивоннинг бўғиқ хиргойиси эшитила бошлади:

*Царь наш – немец русский,
Носит мундир прусский...
Ай да царь, ай да царь!
Православный государь!*

«Ҳа, ярамас, ҳозиргина омонатини топширишга рози бўлиб турганди-я, кайфи тароқ, энди не ғами бор?» – деб мийиғида кулиб кўйди.

*А за правду-матку
Прямо шлет в Камчатку...
Ай да царь, ай да царь!
Православный государь!*

Жавзо оёқлаб, ёзги сессиялар ҳам битай деб қолганди. Ҳовлида эса янги иморат қурилиши авж палласига чиққан, қурувчиларнинг бир-бирини тезлаб, бақириб-чақиришлари бутун маҳаллани тутиб кетган, ғишт ва бетон қоплари қалашиб ётган ҳовлида бемалол қадам босиб бўлмасди. Уй соҳиби гарчи уни ҳайдамаётган бўлса ҳам, Султон бу ерда ортиқ яшаб бўлмаслигини яхши тушунар, яхшиямки, имтиҳонлар тугаб, таътил бошланганди. Энди ҳайё-хуйт деб қишлоққа кетворса ҳам бўлаверади, ундан кейинига эса Худо пошшо.

Янги ўқув йилидан бошқа ижара топди. Кўп ўтмай бошқалар қатори пахтага жўнаб кетди, шу бўйи қаҳратон қишгача шип-шийдон далаларда жавлон урди. Ўқишга қайтишгач, маҳаллага йўли тушиб, ўша ҳовлига кириб ўтди – янги кошона савлат тўкиб турар, ишчилар охириги пардозлар билан машғул эди. Ларивонни суриштирди. Айтишларича, Лера охириги пайтлари ичкиликка бутунлай муккасидан кетиб, ғалати ҳунарлар кўрсатадиган бўлиб қолган, қаердандир топиб олган балалайкасини тиринглатганча куппа-кундузи бутун маҳаллани бошига кўтариб алламбало қўшиқларини баралла айтиб юрадиган бўлибди: – /«Царь наш – немец русский, /*Носит* мундир прусский./ Ай да царь, ай да царь!/ Православный государь!»/

Табиийки, хўжайин уни ҳайдаб юборган, кимнингдир айтишига қараганда, Лера шундан кейин Сибирга, ўз юртига жўнаб кетганмиш. Яна бошқа бировларнинг маълум қилишича, Лера-Ларивон гўрлари нурга тўлгур бобокалонларини зиёрат қилишнинг бундан ҳам мухтасар йўлини танлаган – бошпанасиз ва қаровсиз дайдиб юришга маҳкум экан, қаҳратон тунларнинг бирида овлоқ бир сўқмоқда музлаб, омонатини Тангрига қўшқўллаб топшириб қўя қолган эди.

Аммо мен бу хабарларнинг бирортасига ишонмайман. Иллоки, бу дунёни тамом истило этган барча доиралар бир-бирлари билан доимий алоқада ва бир-бирларини бетўхтов тақозо этиб турганлари рост бўлса, тунлар кечган сайин айнан бир хил манзара тушларимга бостириб кираётир. Манзараки, омонлик истаб қаёқларгадир кетиб бораман, қўл-оёқларимни беаёв сиқиб ғажиган кишанлар жаранги атрофда акс садолар бериб янграйди, ўзим каби тушовланган оппоқ бия тойчоғи билан ҳеч ортимдан қолмайди, сувсизликдан қақраган вужудим ўт бўлиб ёнади – «сув, сууув!» қулоқларим остида эса ҳеч тинмас фарёдлар – шайтон сени йўлдан оздирибди, болажоним, тавба қил! Ҳушимдан кетаман, кўзимни очгач эса оловранг соқолининг шуъласи атрофни ёритган оппоқ либосли бир мўйсафид...

ТҮРТИНЧИ ҚАВАТДАГИ...

У сарсон изларди ўзини ўзи.

Артур Рембо¹

ОЛИМ ОТАХОНГА

Саратоннинг қоқ ўртаси бўлишига қарамай, уззукун тиним билмай ёлган дўл-ёмғирлару дов-дарахтларнинг шохларини синдириб, бир зумда ҳаммаёқни кунпаякун қилиб юборган тентак шамоллар бугун негадир дафъатан тиниб қолган, худди оташкесимдан сўнг замбарак садоларию милтиқлар олатасири ҳам тўхтагач, энди ҳар икки рақиб томон жанг майдонидан ўликларини йиғиштириб олишга фурсат топганидек, шаҳар маъмурлари ҳам тозалаш ишларини бошлаб юборишганди. Жароҳат олган аскарлар каби юзтубан қулаган пажмурда дарахтларнинг аввал майиб шохлари, сўнг эса танаси ҳам кесилиб, шу ернинг ўзида саранжомланаётган, бир маромда ҳаракатланаётган фаррош машиналар эса кўчаларни ялаб-юлқаб, тозалаш билан овора эди. Ҳарбий лазарет

¹ Il cherche lui-même, il épuise en lui tous les poisons, pour n'en garder que les quintessences. ...Car il arrive à l'inconnu! Puisqu'il a cultivé son âme, déjà riche, plus qu'aucun! Qu'il crève dans son bondissement par les choses inouïes et innombrables: viendront d'autres horribles travailleurs; ils commenceront par les horizons où l'autre s'est affaissé!», Arthur Rimbaud, Lettre du Voyant, à Paul Demeny, 15 mai 1871.

«Моҳиятларни англаш ишқида неки заққум бор – барини татиб кўрарак, у ҳамон ўзини излаётир. Ва замон келарки, тилсимлари бисёр синоатларни ҳам англаб етажакдир, илло, аслида ҳам кўркам қалбини муттасил парваришлаш унинг чекига тушмиш эди. Юксакларга парвоз қилар экан, бемисл синоатлар завқидан, майли, завол топсин, аммо изидан келаётган ўзга ворислар у ялов тиккан ўша уфқлардан фитрат сафарларига бардам отланажаклар...» Артур Рембо, «Башоратгүй битиклари», Поль Денемига, 1871 йил 15 май.

фаолияти айни авжида деб ўйлади у остона хатлаб ташқарига чиқар экан.

Аслида ҳам ёзнинг қоқ ўртасида ҳавои жаҳоннинг кутилмаганда бундай айниб бериши одамларни шошириб қўйган, аввал тиниқ осмоннинг ҳув олис бурчида кўринган бир тутам булут тобора ёйилганча, соат ўтмай бутун уфқни эгаллаб олгани ҳам ташвиш уйғотмаганди. Одамларни доғда қолдирганча энди шаҳарнинг қоқ устида тўпланиб олган тимқора булутлар оралаб кескир яшин тиғлари ерга санчила бошлаганда эса кеч бўлганди. Юракларга ибтидоий ғулу солиб чақинлар ортидан янграган қалдиروқлар кўча ва хиёбонларда кезаётган одамларни бир зумда тирқиратиб юборди. Бўлиқ кўксини самовий шамшир тиғлари пароканда қилаётган булутлардан дўлу ёмғирлар шиддат билан шаҳар устига ёпирилар, жунбишга келган бу телба қудрат неки бўлса, барини уриб-синдириб, яксону пайҳон этишга астойдил бел боғлагандек эди. Ҳеч кутилмаганда бошланган тўфон бир неча кун ўтиб худди шундай – дафъатан тинчигунига қадар одамлар тенгсиз ушбу вазоҳатни уйларига камалиб олганча пусиб кузатишга маҳкум эдилар.

Мана энди неча кунлик талотўплар ортда қолиб, бошқа бандалар қатори кўчага отланар экан, шу дамда у қаёққа йўл солишини, ўзини нима билан андармон қилишини билмас, наинки булар, балки ўзининг ҳеч бир иштирокисиз, ихтиёридан ташқари бир одми одат тарзида нафас олаётганидан, атрофда ҳукм сураётган мана бу ташқи олам изнисиз унинг (ташқи бу оламнинг) ҳар бир манзарасини истаса-истамаса кузатишга маҳкум эканидан сиқилар, устига-устак, хаёлида ғужғон ўйнаётган, аммо ҳали тайинли бир фикр шаклини ололмаётган пароканда бу ўйлардан мақсаду мурод не эканлигини ҳеч англамас, аслида эса мана шу англамаслигини тушунишга ҳам қурби етмас эди.

Уни ўз бағрига олган бу шаҳар ўз ҳолича яшашда давом этар, мана шу давомийлик ичра ўзгаришларга дучор бўлаётгандай кўринса ҳам, бўруну тўфонлар етказган талафотларга ҳам қарамасдан, аслида, кеча ва аввалги кунлар қандай бўлса, бу шаҳар барибир ўзгаришларсиз – ўз ҳолича қолаётган эди. Фақатгина кундалик ташвишлар етовида кезинаётган одамлару турли русумли автолар, йўл четида саф тортган дарахтларга дам-бадам гуррос қўнаётган қушлар галаси сароб каби хаёлий бу тирикликка ҳаракат ва фаолият бағишлаб тургандек эди, холос.

Шаҳарни довул асоратларидан тозалаш билан ҳамон машғул хизматчиларни кузатиб, буталари баравж ўсган аллақандай боққа келиб қолганини сезмади. Унгача ҳам неча замонлар бадалида юрилавериб, ўт-ўланлари босилавериб сўқмоққа айланган ораликдан юриб бир ялангликка чиқди. Ялангликда эса ҳориган йўловчилар йўлини пойлаганча ёлғиз курси бағрини очиб турарди. Курсига чўқди. Вақт чошгоҳга яқинлашган, қоқ тиккага келган қуёш тафти дарахтлардан холи бу ялангликни забтига олганди. Довулли кунлар бўйи кулбасида қамалиб ётавериб зах босган унинг танасига энди бу иссиқлик хуш ёқа бошлади. (Бу жойнинг яна бир афзаллиги одамлар нигоҳидан панада эканида эди, илло, ўнгу сўлга муттасил автолар ўтиб турган йўлдан баландроқда жойлашган ва қалин буталар билан ихоталанган бу ялангликдан атрофни бемалол ва бежавотир кузатишинг мумкин, айти пайтда, йўл ёқасида кезинаётган одамлар эса сени илғай олишмасди.)

Тирикликка умид билан умидсизгина ва базўр бош кўтариб, (аммо барибир муқим фикр шаклини ололмасдан) шу оннинг ўзидаёқ тафаккурининг овлоқ туйнукларида чўкиб ўлаётган ожиз учқунларнинг қайта безовта қилишини истамаганидан буталар оша назар ташлаб, хуванави чорраҳага бемақсад ва бемаъно тикилиб қолди.

Аммо бу ерда нима қилиб ўтирибди? Автойўлга бақамти йўлакдан шошилмай бораётган анави одамлар нимани истайди? Бир-бирининг пинжига суқилган аёл билан эркак. Эркакка кулги ҳадя этаётган бу аёлнинг табассуми қанчалар самимий, аслида? Агар чин табассум бўлса, нега унда сохта қилиб кўрсатмоқчи бўляпти? Ё бу ноз-карашмаю ишвалар бир вақтнинг ўзида бирваракайига ишга солинаётганидан шунақа сохта туюладими? Улар нималар ҳақида сўзлашаётган бўлса? Умуман, нималарнидир сўзлаш, хаёлда кечаётган нарсаларни сўзлар шаклига солиб, ҳаволарни беҳуда тўлқинлантириш шунчалар муҳимми? Сўзланаётган сўзлардан, аслида, маъно борми ва сўзларни сўзлаш бу сўзларнинг асл маъноларига беомон путур етказмасми? Агар тафаккур заррабиниди синчиклаб кўрилса, сўзлаётганимиз шу қадар беҳисоб сўзларнинг бирортасида улар ташиётган маънолардан бирор нишона борми, аслида? Сўзларни тафаккур этиш учун сарф этилаётган барча ушбу чиранишларни исроф этиш ўрнига одамларнинг барча истак ва эҳтирослари, зарурат ва мақсадларини бира-тўла ва тўла-тўкис ифода эта олаяжак биргина сўзнинг ўзи кифоя эмасми, масалан, биргина «уй» ва ё «кулба». «Уй» ва ё «кулба» дейилиши ҳамон оилаю бола-бақра, ота-онангу элу юртинг, бу элу юрт одамларининг барча истак-интилишлари, азоб ва уқубатлари, кулфат ва ғамларидан бино этилган тариху келажаги, юксалиш ва инқироз манзаралари, инсоний фожиалару бир-бирининг пинжига суқилган кўйи ўз муҳаббат гўшалари томон бораётган худди анави жуфтлик каби барча инсонларнинг майл ва эҳтирослари яхлит тизим бўлиб бирлашмасми? Нега кеча ва ундан аввалги кунлари ёмғиру довул ҳеч тинмади, бугун эса сукунат?

Моҳиятларини унинг ўзи ҳам англамаётган бу саволлардан боши ғовлаб кетди. Оёғи остига тикилди, офтоб тафтини соғинган ҳашаротлар ғимирлаган кўйи бир

нималар билан машғул. Бута шохига қанотчалари қуёш нурларида товланаётган ниначи келиб қўнди. Икки кўзи қабарик гуманоидларникига ўхшаш бошини ўнгу сўлга дам-бадам буриб, охири хатар йўқлигига ишонч ҳосил қилди, шекилли, қанотларини бўш қўйганча тек қотиб қолди. Ниначини тутиб, яқиндан томоша қилгиси келди. Пусиб, аста бутага яқинлашди, ниначи хатарни илғаб учиб кетди. Ортидан кузатиб турди, ниначи тепада чивинларнинг ғужғон булутига ўзини урди, чапдаст экан – оғзида ўлжа билан энди нариги бута шохига келиб қўнди. Тамадди қилишини берироқдан кузатиб турди. Сўнг яна эҳтиёт бўлиб яқинлашди, ниначи овқат билан андармон бўлгани учун бу сафар уни осонгина тутиб олди. Саросимада қолган ниначи оғзидаги чивин қолдиқларини тушириб юборди. Қанотларини қўйиб юбормасдан, диққат билан кузатди – болалигида қишлоққа туташиб кетган пахта даласи устидан пастлаб учганча сассиқ дори сепадиган кукурузник-самолётнинг худди ўзгинаси, майда томирлар билан қопланган икки жуфт шаффоф қанотча, думи томон ингичкалашиб борган фюзеляж танасию ўлжасини тутишга мослашган тукли оёқлари. Энг муҳими, ҳаракатчан бошида қабариб кўри-наётган кўзлар. Бир сўз билан айтганда, ўлжа овлашга мукаммал ихтисослашган жажжи йиртқич. Бошқа болалар билан бирга ниначилар устида ўтказган тажрибалари эсига тушди. Тўртала қанотини бир хил калталиқда чилпиб қирқди-да, энди учиб кўр-чи дегандек осмонга улоқтирди. Бандилиқдан бўшалган бўлса-да, ниначи учишга уриниб ҳам кўрмади, сал нарироққа бориб қулади. Қилган ишидан ўзи уялиб кетди, бориб ниначини қўлига олди ва бутанинг баландроқ шохига ушлатиб қўйди. Балки, бошқа шериклари кўриб қолса, ярадор биродарига ўзлари билганча ёрдам кўрсатишар. Ниначига қилган зулмидан пушаймон бўлгани аниқ эди, шу сабаб

бу ерда бошқа ўтиролмади. Ўрнидан туриб ялангликни, ундан кейин бу боғни ҳам тарк этди.

Хаёлу фикрлари пароканда ҳолатида эндиам қай томонга боришини билолмай каловланиб турди, сўнг йўлнинг нариги муюлишида кўринган трамвай бекатига қараб юрди. Қай томонга эканининг асло фарқи йўқ, фақат қаергадир кетса ва қачондир ўша қаергадир етиб борса, яна ҳам тўғрироғи, ҳеч қачон ҳеч қаерга етиб бормаса бўлгани эди! Бекатга қулоғига кўпдан таниш қўнғироқларини жаранглатиб трамвай келиб тўхтади. Нечанчи рақамли эканини ўйлаб ўтирмасдан супадан кўтарилиб, энг сўнгги бекатга чипта олди. Нафсиламри, негалигини аниқ айтолмайди, балки, автобуслардаги одатдаги тирбандликдан кўра бу ерда ўриндиқлар кўпинча бемалол бўлгани учунми ва ё аллақандай руҳий сокинлик бағишлаши туфайлими, у ҳамиша трамвайларда юришни маъқул кўрарди. Метрода юришдан эса худо асрасин, то манзилга етиб олгунча қўнглингни ноқулай бир ғашлик тинч қўймайди. Метрода ҳамма асабийлашади, аммо ҳар ким бу ҳолатини бошқаларга сездирмасликка интилади ва интилгани сайин ички зўриқиш ҳам ошиб боради, кўзлар тасодифан вагон ойнаси аксида бошқа кўзлар билан тўқнашгач эса бу зўриқиш қанчалар нохуш экани шундоқ билиниб қолади. Шу нохушликка дучор бўлмаслик учун, бошқа бировнинг кўзларига кўзлари тушмаслиги учун йўловчилар ўзларини нималар биландир банд қилиб кўрсатишади, ана, бири газета ўқиш билан машғул, бошқа биров эса кўзларини чирт юмганча ўзини ухлаётганга солади. Агар диққат билан қаралса, юмуқ қабоқлари ичидаги кўзлари дам-бадам ўйноқлашидан, аслида, уйғоқ экани ва бекатини ўтказиб юбормаслик илинжида қулоқлари ҳам сергак эканини билиб олиш қийин эмас. Шундоқ ҳам ёлғиз одамларнинг ер остида яна бўрттирилган ёлғизлиги. Ниҳоят, манзилга етиб, ер остидан

шаҳарнинг қучоқ очган бағрига чиққач, назарида, ҳар бир одам ўзини бениҳоя бахтиёр ҳис этишига ҳеч шубҳа қилмасди.

Аксига олиб, трамвай одатдагидан кўра бугун тир-банд, ҳамма ўриндиқлар боқишлари сипою сурбет чеҳралар билан банд эди. Бир аёлнинг қўлидаги чақалоқ тинмай биғиллар, оёқлар остидаги темир ғилдирақларнинг рельс бўйлаб ҳаракатидан пайдо бўлаётган муттасил «тарақа-туруқ» ичкарини ўз забтига олганди. Тутқичларга осилган озғину хўппа семиз гавдалар трамвай ҳаракатига монанд бир маромда чайқалиб борарди. Ажабо, бу ерда ҳам ўзимни ноқулай сеза бошладим. Холироқ жой топиш учун вагон охири томон узр сўраганча сурилиб борарканман, фақат уларга хос ёлғизликни безовта қилаётгандек менга хўмрайиб назар ташлашар, норози оҳангда бир нималар деб пўнғиллаганча юзларини намоёйишкорона терс ўгириб олишарди. Ёнидан ўтаётганимда ҳатто биттаси киши билмас қилиб тирсаги билан биқинимга чунонам ниқтадики, нафас олишим қийинлашиб, юзларим бўғриқиб кетди. Ҳамдардлик излаб атрофга олазарак бўлиб қарадим, гўрдами, ҳамма ўзини гўлликка солиб олган, ушбу бедодликка аниқ гувоҳ бўлган анави семиз жувон бўлса ўриндиққа ёйилиб олганича бундан мамнунлигини яширишни ҳам истамасди. Хўрлигим келиб, ниҳоят, вагон охирига етиб бордим. Қулоқларим остида ҳамон темир ғилдирақлар шовқини, чақалоқнинг биғиллаши тинай демасди.

Ҳозиргина бутун вагонга калака бўлганидан ўзини қаттиқ хўрланган ҳис қилар, кўнглидаги бу ўнғайсизликни аритиш учун трамвай ойнасидан муттасил ўтиб бораётган шаҳар манзараларига тикилишдан бошқа арзирли машғулот топа олмасди, ишқилиб, масхараомуз нигоҳларга дуч келмаса бўлгани эди. Ташқарида эса одамлар неча кунлик ёғингарчиликдан сўнг, ниҳоят, ўз

ҳукмига кирган қуёш тафтида кезинишар, табиат хуружининг йўл четларида қолган сўнгги нишонлари ҳам бартараф этилаётган эди. Трамвай ойнасидан ташқарига қараб боришнинг метродан афзаллиги ҳам шунда эди, аслида – токи ташқарида ҳали кундуз ҳукмрон экан, ойна тубларида бошқалар нигоҳи билан тўқнаш келмайсан.

Ташқари қуёш нурларидан бениҳоя чароғон эди, ёруғликка узоқ вақт тикилаверганидан кўзлари толиқди. Бу орада атрофида нотаниш бошқа чехралар пайдо бўлганига эътибор қилди, афтидан, ўзи билан овора бўлиб бир неча бекат ортда қолгани ва унинг бояги ҳолатига гувоҳ бўлганларнинг кўплари ана шу бекатларда тушиб қолганини сезмай қолганди. Бундан бениҳоя мамнун бўлди, ўзини қарийб бахтиёр сеза бошлади. Дадиллашиб, атрофдаги янги қиёфаларга разм солди. Ана шопмўйловли бобой, ҳойнаҳой, бозорга йўл олгандир. Унинг ёнида шаҳарлик пўримларга хос бўлмаган соддагина йигит ва қизалоқ аҳён-аҳёнда бир-бирларига ўғринча қараб қўйишди, нигоҳлари учрашганда эса иккисининг ҳам ёноқлари дув қизариб кетгандек бўлади; афтидан, қишлоқдан келган биринчи курс талабалари, ҳатто бир гуруҳда ўқишса ҳам керак, ҳечқиси йўқ, ҳозирча шунақа уялинқираб турганларинг ҳам дуруст, бир-икки йил ўтсин, қарабсанки, пихини ёриб, сурбетлашган шаҳарлик олифталарга айланасан-қоласанлар. Вагон ичидагиларни қизиқсиниб кузатишда давом этаркан, бирдан бошқалар назаридан йироқда, энг сўнгги ўриндиқда ўтирган қизга кўзи тушди.

Кўзим тушдию юрагим ҳаприқиб ура бошлади, илло, соҳибжамол бу қизга сокин юрак билан боқиш асло мумкин эмасди. Оёқларимдан мадор кетиб, кўз олдим қоронғилашаётганини сездим, у қизга яхшироқ разм солиш, ўртамиздаги масофани лоақал бирмунча бўлсин аритиш, унинг бутун нафис қиёфасидан таралаётган сезилмас тўлқинларни ҳис этиб ва, ниҳоят, унинг меҳварида

айланмоқ учун ўша томон юрдим. Қизнинг гўзаллигига тоқат қилиб бўлмас эди. Қаршимда мангу аримас, ақл бовар қилмас бошқа оламлардан ташриф буюрган хил-қат тургандек, бутун вужудим билан кўзга айландим. Шу бугунга қадар, шу тобга қадар нени билган, нени англаган бўлсам, бари – менинг барча масрур қувончларим, жамики қайғули андуҳларим – барчаси бир тугун бўлиб бирлашдию вужудимни зир титратиб портлаб кетгандек бўлди. Назаримда, бу оламда неки бор бўлса, уларнинг бари шу қизда мужассам, бу оламдаги барча манзиллар биргина унда сўнгги истак бўлиб бирлашаётган эди. Ана тушларимда неча бор кўрган синоатли ёбон ва таваллуд юртимга қайта элтажак кеманинг парқу елканлари сокин елларда ҳилпираб, бу ёбонда лангар ташлаши ёхуд узоқ айрилиқдан сўнг, ниҳоят, етиб борганим қадрдон қишлоқда эса волидаю падарим, бобо ва момоларим кўзларида ёш билан кучоқ очиб қарши олишлари ва яна кўплаб шу каби ўтмиш тасвирларининг адоқ билмас шажаралари. Қизга суқланиб тикиларканман, атрофдагилар нигоҳи унинг маъбудий тимсолини булғашини истамай, ҳатто юзларини сийпалаётган қуёш нурларидан ҳам қизғона бошлагандим. Унинг бемисл малоҳати вужуду шууримнинг то сўнгги зарраларига қадар ишғол этиб, бутун борлиғимда чидамсиз оғриқ уйғотганди. Тенгсиз гўзаллик нашъасидан пайдо қийноқлар азоби.

Бутун иродасини йиғиб, ниҳоят, қизга бир нима дегиси келди.

– Салом, яхшимисиз?..

Қиз назокат ила бошини кўтариб, салом соҳибига қаради: тубсиз тубларидан ажиб нурлар таратаётган тимқора кўзлар гавҳари!

– Салом.

– Китоб ўқияпсизми?

– Ҳа.

– Яхши китоб. «Тўртинчи қаватдаги...»

– Кўзларингиз ўткир экан, – билинар-билинемас табас-сум.

– Кўзларимдан ҳозирча нолимайман, – навбатдаги табас-сум ҳадяси. – Аслида, бу китобни шу кунларда ўзим ҳам хатм қилиб туширдим, шунга...

Қиз жилмайибгина:

– Табъи назмингиз нозик кўринади, мавлонога ёққандир, ахир?

– Эпиграфида Рембодан шундоқ олиб ёзиб қўйилганидек, ўзини сарсону саргардон излаётган бир шизофреник дарвеш ҳақида.

– Жа унчаликмасов, – эътироз билдирди қиз ўпкаланиб, – менимча, неча замонлардан бери ҳаётига ҳеч бир янгилик йўламаётган ва шу сабаб ҳам тушкунлик, умидсизлик ботқоғига ботиб бораётган кимсанинг ўзи учун ўзи умидворлик яратиш интилишлари десак сал тўғрироқ бўлар...

– «Ҳаётда ҳеч нарса ўздан ўзи содир бўлмайди: беамр тикан кирмайди деганлари бежиз эмас – рўй берган ҳар қандай ҳодисанинг сабаби мавжуд, бироқ кеч кузнинг замҳарир кунларидан бирида тасодифан учраб, ҳаёлинг-ни алғов-далғов қилиб юборган нарсанинг сабабини сен ҳеч қачон топа олмайсан: қолаверса, бунга ҳатто қизиқиб ҳам кўрмайсан...»

– Эҳ-ҳе, ҳали ҳикояни ёддан биламан денг, вожаб!

– «Нима қилиш керак? – дея ўз-ўзингдан норози бўлардинг ва секин-аста аллақандай умидсизлик юрагингга чўкиб бораётганини сезардинг. – Худди ҳаётимда бир нима юз берадигандек доим ниманидир кутиб юраман... Нима қилиш керак?»

– Ана бўлмаса!

– «Сен кўримсизгина бино томон юриб ва худди шундай кўримсиз йўлакдан ўтиб, чапга бурилсан. Йўл ўрта-

сида калта-култа шохларини узатишга чоғланган кўйи қотиб қолган дарахт ёнидан ўтаётиб хўрсинасан. Дунёда хосиятсиз нарсалар кўп: хосиятсиз кунлар, хосиятсиз тушлар, ҳатто хосиятсиз тасодифлар... Сен ирим-сиримларга ишонмаганинг учун бу хосиятсиздек дарахтга бошқа кўз билан қарардинг».

– Салгина сабр қилинг, – деди қиз, – менга ҳам навбат беринг ахир! – Шундай дея қиз ҳам қўлидаги китобни ёпиб, ҳикоянинг давомини ёдаки айта бошлади: «Шамол энди рўпарадан эсарди, сен чиқишдан кўра тушиш ноқулай бўлган зина тарафга юрасан. Зина тепасига етганда теварак-атрофни алланечук шовур-шувур тутиб бораётгандай туюлади; сен пастга туша бошлайсан – қуйироқ тушганинг сари шовқин кучайиб боради. Сўнгги поғонага оёқ қўйганингда дастлаб бошинг узра денгиз тўлқинлари гувиллагандек бўлади, илкис бош кўтариб, учиб бораётган қушлар галасига кўзинг тушганда эса ҳазин садолар янграб кетади».

Мен буни ҳеч кутмагандим, ўзининг назмий таровати билан, синоатли туйғуларининг эҳтиросли изҳорлари билан ҳаёлимни ўғирлаган бу ҳикояни мендан бошқа яна кимдир шу қадар ҳис эта олишини, ҳис этибгина қолмасдан, ҳикоянинг яширин оҳангларини ҳам баралла намоён қила олишини асло кутмаган эдим. Қиз эса сокин ва ширали талаффузда давом этарди:

– «Худди мана шу қушлар жуда кўп нарсалар ҳақида сени огоҳ қилиши мумкиндек ва ҳаётинг қўнғироқчаларини чалиб юборишга қодирдек уларга дафъатан талпинасан, бироқ қарасанг, қушлар йўқ, улар узоқда қора доғлардек қип-қизил шафаққа сингиб боради. Сен мунғайиб улар ортидан термиласан, назарингда, яна бошқа қушлар тўдаси учиб ўтаётгандек, ҳеч қаерга жилмай, кўзинг толгунча қараб тураверасан. Бехосдан бир нарсага кўзинг тушадию юрагинг ҳаприқиб ҳаммасига тушунасан».

Тилсимлари бисёр синоатга бехос дуч келган каби менинг ҳам юрагим ҳаприқа бошлади. Қизгинанинг лабларидан учаётган ҳазин каломлар ҳеч бир қаршиликсиз тўғридан-тўғри менинг юрагимдан жой олаётган, барчасини очиқ-ойдин изҳор этишни ўзига эп кўрмаган ёзувчи сокин бу сатрлар аро яширмиш ғаройиб эҳтиросларнинг ноаён тимсоллари баайни унинг талаффузида асл моҳиятини кўрсатиб, ечилиб бормоқда эди.

Ўзининг масрур кайфиятини бошқалар билан баҳам кўриш истагида атрофидагиларга боқди. Вагон ичидагилар бу икков ўртасида кечаётган айтишувга ҳайрат ичида шоҳид бўлишлари керак эди, назарида. Аммо, не ажабки, ҳеч ким уларга қайрилиб ҳам қараб қўймас, ҳамма ўз машғулоти билан андармон, кимдир газета ўқиган, яна биров трамвайга монанд чайқалиб пинакка кетганди. Бошқалар учун уларнинг иккиси ҳам мавжуд эмасдек эди гўё.

Қизнинг эса бошқалар билан иши йўқ, гўёки ўйинни бошлаб берган бу йигитни ўзининг қуроли билан батамом яксон этишга қасд қилган каби ёдаки мутолаада давом этарди:

– «Бу ҳозиргина тепасидан сайёҳ қушлар учиб ўтган иморатнинг тўртинчи қаватидаги дераза эди, ундан аста-секин қуюқлашётган қоронғилик қўйнига ипакдек майин шуъла тараларди. Бамисли нотинч денгизда адашиб-улоқиб юрган ва кунлардан бир кун нур сочаётган маёқни кўрган денгизчилар илкис қувончдан ўзларини йўқотиб қўймай, дастлаб жилвагар маёқнинг нажотбахш рафторига мафтун бўлгандек, сен ҳам бир неча сония тўртинчи қаватдаги сарғиш деразага ҳайрат билан тикилиб қоласан. Дераза чиндан ҳам маёққа ўхшарди: у имлар ёхуд чорлар ва бу дераза шаклидаги ёруғлик манбаи оҳанрабодек домига тортарди. Сен беихтиёр «қушлардан хотира бу» дея хаёл қиласан: дарвоқе, дера-

задан ёғилаётган қизғиш шуъла билан қушлар овозида муайян умумийлик бор эди – икковининг замирида ҳам унсиз фарёд кучли, иккови ҳам деярли бир хил таъсир этарди».

– Ҳа, худди шундай, – деди йигит, – тўртинчи қаватдаги сарғиш дераза рутубатли бу ҳаётдан сўнгги умидларини ҳам узиб, умидсизлик ботқоғига ботиб бораётган телбасифат ҳикоя қаҳрамони учун дафъатан юзага қалқиб чиққан бир маёқ каби эди. Маёқки, унинг замирида қаҳрамоннинг ўзигагина мансуб барча эҳтирос ва майллар, қалбининг энг тубларига бошқалар кўзидан нари тутиш илинжида ўзи қачонлардир улоқтирган, энди шу тобда унинг ўзи ҳам ҳайбатига ортиқ дош бера олмас ўзининг зимистон ўйлари яширин эди.

– Бечора қаҳрамонни намунча ҳақорат қилмасангиз, ҳали шизофреникдан олиб, ҳали телбага соляпсиз-а! – деди қиз норозиланиб. – Агар билсангиз, ҳикоя сиз айтаётган талқинлардан мутлақо йироқ. Бу ҳикоя – савқи табиий билан бир нафаснинг ўзида ёзилган ўта ноёб асарлардан бири. Ҳа, қоғозга тушириш учун сарфланган вақтни истисно қилсак, ҳикоя чиндан ҳам бир нафаснинг ўзида битилган. Ундаги ҳар бир сўз ва ҳолатлар тасвири шу қадар ўз ўрнига муҳрланганки, сўзларнинг бирортасини ўзгартириш мутлақо ақлга сиғмайди. Нафис туйғуларни шунақа сеҳрли шаклларга жойлаб тараннум этиш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келмайди. Ҳа, бу тимсолий ҳикоя, ҳа, унда эҳтиросу йўқотишлар ғуссалари ҳам бор. Етарлича зукко ўқувчи гап нима ҳақида эканини таҳминан сезиб, англаб ҳам туради. Лекин, энг муҳими, бу ҳикояни ҳеч ким токи сўнгига қадар тўла тушунтириб бера олмайди. Керак бўлса, ҳатто муаллифнинг ўзи ҳам бунга ожиз.

«Сен йўлканинг адоғига боргач, яна бош кўтариб қарайсан. Энди деразани бафуржа томоша қилса бўлади,

чунки сен унинг нақ рўпарасидасан. Назарингда, дераза ҳамон кимнидир чақирар, кимнидир ўзидан огоҳ қиларди: нимадандир умидворга ўхшарди. Сен дафъатан мана шу илтижони пайқаб қолганинг учун зум ўтмай у илтижонинг қизғиш бармоқлари вужудингга ёпишиб, юрагингни пайпаслаётганини сезиб сесканиб кетасан. Ҳа, у юрагингни изламоқда эди! Беихтиёр энтикасан».

Қиз ҳикоя ҳақида сўзлар экан, унинг ҳазин, шу билан бирга, эътирозларга ўрин қолдирмас оҳанглари мени тавом ўзига мафтун этган, у сўзлаётган фикрларга заррача бўлсин эътироз билдиришни истамасдим.

«...Бора-бора бу сарғиш дераза фикру хаёлингни ўғирлаб қўйди. Сен ҳатто баъзи кунлари тезроқ қоронғи тушсаю тезроқ ўша дераза олдига борсам дея кутадиган бўлдинг. Гоҳо ишхонангда деразадан серкатнов кўчага қараб ўтирган пайтларда бирдан кўз олдингга сарғиш дераза келар, юрагинг орзиқиб кетарди. Сарғиш дераза бамисоли маҳбубанг эди, маҳбуба бўлганда ҳам юлдуздек чарақлаган, зориққан кўзларида, ҳорғин ва ўйчан қарашлари, зариф табассумида интизорлик, илтижо ва алоҳида меҳр жилваланган маҳбуба!»

Алмисокдан қолган трамвай вагонининг адоғида тасодифан учрашиб қолган бу икковлон ўртасида бошқа йўловчиларнинг зиғирча қизиқишию аралашувисиз адабий муҳораба давом этаркан, йигит айнан шу ҳикояга дохил кўпдан бери ўйлаб юрган фикрини ўртага ташлади:

– Биласизми, – деди у қизга қараб, – мулоҳазаларингизга менда зиғирча ҳам эътироз йўқ. Умидсизлик ичра бир умид ваъдаси билан якун топган ушбу ҳикоянинг мутлақо бошқа шаклини, эҳтимолки, муаллифнинг ўзи бунга тиш-тирноғи билан қаршилиқ билдириш эҳтимолли тайин бўлган бошқа шаклини ёзишни таклиф этган бўлардим. Навбатдаги бу ҳикоя сиз билан биз кўнгил қўйган ушбусининг мантиқий давоми бўлиши ҳам, айна

пайтда, ўз ҳаёти билан яшаб, ўз сюжет чизиқларида мустақил давом этажак алоҳида ҳикоя бўлиши ҳам мумкин. Ҳикоя ичра ҳикоя эмас, балки ҳикоядан таваллуд топган мувозий ҳикоя.

– Сизни шунчаки бир китобхон мухлис десам, қаламкашликдан тузуккина хабарингиз борга ўхшайди-ку. Унда, агар сир бўлмаса, ўша сиз айтаётган ҳикоя қандай бўларкин?

– Бу шундай ҳикоя бўладики, аслият қаҳрамонининг оромини бузиб, унинг бутун хаёлини ўғирлаган тўртинчи қаватдаги ўша сарғиш дераза ичкарисига қадам кўямиз ва ана ўша ичкарида йиллар давомида қамалиб олганча энди ташқарини кузатамиз. Аслият қаҳрамони наздидаги бу гўша синоатларини қадам-бақадам еча борарканмиз, тўрт девор ичида яшашга маҳкум этилган бандининг руҳий фожиаларига, унинг истак ва майлларига шерик бўламиз.

– Топилмангиз чакки эмас, аммо бунинг хотимаси қандай бўлади? Ишқилиб, қаҳрамонларни ўлдириб юбормассиз?

– Ҳикоясини бошлар экан, аслият муаллифи ҳам бу асарига пировардида қай тусдаги хотималар раво кўрилишини аввалдан билмагани каби, мен ҳам олдиндан бир нарсa деёлмайман. Аммо билганим шуки, бу ҳикоя инсоннинг руҳий оламидаги эврилишларни тадқиқ этиш, ибтидодан бошланган жумбоқли саволларга (майли, самарасиз бўлсин) жавоб излашга доир навбатдаги уриниш бўлади. Унинг муҳитларида мана бу рутубатли ва дилгир оламнинг бефайз манзаралари эмас, билъакс, новоқеъ воқеликнинг, бошқа бир оламнинг ҳали кўплар билмаган, кўникилмаган манзаралари эҳтирос ва муҳаббат билан муқаррар этилажак. Унда адабий ақидаларнинг зўраки ва муттасил такрорларига батамом барҳам берилиб, бўлак манзилгоҳларга элтувчи янги сўқмоқлар

изланади. Энг муҳими, бу янглиғ асар мутолааси адоқсиз ҳузур инъом этиши назарда тутилажақдир.

– Бу ҳикояни мен ҳам ҳузурланиб ўқишни жудаям истардим...

Менинг бутун хаёлларимни ўғирлаб, сен учун, фақат сен учун битмоқчи бўлганим ўша асар завқини ҳам пароканда этиб кейинги бекатда тушиб қолдинг. Изингдан қараб қоларканман, сен ортингга қайрилмадинг ва менга қўл ҳам силтамадинг. Биз қайтиб кўришмадик.

Тўртинчи қаватдаги сарғиш дераза эса бу гал бутун жозибасини намоиш этиб ёп-ёруғ, кундуздан-да ёруғ порларди. «Назарингда, у ҳорғин эмас, сокин эди. Сен энсиз йўлканинг адоғига бориб, қўл силкийсан ва бир изтироб вужудингни секин қамраб ола бошлайдию унсиз, елкаларинг силкиниб-силкиниб, худди узоқ айрилиқдан сўнг фарзандини кўрган она кўйига тушасан...»

* * *

Аммо яна бир таассуф шунда эдики, саратоннинг қоқ ўртасида беҳосдан қутурган довулли кунлардан сўнг энди тин олиб, ўзига кела бошлаган шаҳарда, эски трамвай вағони адоғида иккимиз ўртамизда кечган ушбу суҳбат чинми эди ва ё рўё, малоҳатингдан кўз олдим қоронғилашиб, ҳар иккимиз суйган ҳикоядан иккимизда басма-бас сатрлар ўқирканмиз, сокин табассум ҳадя этишларинг чинми эди ва ё хаста тафаккурим фаразларими – буларни энди билолмасман. Ҳар не бўлганда ҳам, ўшанда шопмўйлов бобойнинг овозидан ўзимга келдим:

– Ҳов йигитча, тушадиларми, ё..?

– Ҳа, амаки, тушаман, – трамвайда дарбадар кезишга бошқа ҳожат қолмагани.

Аллақайси бекатда тушиб қолдим, шу ернинг ўзида ўриндиққа ўтириб, папирос тутатдим. Бўлиб ўтган ва ё бўлмаган, чинакам ва ё хаёлий суҳбатни қайта хаёлдан

ЯЛАНГЛИК СОҲИБИ

Қўлимдаги бу дафтарнинг тарихи ғалати эди. Шўролар мамлакати қулаши арафасидаги йиллар, қаламкашлик куллийетида ўқирдим. Иттифоқнинг бошқа қисмларида аввалроқ бошланиб кетган эркинлик шабадаларининг бир учи, ниҳоят, Ўзбекистонга ҳам етиб келган, республикада тобора авжига минаётган ўзгаришлар тўлқинига шўнғишни замон талаби деб билган бошқа қатламлар қатори талабалар ҳам кутилмаган бу рўшноликдан ўз улушини олиб қолишни истар, ушбу истаклар эса кўп ҳолларда бефойдаю бенаф дея ҳукм чиқариб қўйилаётган дарсларнинг баҳридан осонгина ўтиб қўйишларда кўринар эди. Айни ҳукмга раво кўрилаётган фанлар миқдори тез орада ўқув дастурининг салмоқли қисмини ташкил этиб улгурган ҳам эди. Қатнамай қўйилган дарслар ҳисобига пайдо бўлаётган бўш вақтларни тўлдириш у вақтлар биз учун асло чўт эмас – қўлга стипендия тегди дегунча бошкентда урфга кира бошлаган видеосалонларни кезиб, Хичкокдан тортиб Коппола, Кубрикдан бошлаб Феллини фильмларини пайдар-пайига паққос тушираверардик. Бир фильм таассуротларини ҳазм қилиб улгурмасдан бошқасига ҳамла қилишдан иборат кинобозлик изғишларимиз баъдга ура бошлагач эса шаҳарнинг турли четларидаги букинист дўконларини оралаб, ўша дамлардаги тизгини йўқ кайфиятларимизга гўё малҳам бўлажак хос китобларни излаш билан андармон бўлгич эдик. Айниқса, «Панорама»нинг шундоққина рўпарасида, троллейбус бекати ортида яширинган китоб дўкони изланишларимизнинг асосий манзилларидан эди. Тала-

балик қашшоқликнинг бошқача кўриниши эмасми, китоб харид қилишга қурб етмаган пайтлари дўконнинг бир бурчагидан жой олиб, соатлаб мутолаага муккадан кетиш мумкин эди. Қизиғи, китобдор амаки ҳам, айрим кунлари хожаси ўрнига келадиган аёли ҳам кунда-шундалигимни ҳеч малол олишмас, бугина эмас, менга тобора шу қадар ўрганиб қолишганидан тушликка таклиф қилиб турадиган ҳам бўлишди. Менинг ҳар куни дўконга келишларим, куни бўйи бу ерда қолиб кетишларим эрхотинда зиғирча эътироз уйғотмаслигини билсам-да, текин тамаддилардан барибир ўзимни ноқулай сезардим, шу сабаб энди дўконга атайин кечроқ келадиган бўлдим. Сабабини сўрашганда эса ўқишлар билан бандликка йўйиб қўявердим. Эвоҳки, муғомбирликларим иш бермади – таҳсилга муккасидан кетган боёқиш толиби илм – каминага улар энди тушликдан насиба олиб қўядиган бўлишди! Начора дедим, ортиқча тортинчоқлик ҳамёнга зарар, бу ёғи савил қолгур ичаклар ҳам жўровоз куйларини бас қилишни истамайди десангиз... Хуллас, дорилфунундаги таҳсил бир ёну букинист дўконидаги ҳозирлигим бир ён бўлиб кунлар ўтардики, ўзимни бу дўконнинг ажралмас бир қисми тарзида кўра бошлаган эдим. Баланд шифтга қадар етиб борган токчалардаги ҳар турли китоблар ойлар давомида ўша пайтлар каминасининг баднафс мутолаагўйлигига қурбон бўлди. Вазият шу даражага бориб етган эдики, мижозлар сўраган у ёки бу китобнинг қайси қаторнинг қайси токчасида экани ва муайян бир адибнинг асарларини қай кетма-кетликда ўқилса, англаб етиш самараси ортиши ҳақида ҳам тавсиялар берадиган бўлдим. Қисқаси, мен шу тариқа ушбу дўконнинг бир синовчи китобхонига айланиб қолгандим. Аммо, шу билан бирга, бу ерда орттирган айрим қусурларимдан сўзлаб ўтмасам ҳам бўлмас. Гап шундаки, ҳали ўқиб тугатилмаган китобларни бошқалар кўзидан обдан яши-

риб кўядиган, шу билан дўкандору мижозларнинг ўша маълум нашрни излаб сарсон бўлишларига сабабчи бўладиган бўлдим. Табиийки, тасодифан йўқолиб қолган китобни излаш ишларида, албатта, ўзим биринчилардан бўлиб жонбозлик кўрсатар, тоқчаларни қайта-қайта қараб чиққач, охири мижоз истаган асар изсиз ғойиб бўлганини қайғу билан маълум қилардим. Кейин эса, негадир йўқолган ўша китобни ўқиб битиришга етадиган вақтга қарийб тенг фурсат ўтгач, у зорманда дабдурустдан ҳеч кутилмаган жойлардан топилиб қолар, шунда амаки гўё ҳеч нарсани сезмагандек қувгина жилмайиб қўяверарди.

Дўкон шахар марказида эмасмиди, шундан доим мижозлар билан гавжум, мижозлар ҳам турлича бўларди – ўзларини сипо тутишларидан институт домласи экани билиниб турганларидан тортиб бири пўрим, бошқаси эса олифталиқда пўрим бу шеригидан андоза олмаган зиёлинамо кимсалар дўконнинг доимги шинавандалари эди. Баъзи вақтлар эса кирчимол бутун рафтори билан шу куннинг дарвишларини ёдга соладиган ажабтовур қиёфалар ҳам қутлуғ қадамларини ранжида қилиб қолар, фурсати бўлди дегунча дўкандор амаки «анави китобни сўраган одам фалончи шоир бўлади, манави китобни топшириб кетгани эса – кимсан, писмадончи қаламкашнинг айнан ўзлари» дея улар ҳақида ўзи билган латифанамо ҳикоялардан сўзлаб қоларди. Амакининг айтишича, табъи назми бағоят нозик шоир Маъруф Парда инжа ашъорлар битишда беназир бўлиши билан бирга зоҳидона умр кечиришда ҳам тенгсиз эрмиш. Йиллар бўйи на бир ҳужжат ва тайинли на бир рўзғорсиз умр кечираётган бул зот бошқа шоири замонлар орасида бениҳоя камтарин ва энг кирчимоли эди. Кундалиқ турмуш кишанларини тамоман инкор қиладиган, инкор қилибгина қолмасдан, кўнгил хурлигини авайлайдиган Маъруф Парда миршаблардан жуда кўрқishi, уларни ҳов

узоқдан кўриши ҳамон энг устакор жосуслар маҳоратини ҳам ортида қолдирадиган найрангларини ишга солиб қутилиб кетишлари одамлар орасида латифаларга айланиб кетганди.

Шу янглиғ ажойибу ғаройиб одамлар қадами узилмас мўътабар жой эди у вақтлар ушбу букинист деганлари. Кейинги йил бўлса керак, ялпи сафарбарликка чап бериш йўлидаги уринишлар иш бермагани ортидан кўплар қатори пахтага жўнаб кетдик, шу кетганимиз бўйи қаҳратон қишгача шип-шийдам далаларда жавлон урдик. Кейин қишки имтиҳонлар, ярим оч-ярим яланғоч тунлари туғилаётган, аммо биронта газета-журнал чоп қилишга ҳеч рўйхушлик бермаётган ғалати ҳикоялар. Бир томондан, ўша газета-журналларда ўтириб олган кимсан – фалончи қаламкашларнинг гўрига ғишт қалаб хуморимдан чиқсам, бошқа тарафдан, ўзимни койирдим – бу кунингдан баттар бўл, сенга ким қўйибди партия линиясидан оғишни, мангу барҳаёт адабий анъаналарга рахна солиш ҳеч кимсага раво эмас, яна нима эмиш, ундан кўра бу кишим папирос тутунига атаб қасидалар битармиш!

Турли уринишларнинг натижасиз кунлари шунақа чалажон судралиб, билинтирмасдан баҳор ойлари ёз билан ўрин алмашди. Одатдаги кунларнинг бири эди. Китоб дўкони ёпилиши маҳали ичкарига бир мижоз кириб келди. Кўринишидан ёши ўттизнинг нари-берисида экани билиниб турса-да, елкаси қадар ўсиб тушган сочи ва кўпдан бери тароқ кўрмаган соқоли унга яна йигирма йилни беминнат ҳад қилиб юборгандек эди.

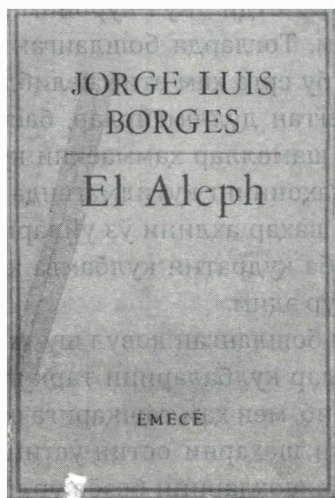
– Ўтган ҳафта тоғдан тушдим, – деди у салом-аликдан сўнг. – Бирдан катта қор ёғиб берса бўладими.

Гапларини пойлаётгандек бўлмаслик учун яна китоб ўқишга тутиндим. Кутилмаган мижоз билан китобдор ўртасидаги суҳбат, ниҳоят, ариб, шу пайтгача қўлида тутиб турган эски бир жилдни амакига узатди ва хайр-

лашиб дўконни тарк этди. Дўкондор китобни бўш токчалардан бирига қўйишимни сўради. Вақт алламаҳал бўлгани учун уни дуч келган китоблар орасига жойлаб, мен ҳам ётоғимга кетдим.

Темир излар хукмида чайқалиб бораётган эски трамвайнинг орқа ўриндиғида мудраб уйга қайтарканман, бояги бемаврид мижоз амакининг қўплаб ўша қаландарсифат танишларидан бири бўлса керак деб ўйлаганим эсимда. У қолдириб кетган китоб ҳақида эса зиғирча ўйлаб ўтирмадим. Шу бўйи у одамини дўконда бошқа учратмадим.

Кейин бир муддат ўзимнинг ҳам у ердан қадамим узилди. Стипендияга илашиб қолиш машаққатлари муваффақиятли ортида қолдирилгач эса, табиийки, яна қайта ўзимни дўконда кўрдим. Қайсидир бир куни мижозлар сийраклашиб қолган пайтдан фойдаланиб дўкондор иккимиз китобларни тартибга келтира бошладик. Энди аниқ эсимда йўқ, балки, Флобер, балки, Гюго жилдлари орасиданми ёки бўлмаса Уэллснинг «Биллур тухум»и ёниданми, юпқа муқовали, эскириб кетган бир китобни топиб олдим.

Қўлдан қўлга ўтавериб ранглари унниқиб кетган бу китоб ушлаб кўрилганда худди саҳифалари қўпориб олингандек ичи бўм-бўш туюлар эди. Адашмаган эдим – суғуриб олинган саҳифалар ўрнига йўлли дафтар ҳафсала билан елимлаб чиқилган, бу ҳол жилдлашни энди ўрганаётган кимнингдир машғулотига ўхшар ёки бўлмаса фақат ўзи учунгина атиги бир нусхали китоб яратишни ният қилган ажабтовур табиатли номаълум қаламкашнинг инжиқлигини ёдга соларди. Дафтар саҳифалари ёзувларга тўла экани кейинги тахминимни тасдиқлагандек эди, аммо бу ёзувларнинг ўша номаълум эгаси битикларига бошпана қилиб нега айнан шу жилдни танлади?

Токчадаги китобларни мавзу ва муаллифлар исмларига кўра тартибга келтириб бўлгач, ўша қўлбола китобни олиб, бурчакдаги жойимга келиб ўтирдим ва дастлабки саҳифасидан ўқий бошладим.

* * *

– Ўтган ҳафта тоғдан тушиб келдим, – деб бошланар эди қўлёзма. – Кутилмаганда катта қор ёғиб, тоғнишин ҳаётим ниҳоясига етди. Кўч-кўронимни йиғиштириб, шаҳарга қайтдим. Тоғларда бошланган талотўплар ортимдан изма-из бу ерга ҳам етиб келибди. Бир неча кунтиним билмай ёғган дўл-ёмғирлар, басма-басига вожоҳат билан эсган шамоллар ҳаммаёқни кунпаякун қилиб юборди. Ҳавои жаҳоннинг кутилмаганда юз кўрсатган бу жунбиши бутун шаҳар аҳлини ўз уйларига асир қилган, ўзим ҳам бу телба қудратни кулбамга қамалиб олганча кузатишга мажбур эдим.

Дабдурустдан бошланган довул шу тарзда бирдан тиниб, энди бандалар кулбаларини тарк эта бошлади. Енгил тамадди қилиб, мен ҳам ташқарига отландим.

Табиат хуружи шаҳарни остин-устин қилиб, йўл чегидаги дарахтлар шохларини беаёв уриб-синдирган, қа-

риб-чуриганларини эса биратўла илдизи билан қўпориб ташлаган эди. Аммо шаҳарнинг аянчли бу манзараси мени асло қизиқтирмас, мен тезроқ шаҳар марказидаги ўзим кўниккан, тоғларда ўтказган ойлар давомида ўзим соғинган ўша боққа, боғнинг катта йўлга туташ жойидаги ўриндиққа етиб боришни истардим. Ўриндиқда ўтирганча шундоққина қаршимда кечаётган сершовқин ҳаёт манзараларини пинҳона кузатиб, атрофда кезаётган одамларнинг яширин истак ва хаёлларини ўз ҳолимча тадқиқ этган кўйи тоғлардаги ёввойилик асоратларидан тезроқ халос бўлгим келарди. Менинг ғалати соғинчим нишони бўлган у ўриндиқ ҳам кўпдан бери йўлимни пойлаб ҳузурига қайтишимни интиқ кутаётганини билардим.

Неча ўн йиллар аввал боғ иншо этилиши билан ўша жойга ўрнатилган кўйи бошқа бўёқ кўрмаган ўриндиқ кетма-кет алмашилиб ўтаётган фасллар давомида ёмғир ва қорларни эмиб, ёзнинг жазирамасида қуёшнинг беаёв оташларидан қуруқшаб, заволига етиб бораётган эди. Қаровсизликдан устма-уст занг қоплаган темир оёқларида базўр илашиб турган оғочлари тамоман чириб битган; шарти кетиб, парти қолган бечора бу мажруҳни бир пайтлар обдан таъмирлаб, унинг ночор жисмига қайта умр бағишламоқчи ҳам бўлгандим. Аммо баъзи нарсаларни ўйлаб, бу фикримдан қайтдим. Чунки худди шу ҳолича у мен учун қадрли эди, худди шу ҳолида у менга саноксиз фикрий ҳадялар инъом этган ва адабий иқлимлари ажиб ёзмишларим таваллудига гувоҳ бўлганди.

Бу ўриндиқ чиндан ҳам ғаройиб эди. Назаримда, атрофда тиним билмай кечаётган ташқи оламнинг кўзга кўринмас, одатий кузатувлар билан илғаб бўлмас яширин моҳиятлари айнан шу жойда – мажруҳ бу ўриндиқ тасарруфидаги макон ичида яхлит нуқта бўлиб бирлашаётгандек, унинг узра баайни ташқи олам таъсирлари сизиб

кира олмас недир гардиш барпо этилгану бу гардиш ичра кўним топган одам бошқа ўлчамлар ҳифзи ҳимояси остида ўзининг хос оламларини бемалол ва беҳадик ярата оладиган каби эди. Эҳтиросларининг ҳайбатлари тенгсиз онларда мен бу жойда ўтириб кўзларимни қувонтирган, айни пайтда, адоқсиз даҳшатларга мубтало қилган ҳодисаларни кўра олардим, бу ҳодисаларнинг барчаси бир вақтнинг ўзида ва биргина шу нуқтада содир бўлаётган эса-да, уларнинг ҳеч қайсиси бошқа бирига ҳалақит қилмасдан, бошқасининг ҳудудига сизиб кирмасдан рўй берарди. Эҳтимол, ўтмишда рўй берган ёки келгусида содир бўлажак ғаройиб манзараларга шоҳид бўларканман, уларни шу ернинг ўзида дарҳол дафтаримга муҳрлашни истардим.

Ёдимда, ўзимнинг хос чиғаноғимга ўраниб олганим кўйи бир юртнинг аллақайси кентида, эҳтимолки, йиллар ўтиб содир бўлажак кулфатларни, бу кулфатлар аро жувонмарг бўлаётган тумонат оломоннинг ажал олди-дан сўнгги изтиробларини кўрдим. Қачондан бери тинимсиз қуяётган жала ҳар жойда қўлмак ҳосил қилган, бу қўлмакларда типирчилаб ётган кўйи умумҳайқириқларга улуш қўшишга тиришаётганлар зум ўтмай яна оёққа турар ва жаҳаннам манзарасини олган бу маконни ортда қолдиришга интиларди. Булар ўзлари каби бошқа интилаётганлар издиҳомига нечанчи маротаба дуч келиб, туртиниб йиқилар ва яна қайта оёққа қалққани ҳамон дуч келган томон қочарди. Дафъатан ўзимни мана шу тумонат ичра кўрдим. Бу ерда биргина ибтидоий ҳис ҳукмрон эди – кўрқув ва бу ибтидоий кўрқувнинг ҳосиласи ўлароқ яна фақат таҳлика ва саросима бор эди.

Аммо анави болакайнинг қўлида шуъла таратаётган нарса нима эди? Нақадар кўзни олувчи шуъла. Ахир, атроф зим-зийе зимистон, бу ёруғлик манбаи недан бўлса? Шу алфозда таҳлика исканжасида қочиб борарканман,

атрофга аланглай бошладим – не кўз билан кўрайки, бирин-кетин бошқаларнинг ҳам кафтларида тугилган мушт ҳажмида дум-думалоқ шуълалар пайдо бўла бошлаган, яна таажжубланарлиси – ҳамон қўлмакли хандақларга қулашда давом этса-да, одамлар ана шу шуълаларни авайлашга интилаётган, кимдир қўйнига, яна кимдир чўнтакларига яширишга уринарди. Аммо бу яширишларнинг нафи камроқ эди – ҳали у, ҳали бу ерда кимнингдир қўлида ёна бошлаган навбатдаги шуълалар эвазига айни жаҳаннам макони кундуз каби ундан-да равшанроқ ёришиб борарди.

Англаб етганим шу бўлдики, бу жой бир қирғин, беаёв бир қирғин макони эди. Беомон қочқин қанча давом этганини билмайман. Билганим фақат – шуълалари аллақачон сўнган ёхуд сўнгги нурлари бир маромда зимистонга сингиб бораётган жасадлар аро ётарканман, ич-ичимдан келаётган телбанамо фарёдни тўхтатишга интилардим. Атрофимда воқеъ бўлган манзаранинг рўё эмас, чинлигига ишонишга шуурим йўл қўймас, танини ҳаёт тарк этган инсон жасади бу қадар хунук, бунчалар пажмурда бўлишига ақлим бовар қилмасди. Ана чақалоғини қўллари билан пана қилаётган каби қулаган жойида тош қотган аёл. Унинг ўнг юзи асфальтга ёпишган, оёқлари эса ўнг тарафга қайрилиб қолган. Бири қуйини, бошқаси эса юқорини кўрсатаётган қўллари билан нимага ишора қилаётган бўлса? Чамбарак ёхуд кўҳна ҳиндовий рамзга айланган жасад. Во дариф, чақалоқнинг қўллари қани?! Анави, афтидан, сония аввал ўққа учгану бошининг бир қисми қўпориб олинган одам чалқанча тушган қўйи бунча дир-дир титрамаса! Ажал рақси. Нимчорак, чорак, ярим-ёрти таналар. Бошсиз, қўлсиз, оёқсиз таналар. Пажмурда жасадлар.

Биргина бу эмас. Ўзимга номаълум аллақайси бир шахарнинг Хуан де Гарай кўчаси ёқалаб жойлашган бир уй-

нинг тағхонасида кечган ғаройиб манзаралар-да ҳамон кўз ўнгимда. Манзараларки, зимистон ертўла қўйнида дафъатан пайдо бўлган жимитдек ёруғ шарчанинг туб ичларида шу оннинг ўзида ва бу сайёранинг исталган нуқтасида бирваракайига содир бўлаётган воқеаларни ҳайратланиб томоша қилаётган кимсанинг, барча қитъаларнинг ҳисоби йўқ сабоҳ ва шомларини, бу кун ва бу тунлар бағрида умргузаронлик қилаётган жонлиқ ва одамларнинг яшашга интилиш ёхуд ўз ажали томон пешвоз чиқиш амалларини кузатаётган бир одамнинг ушбу таассуротлардан пайдо ҳайрат ва қўрқинчларига айнан мана шу ўриндиқда пинҳона шоҳид бўлгандим...

Хуллас, фаровонлик нишонларини топиш мушкул чекка мавзедаги кулбамдан чиқиб, нечанчи бора марказдаги ўша боққа шошилдим. Яланглик куёш нурларидан чароғон эди. Кекса ўриндиқ ҳам жойида бағрини очиб тек турар, кўпдан бери биров оёқ босмаган йўлкани бегона ўтлар ишғол қилган эди. Ўриндиққа чўкиб, папирос олиб тутатдим. Аммо, назаримда, атрофда нимадир ўзгарган, бу пайтлари қалин буталар ва сербарг дарахт шохлари тўсиб турадиган яланглик одатдагидан кўра очилиб қолган эди. Охирги довулда дарахт шохлари синиб, япроқлар ер билан битта бўлиб ётарди. Аввалига бу ҳолга айтарли эътибор қилмадим. Аммо тобора бу маконнинг аввалги ҳолатига путур етгани сабабли ташқарини беҳадик кузатиб, ҳадемай мени қамраб олажак навбатдаги манзараларни мароқ билан томоша қилишларимда тўсиқлар вужудга келган эди. Асосийси, шундоққина қаршимдан тиним билмай ўтиб турган машиналар ичидаги одамлар диққат-эътиборига нишон бўлаётганимдан ўзимни ноқулай сеза бошладим. Ана, алмисоқдан қолган «Москвич», кетма-кет елиб ўтган оқ ва қизил тусли «Жигули», «АЗЛК» ва «Запорожец» ҳайдовчилари айнан мен ўтирган шу ялангликдан ўтаётиб худди келишиб олгандек

бу томонга синчков назар ташлашар, шу тобда улар мен ҳақимда нима ўйлашаётган бўлса дея саросимага туша бошладим. Енгил машиналар ҳам майли, аммо ора-сира ўтиб қолаётган маршрут таксиларию йўловчиларга лиқ тўла автобуслар ичидаги беҳисоб қора кўзлар ҳам энди менга қадалган эди. Ҳаммадан ҳам ёмони, шундоққина нарида трамвай бекати, бекатдан кейинги чорраҳада эса светофор ўрнатилган, бу ҳолат мен томон ташланажак нигоҳлар миқдорини кескин ошириши тайин эди. Шу алфозда ҳайдовчи ва йўловчилар қарашларига дучор бўлиб ўтирар эканман, машина ва одамлар ҳисобини ўзимча хомчўт қилиб кўрмоқчи бўлдим. Соатимни секундомерга қўйиб кузата бошладим. Эътиборимдан четда қолган беш-олти чоғли машинани ҳисобга олмаганда, бу ердан ҳар дақиқада 150 га яқин енгил машина, 2 дона маршрут такси ва 1 та автобус ўтиб борарди. Ушбу миқдор бир соатга (60 карра) кўпайтирилса, 9000 енгил машина, 120 маршрут такси ва 60 автобус келиб чиқарди. Агар ялангликдаги бу ўриндиқда тақрибан уч соат миёнасида кузатиш билан машғул эканим назарда тутилса, юқоридаги рақамлар ўз-ўзидан уч баробарга ортиши тушунарли. Яъни 27000 енгил машина, 360 маршрут такси, 180 автобус. Бундан ташқари, ҳар ўн дақиқада бекатга трамвай келиб тўхташини ҳам эътибордан қочирмадим – бу эса уч соатда йўловчилар билан тўла 18 трамвай дегани эди. Уч соат давомида кечиб ўтаётган 27000 автолар ичидаги ками билан икки одам (ҳайдовчи билан бирга) – 54 минг, 360 маршрут таксининг рухсат этилган йўловчилар сони 11 нафардан (шофёр ва паттачи билан бирга эса 13) – 4680, 180 автобуснинг ўртача тирбандлиги 50 тадан йўловчи бўлса – 9000 ва, ниҳоят, 18 трамвайда (айримлари кўш вагонли экани учун 25 қилиб белгиладим) ўртача 80 нафардан одам бўлса, жами 2000 нигоҳ эди. Уч соатлик йўловчиларнинг ҳаммасини умумлаштирдим. Энг сўнгги

ҳисоб натижаси ақлимни шошириб қўйди – атрофни бе-
хавотир кузатиш ва хос хаёлларга ғарқ бўлиш илинжи-
да бу ерда ўтирар эканман, айти пайтда мен 69 минг 680
жуфт бегона кўзларга ем бўлаётган эдим!

Ҳайбати улуғ бу миқдорни тасаввур қилишга уриниб
кўрдим. Назаримда, менга томон йўналтирилган мана шу
ҳар бир нигоҳ борлиғимдан бир чимдим юлиб олаётган,
тириклик бисотидан мисқоллаб мосуво бўлиб бораётган
мен эсам тажовузкор ушбу қарашларга улашилаётган
ҳиссалар эвазига тобора емирилиб, қарийб етмиш минг
заррага нимталаниб бораётгандек эдим. Мен бу кўзлар-
дан, менга қадалган бу нигоҳлардан кўрқа бошлагандим.
Улар энди шууримга ҳам кириб бораётгандек улардан
қай тарзда халос бўлиш чораларини талваса ичра ўйлай
бошладим. Ушбу рақамларнинг важоҳатига тоқат қи-
лиш қийин эди, дарҳол ўрнимдан тура солиб ялангликни
тарк этишни истадим. Аммо шу оннинг ўзида хаёлимга
келган бир фикр шаштимдан қайтарди. Мен ҳозиргина
ўзим машғул бўлган, аёвсизлиги билан мени тушкунлик
ботқоғига чўктираётган ўсиб боровчи бу миқдорнинг
соб бўлишга йўналтирилган тамоман билъаксини жорий
этишга қарор қилдим. «Зора, – деб ўйладим, – шу билан
хавотирларим ариб, нажот топа олсам».

Қўллаб кўрмоқчи бўлганим тадбирнинг маъноси шун-
да эдики, пировард ҳисоб натижасини энди бошланғич
нуқта деб оламиз – 69 минг 680 нафар одам. Ушбу рақам
ортида яширинганларнинг 10 фоизи қариялар бўлиши
мумкин эди. Яна 20 фоизи атроф билан иши йўқ лоқайд
ҳайдовчилар, бозорга йўл олган ёки қайтиб келаётган 25
фоизи бу кунги даромад ва буромад билан хаёли банд бо-
зорчилар. Умумий миқдорнинг яна учдан бир қисми (30
фоизи) ой сайин муттасил ошиб бораётган нарх-наволар
ва тўловлар ташвишига ғарқ бўлганлар, яқинда рулга
ўтирганидан атрофга олазарак тикилишга юраги бет-

ламаётган яна 5 фоизи ўспиринлар бўла қолсин. Бундан ташқари, бирор 7 – 8 фоизлик улуш бир-бирига суқ билан тикилган ва дунёни сув босса ҳам парвойи фалак ошиқу беқарорлар. Демак, менинг эҳтимолий кушандаларим бўлган қарийб 70 минг нигоҳ эгаларидан атиги 2 фоизи, яъни 1400 нафаригина бу тарафга назар ташлай олиши мумкин эди. Агар бу 1400 ни ҳам мен бу ерда қолаётган уч соатга тақсимлаб юборилса, соатига 466, ҳар дақиқада эса 7,7 нафар одам менга эътибор қилиши мумкин эди. Ҳисобни давом эттириб, агар светофор яшил чироғи ёниши ҳамон машина тезлигини алмаштириш ҳаракатларига сарф қилинадиган ҳайдовчи диққати бандлигини дилда тутсак, ўша 7,7 нафарнинг ҳам қоқ ярми – 3,85 одам эътибори йўл билан банд бўлади. Аслида, 3,85 лик қолдиқнинг ҳам эътибор қилиш салоҳияти ўта чекланган – мен қўним топган бу жой нари борса беш қадам яланглик экани боис чорраҳадан сўнг дарҳол тезликни ошираётган автолар ичидагилар эътибори бир сониядан ортиқ банд бўлиши мумкин эмасди. Шундай қилиб, якуний хулосага кўра, бу ердан дақиқа сайин елиб ўтаётган 150 енгил машина (300 йўловчи), 2 маршрут такси (26 йўловчи), 1 автобус (50 йўловчи) ва 0,1 трамвай (8 йўловчи) ичидаги жами 384 одамнинг каминани нигоҳларига муҳрлай олиш имкони атиги 1 – 2 нафарга тегишли эди, холос. Ниҳоят, арзимас ушбу қолдиқни ҳам бир ёқлик қилиш у қадар мушкул эмас. Бунинг учун ўриндиқнинг сўл четига сурилиб ўтиришим кифоя қилар ва шунда охириги нигоҳлар таъқибидан ҳам қутулар эдим.

Ушбу ажабтовур ҳисобларни ниҳоясига етказар эканман, бутун борлиғимни чулғаб олган масрурликни ифода қилиб беришга ожиз эдим. Шу дамда мен қоплонлар терисига муҳрланган ҳикмат синоатини ниҳоят англаб етган ўша кекса қоҳин асир бўлган айни эҳтирослар ҳукмида қолган каби сармаст эдим. Кўҳна ва ардоқли

бу ўриндиқ атрофида ҳосил бўлган кўзга кўринмас гардиш ичра қўним топган мен шу дамда қаршимдан кечиб ўтаётган, аммо менинг айна пайтда шу ернинг ўзида ҳозир эканимни мутлақо сезмаётган, асло пайқамаётган саноқсиз бу одамлардан бениҳоя устун эканимни сездим. Шу билан бирга, кундалик ташвишлар, ҳеч адоғи кўринмас турмуш андуҳларига батамом муккасидан кетган бу бандаларга ҳамдардликка ўхшаш нимадир туйганим ҳам эсимда. Шу тариқа ўйин қоидалари ўзгарган, улар мени эмас, билъакс, энди мен уларни бафуржа кузатиш имконига эга бўлгандим.

Бу танҳо ўриндиқда ўтирганим кўйи қаршимдан ҳамон бетиним ўтиб бораётган турли русумли автоларга, автоларнинг ичига энди дадил разм сола бошладим. Аслида, машиналар қаршимдан кўз очиб юмгунча ўтиб кетар, шу сабаб ўзим саралаб олаётганларимни кузата олардим, холос. Уларни бир сураткаш каби хаёлимга муҳрлаб олар ва сўнгра истаганча тадқиқ эта бошлардим. Бу шундай мароқли машғулоти эдики, йўловчилар билан лиммо-лим ўша бирор автобус ва ёки трамвай аллақачон кўз ўнгимдан ғойиб кетган бўлса ҳам, яна узоқ вақт ичкаридагиларни ўрганишим, уларнинг дилларини титкилаб, кўнгил кўзим билан ҳар тоифаларга ажратиб чиқишим мумкин эди. Уларнинг аксари бошқа қавмдошлари қаршисида ўзларини бепарво ва мағрур тутсаларда, аслида, бу тириклик ичра сарсон экан, изтироб ва қайғуга тўйинган уларнинг қалблари меҳрга ташналик ва зорликдан мажруҳланиб, қовжираб бораётганини ҳис қилардим.

Ана эски «Запорожец»да аллақаяққа отланган кекса эр-хотин. Иккиси ҳам тунд, олдинга хўмрайиб боқишди. Йўлга чиқишдан аввал уйда обдан уришиб олишгани кайфиятларидан шундоқ аён. Эҳтимол, қуданикига тўй-маъракага отланишгандир, аммо қўллари юпқалик

қилиб, удумга кўра сарполарни тўкис қила олмаган-ларидан кўнгиллари шу тарзда вайрондир. Мана, кўн-ғироқларини жиринглатиб бекатга трамвай келиб тўхтади. Бекатда тушиб қолганлар ўрнига бошқа йўловчилар вагонга кўтарилишади ва бўш ўриндикларга қараб чопишади. Трамвай ўрнидан қўзғалар экан, уни ҳам нигоҳимга муҳрладим. Тутқичларга осилган одам-лар трамвай ҳаракатига монанд бир маромда чайқалиб боришади. Икки кишилиқ курсини бира-тўла ёлғиз ўзи банд қилган семиз жувон ўз келбатидан ийманиш тугул, бутун вагон аҳлини мутлақо писанд қилмаётган каби деразадан ташқарига бемаъно тикилиб олган. Афтидан, бозорга отланган ва ўрин тегмаган шопмўйлов амаки мана ҳозир бисотидаги энг сара сўзлар билан бўралаб сўкиб юбормоқчидек у жувонга ўқрайиб тикилган. Сал нарироқда мўйлови ҳали сабза урмаган йигитча билан қизалоқ қимтиниб борар, нигоҳлари тўқнашганда эса иккиси ҳам дув қизариб кетишарди. Шу тарзда хаёлим-га муҳрланган қиёфаларни бир-бир элакдан ўтказганча вагон ичида кезарканман, орқа ўриндикда ўтирган яна бир қиз эътиборимни тортди. Китоб мутолаасига мукка-сидан кетган бу қизнинг атроф билан зиғирча иши йўқ, худдики кўлидаги китоб саҳифаларида содир бўлаётган воқеалар билан, бу воқеалар замиридаги эҳтирослар билан бирга қўшилиб оқмоқда эди гўё. Бутун диққати-ни китобга жамлаган бу қизнинг малоҳати тенгсиз эди, баайни ўша китобда муҳрланган соҳир туйғулардан ан-доза олган чехрасидан сокин нурлар таралаётгандек теграси ажиб ёруғликка тўлганди. Қизнинг шундоқ қар-шисида яна бошқа бир йигит тутқичга осилиб кетаётга-ни ҳам назаримдан четда қолмади. Назаримда, у йигит гўзал бу қизга оғиз жуфтлаб нимадир демоқчи бўлар, аммо бирор сўз айтишга ожиз эди. Эҳтимол, қизнинг тенгсиз малоҳати уни сеҳрлаб қўйган-у, агар журъат

этиб сўз бошласа, мана шу сеҳрга путур етадигандек ка-
рахт эди. Аммо, не бўлганда ҳам, энди менинг кўзимдан
бутунлай ғойиб бўлган трамвайнинг сафари давомида у
йигит мутолаагўй бу қизга охир-оқибат дилидаги барча
иқрорларини тўкиб солганига умид қиламан.

Уйга қайтар маҳалим бўлди. Ўрнимдан туриб, атрофга
сўнгги бор разм солдим ва ялангликни тарк этдим. Тарк
этарканман, бу жойга бошқа қайтиб келмаслигимни ҳам
билардим, илло, назаримда, мен ўриндиқнинг барча
афзалликларини тўла-тўкис истифода этиб бўлгандек
эдим. Қолаверса, тобора бир хасталикка айланиб бораёт-
ган, тасарруфидаги мўъжаз макон доирасида менга ҳар
қанча инъомлар ҳадя этган бўлмасин, аслида, оддий бу
ўриндиққа мубталолик балосидан, ниҳоят, халос бўлиш-
ни истардим. Ахир, олдинда мени бундан ҳам мароқли
бошқа мубталоликлар кутмоқда эмасмиди?..

Аслида, ғаройиб изланишларимдан сўзланган бу қўл-
ёзмадан ҳам қутулишни кўнглимга тугдим. Узоқ ўйлаб
ўтирмасдан уйда қўлимга тушган биринчи китоб саҳифа-
ларини кўпориб, ўрнига бу дафтарни елимладим. Эртаси
куни таниш дўкондорга топшириб келдим.

* * *

Кунларнинг бирида адабиёт газетасида чоп қилинган
ғалати бир ҳикояга кўзим тушди. Ҳикояда шаҳар марка-
зидаги аллақайси боғда, кўча тарафдан кафтдек кўриниб
турган ялангликда уззукун машиналар оқимига маъно-
сиз қараб ўтирган бир одам ҳақида сўз борар, бу одамга
ҳамдардлик ва ачиниш оҳ-воҳлари билан тўлиб-тошган
жумлаларнинг сўнгида муаллифнинг билдиришича,
ушбу яланглик соҳиби турмушнинг бераҳм долғалари-
га охири бардош бера олмасдан тарки дунё қилган бир
зоҳид, оддий қилиб айтганда, бошпанаси бетайин бир
дайдиди бўлиб чиқади. «ЯЛАНГЛИК СОҲИБИ» деган сар-

лавҳа билан сийланган ҳикояни ўқиб тамом қилар эканман, қаҳр ва ғазабдан бўғриқиб, тухмат ва бўҳтонлардан иборат бу ёзилмишлар эгасини дарҳол излаб топгим, у муносиб бўлган барча ҳақоратларни юзига тўкиб солгим келди. Аммо бу йўсин важоҳатим узоққа чўзилмади. Фақат сўнгги пайтлар ўзим машғул бўлган йўловчилар ҳисобига доир тажрибаларим барибир тўкис бўлмагани, ҳисобларнинг энг сўнгги қолдиғи орасидан кимдир, аниқроғи, мен ҳақимда ножўя ҳикоя битган айнан шу қаламкаш қутулиб қолгани кўп вақтлар хаёлимдан кетмади, холос.

«БОРХЕСГА МУХАММАСЛАР» туркуми

1. БОРХЕС ИЗИДАН АЛ-АНДАЛУС САРИ

«Аверроэс изидан» асарига

Хорхе Луис Борхес XII асрда Кордова халифалигида яшаб ўтган ва Ғарб илм дунёсида бир қанча ўзлаштирилган исмлар билан машҳур бўлган араб файласуфи Ибн Рушднинг илмий изланишлари ҳақида ҳикоя қилар экан, ўқувчи бу ўринда воқеалар эмас, балки фикрлар сюжети йўналишидан боришга маҳкум. Борхеснинг ўзига хос тадқиқий услуби ҳикоя сўнггида бир мушоҳадавий жумбоқ яшашга олиб келади – «Сўнгги саҳифани қоралаб тугатаётганимда англаб етдимки, менинг ушбу ҳикоям – буни ёзаётган чоғимдаги қиёфамнинг инъикосидир ва айти шу ҳикояни ёза олиш учун айнан ўша одам бўлишим лозим эди, айнан ўша одам бўлишим учун эса мен мана шу ҳикояни ёзишим керак эди ва шу тақлид чексизликка қадар...»

Аммо биз ҳикоянинг муфассал тадқиқидан кўра Борхес қаҳрамони яшаб ўтган замон ва макон ҳақида сўзлашни лозим топамиз. Аверроэс, яъни Бенраис, Авенрист, Абен-Рассад ва Филиус Росадис, аслида, Абулхолид Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Рушд (1126 – 1198), мана, тўрт асрдирки араблар истилоси остида бўлган Испанияда, ал-Андалусда яшаб, башарият фалсафий илмини, бу вақтга қадар қарийб унутилаётган қадим юнон файласуфлари асарлари тадқиқоти ва уларга битилган тазкиралар билан тенгсиз тарзда бойитди. Ўша

даврлар ал-Андалуси VIII – XV асрларда Иберия яриморолида гуллаб-яшнаган араб-ислом тамаддуни эди. Уни яна мусулмонлар Испанияси ёки Кордова халифалиги деб номласалар-да, бу у қадар тўғри эмас, чунки ал-Андалус биргина Испания эмас, Португалия ҳудудларини ҳам ўз ичига олган улкан бир мамлакат эди. XI асрга қадар Кордова ал-Андалуснинг пойтахти бўлса, сўнграқ Севиля ва Гранада муҳим рол ўйнай бошлади. Аслида эса Иберия яриморолида ислом байроғи 711 йилдан ҳилпирай бошлаган, бунга қадар бу ерларда ҳукмронлик қилган вестготлар маҳаллий аҳолига чексиз зулмлар кўрсатаётган эди. Мусулмонларнинг кўп ҳам йирик бўлмаган лашкари сўнгги вестгот қироли Родерик қўшинига қақшатқич зарба бериб, яриморолда ислом ҳукмронлигига асос солди. 713 йилга келиб ҳозирги Испания ва Португалиянинг бутун ерлари забт этилди. Кўп ҳолларда айна истило тинч йўллар билан олиб борилгани айтилади. Бу эса алоҳида вилоят ва шаҳар ҳукмдорлари билан тузилган битимларга кўра амалга оширилар, агар улар Дамашқ халифаси ҳокимиятини эътироф этиб, ўз садоқатини изҳор қилсалар, ер-мулклари ўзларида қолар ва аввалгидек насаро динига эътиқод қилаверишлари кафолатланар эди. Халифаликнинг барча юртларидаги каби бу ерда ҳам яҳудий ва насаролар «зиммий», яъни муҳофаза остидаги «Китоб аҳли» деб эълон қилинарди. Истилочиларнинг бағрикенглиги (вестготларнинг жоҳиллиги ва тоқатсизлигидан фарқли равишда) аксар аҳолини уларга мойил қилди.

Араблар ўзлари забт этган мамлакатни Нуҳ алайҳиссаломнинг шавкатли зурриёди – Андалус ибн Тубал шаарафига номлашган деб ҳисобланарди. Бошқа бир фаразга кўра, араблар маҳаллий барбарлардан денгиз ортида «вандаллар мамлакати» (арабчада «биллод ал-вандалус») борлигидан воқиф бўлишган эди.

Ал-Андалус мамлакати Христофор Колумб Америка-ни кашф қилиши билан бир вақтда ғойиб бўлди, аммо у ҳақдаги хотиралар ҳамон тирик ва муқаррар. Унинг номи Испания ва Португалия жанубидаги тарихий вилоятга мерос бўлиб ўтди. Ал-Андалуснинг арабий ислом маданияти ҳозирги бу икки мамлакатнинг кейинги тараққиётига мислсиз таъсир кўрсатди. Биргина тил масаласини олиб қаралса, арабий лисон унсурлари ҳар икки тилга уйғунлашиб кетгандир. Испан тилида 4 мингдан ортиқ, португалчада эса мингдан зиёд ўзаги арабий бўлган сўзлар ҳамон муомалада. Португалия номининг ўзи Порту қалъа демакдир. «Порту» роман лаҳжасида қалъа маъносини билдирса, «қалъа»нинг ўзи изоҳ талаб этмайди. Мусулмонлар бу ерларга цитрус етиштириш маданиятини олиб келишди ва бу соҳани шу қадар такомиллаштирдиларки, оқибатда арабчада «Буртуқалъа» узоқ вақт «Португалия»нинг ўзи ва «апелсин»ни англатиб келди. Эҳтимол, ҳатто Андижоннинг айрим бўлгаларида ҳозирга қадар «пўртаҳол» деб юритиладиган бир мева номи ҳам шундан қолгандир.

Португалиянинг жанубий Алгарви (арабчада «ал-ғарб») вилоятидаги араб даврининг маҳобатли ёдгорликлари ҳамон асраб-авайланади. Қолаверса, XII асрда бутун Португалия Алгабрия деб юритилган, негаки ҳозирга келиб қолоқлашган бу вилоят у вақтларда маданий юксак даражада бўлганди. Шотланд шарқшунос олими Монтгомери Уоттга кўра, «Испаниянинг ҳозирги мусавир ва ҳунармандлари ҳали-ҳамон ўша исломий манбалардан илҳомланишларини ҳар қандай холис назар соҳиблари этироф этадилар». Уотт «насаро қиролликлари томонидан ал-Андалуснинг моддий ва маънавий маданияти ўзлаштирилиши оқибатида юзага келган ўзига хос қоришма» ҳақида гапиради. Араб мероси қудрати ва таъсирининг испан маданиятидаги эътирофи ҳамда Бласко

Ибаньес, Федерико Гарсиа Лорка, Хуан Гойтисоло каби улуғ адибларнинг бу борадаги мушоҳадalари араб-андалус унсурининг миллий маданият ва испанлар руҳиятига сингиши табиий ва шаксиз жараён бўлганлигидан далолатдир. Араблар ҳукмронлигининг ўша дастлабки йилларидаёқ аҳолининг оммавий тарзда исломни қабул қилиши кузатилган эди.

Янги мусулмонлар «мусаллимлар», уларнинг авлодлари «муваллад» («исломда таваллуд топганлар») деб аталдилар. Савдогар ва ҳунармандлар, деҳқон ва қуллар (вестготлар асир олган ажнабийлар ҳам) ёппасига исломни қабул қилдилар. Ислom паноҳига ўтиш улар учун шахсий озодликка эришиш, хусусий мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқини қўлга киритишни аңлатар эди. Шунингдек, аксар вестгот зодагонлари ҳам шу йўлни маъқул кўришган эди.

Ал-Андалус шуҳратини элларга дoston қилган маҳобатли ва гўзал маданияти араб-испан тамаддунининг узвий бўлаги сифатида шаклланди. Ўрта ер денгизини «Сурия баҳри» деб атаган ал-Андалус аҳолиси Сурия ёхуд Мисрда, Бағдод ва Қоҳирада кечаётган воқeалардан, барча ислом дунёси ютуқларидан, хусусан, Ибн Сино, ал-Беруний ва ал-Форобий асарларидан яхшигина бохабар эдилар. Шу билан бирга, ал-Андалус маданиятининг бу қадар шиддат билан гуллаб-яшнаши сири араб ва барбарлар интилишларининг маҳаллий аҳоли барча қатламлари – муваллад, мусараб, яҳудий, ибер ва готлар, юнон ва бошқа миллатлар авлодлари ижодиёти билан тамомила бирлашувида эди. Бир улуғ уйғунлик ҳукмрон эди у замонлар.

Мусулмон ал-Андалусида диний бағрикенглик, маданий ҳамкорлик ҳукм сурган, носаролар исталган лавозимларни эгаллаши мумкин эди. Улар шу тариқа мамлакат тараққиётига ҳисса қўшиб, ҳўжалик юритиш,

илм-фан, маданият ва сиёсат соҳаларида салоҳиятларини тўла-тўқис намоён қила билган эдилар. У замонларда бутун Ғарбу Шарқда шу жиҳатлари билан ал-Андалусга тенг келадигани йўқ эди.

Шу ўринда америкалик атоқли ёзувчи Вашингтон Ирвингдан бир иқтибос будир:

«Забардаст араб истилосининг сўнгги тўлқини Оврўпа соҳилига шиддат билан ёпирилди. Араблар баайни Сурия ва Мисрни ишғол қилганлари каби шиддат ва шижоат ила Жибралтар қояларидан Пиреней тоғларига қадар юриб ўтдилар. Агар улар Тур текислигида тўхтатиб қолинмаганида эди, бутун Франция, бутун Оврўпа шарқий салтанатлар қўлга олингани каби осонлик билан забт этилган ва ислом ҳилоли ҳозирга қадар Париж ва Лондон ибодатхоналари узра музайяна бўлурми эди. Африка ва Осиё галалари Пиреней ортига улоқтириб юборилди. Келгиндилар оламини тасарруф этишдек исломий қарорларидан чекиниб, энди Испанияда сокин ва ҳам собит идора услубини қарор топтира бошладилар. Жаҳонгирларнинг жасорати уларнинг бағрикенглиги билан эш эди, ҳар икки сифатлари билан улар ўзлари таслим этган халқлар узра улуғвор бўлдилар. Ота маконларидан олисларда, ўзларининг ишонишларича, Аллоҳ томонидан инъом этилган юртга кўнгил қўйдилар ва фароғат учун неки зарур бўлса, барчаси билан бу мамлакатни зиёда қилдилар. Оқил ва адолатпеша қонунлар асосида ҳокимият жорий этдилар, фан ва санъатга чексиз рағбат қилдилар, зироатчилик, ҳунар ва тижоратни шу қадар тараққий эттирдиларки, уларнинг гуллаб-яшнаган салтанати насроний юртларнинг чексиз ҳасадларига боис бўлди. Ўз даврининг юксак чўққиларига етган осиелик араблар ютуқларидан истифода этган Пиреней ҳукмдорлари Ғарбий Оврўпанинг зулматга чўмган овлоқ элларини шарқий тафаккур зиёси ила асрлар оша мунаввар этиб турдилар».

Хорхе Луис Борхес «Аверроэс изидан» ҳикоясида сўз юритган макон ва замоннинг мухтасар сурати шудир. Аверроэс XII аср Испания ёхуд Кордова халифалигида яшаб ўтди. Реконкистанинг аёвсиз ҳужумларига қадар ҳали яна қарийб уч аср вақт бор эди. Авантюрист Христофор Колумб Ҳиндистонни назарда тутиб ногаҳон Американи «кашф» этишига қадар ҳали яна қарийб уч аср вақт бор эди. Колумб Америка соҳилига илк бор қадам қўйган 1492 йилда эса Испания ерларидаги сўнгги араб-мусулмон амирлиги қарийб 780 йиллик ҳукмронликдан сўнг насроний қўшинлар зарбалари остида тугатилди. Илмзиёсига чўмган бутун бошли давр поёнига етди. Сўнг-ра, бағрикенгликка асосланган ислом ҳукмронлигидан фарқли ўлароқ, насроний ҳукмдорлар томонидан қайта қўлга киритилган бутун Испания бўйлаб инквизиция гулханлари баралла ёна бошлади. Ислом паноҳи остида омонликда яшаган португал ва испан яҳудийларининг ўрта асрлар тарихидаги илк ялпи кўчиши бошланди, аммо бу энди бошқа ҳикоядир...

2. «ТАНГРИ БИТИКЛАРИ» асарига

«Тангри битиклари» асарида энг сўнгги ацтек қоҳинининг испанлар асоратида, зиндонда кечган кунлари қаламга олинади. Зимистондаги адоқсиз узун кун ва тунларига бирор маъно киритиш илинжида Тсинакан исмили бу афсунгар Тангри қаергадир тилсим тарзида муҳрлаган синоатли ҳикматни излаб топишни кўнглига тугади. Кўп мушоҳадалардан сўнг бу битик зиндонда ўзи билан ёнма-ён бўлган қоплон терисига муҳрланганини англайди. Зиндон қопқалари очилган дамлари тушадиган ёруғлик онларидан фойдаланиб йиллар мобайнида теридаги доғларнинг шакл ва жойлашувларини ўрганади. Ниҳоят, ўн тўрт сўздан иборат бу калимани

аниқлайди. Тош зиндон ичра бутун умрини ўтказган қўҳин ҳикматли ва фусункор сўзларни ўрганиш жараёнида борлиқ моҳиятини, қоинотнинг бутун синоатларини англаб етади. «Мен бутун қоинотни кўрдим ва унинг ботиний ниятларини англаб етдим. Мен Маслаҳатлар Қитобида ёзилган Қомонлар Остонасини кўрдим. Мен сувлардан қад кўтараётган тоғларни, вужудлари оғоч бўлган дастлабки одамларни, уларни қувғинга олган тош идишларни, бу одамларнинг юзларини ғажийётган кўппакларни кўрдим. Худолар ортида турган берухсор Худони кўрдим. Ягона роҳат-фароғат бўлиб бирлашаётган беҳисоб фаолиятларни кўрдим ва ҳамма-ҳаммасини тушунгач, қоплон терисидаги битик маъносини ҳам англадим», – дейди Тсианакан. Аммо у ўзини адоқсиз қудрат соҳибига менгагувчи қалимани, Тангрининг махфий исмини ошқор этишдан ўзини тияди, исм ўқувчи учун махфийлигича қолади: «Қоплонларнинг териларига муҳрланган бу тилсим ўзим билан гўрга қирсин. Қимқи бутун – жами қоинотни кўрган бўлса, қимқи борлиқнинг оташин ниятларини англаб етган бўлса, одам ҳақида, унинг пасткаш қувонч ва қайғулари ҳақида ўйлаб ўтирмайди. Ҳатто унинг ўзи айни шу одам эса-да, тўғрироғи, айни шу одам бўлган эса-да, бу муаммо уни ортиқ қизиқтирмайди. Унинг учун ўша, бошқа одамнинг аҳамияти йўқ, унинг учун ўша бошқа одамнинг қайси қавмга тегишли эканининг аҳамияти йўқ – ахир унинг ўзи энди Ҳечқимга айланди. Мана, нима учун мен ҳикматни ошқор қилмаяпман, мана, нима учун мен зим-зиё зимистонда узала тушган кўйи қуну тунларимни еб битиряпман». Ҳикоя сюжетининг мухтасар баёни шудир.

Биз эса даставвал ҳикоя матнидаги муҳим нуқталарни ажратиб олиб, иқтидоримиз қадар таҳлил этишга уришиб кўрамиз.

Матн: «Тош зиндон чуқурдир; ичкари томондан осмонга қадар чўзилган ярим паллага ўхшаш бу зиндон харсангтошлар ётқизилган тубига томон торайиб борганлигидан бир вақтнинг ўзида ҳам дилгир, ҳам бепоён туюлади».

Мулоҳаза: Ҳикоя аввалидаги ушбу сатрларнинг ўзиёқ бизни коинот ва борлиқ тушунчалари ҳақида мулоҳаза қилишга ундайди. Алоҳида олинган ҳар бир индивидуум, аслида, мана шу адоқсиз коинот қаршисида, англономас борлиқнинг ҳозирлаган тасодифлари рўпарасида ўзини бир зиндонда ҳис қилмасми, кишанларидан халос бўлиш душвор бўлган тузоққа тушган сезмасми?

Матн: «Ярим палланинг ўртасидан девор ўтган; у жуда баланд бўлса-да, гумбазнинг юқори қисмига довури барибир етиб бормаган; деворнинг бир томонини мен – Педро де Альварадо куйдириб кул қилган Кахолома эҳромининг қоҳини Тсианакан, иккинчи томонини бўлса қафасининг макон ва вақтини бир маромда, кўз илғамас қадамлар билан ўлчаётган қоплон забт этган. Ўртамиздаги девор тубидан панжарали туйнук очилган. Кўланкалар чекинган маҳал (*чошгоҳда*) зиндон қопқаси кўтарилиб, замонлар кечган сайин рухсорини йўқотган назоратчи арқон боғланган сопол кўзаларда бизга сув ва гўшт бўлаклари туширади. Шунда зиндон ёришади ва мен қоплонни кўра оламан».

Мулоҳаза: Тсианакан олами унинг ўзи ва қоплоннинг мавжудлигидан иборат, аммо уларнинг ҳар иккиси ҳам Тсианакан оламининг зиндонига жойлаштирилган. Бир томонда ички олами афсун ва тимсолларга тўла сеҳрлар ва ё донишманд, иккинчи томонда эса Тсианаканнинг сеҳрли оламига қарши қўйилган йиртқич жондорнинг ҳамлакор воқелиги. Ҳар иккисининг макон ва замонда мавжудлигини «замонлар кечган сайин рухсорини йў-

қотган» зиндонбон таъминлаб туради. Айни пайтда, зиндон оғаси маҳбусларнинг тор оламини назорат қилиб турган илоҳий бир қудрат, эҳтимолки, Тангрининг ўзини хаёлга келтиради.

Матн: «Зимистонда кечган йилларимнинг ҳисобидан адашдим; қачонлардир мен навқирон бўлгандим ва мана шу тош ҳужра бўйлаб сайр қила олардим, энди эса жасадим ерпарчин ва шу алфозимда худолар ҳозирлаган заволимни кутишгина қоляпти, холос. Қачонлардир мен узун чақмоқтош пичоқ билан қурбонликка келтирилган одамларнинг кўксини ёрардим, энди бўлса зиндоннинг чанг-тўзон ялла қурган тубидан афсун ёрдамисиз тура олмайман». – Шундан бошлаб ҳикоя матнининг олтинчи сатрбошиси якунига қадар.

Мулоҳаза: Афсунгар-коҳин, аслида, бизнинг ҳар биримиз сингари бир зиндон ичра тамоман ожиз ва нотавон қоларкан, ўз мавжудлиги маъноларини излайди, жилла курса, Яратган билан ўзини боғлаб турган ришталар мавжудлиги даражасини билишни истади. Аллақаердадир яширин сирли ҳикматни топиш баробаридаги бутун мулоҳазалари изланиш ва бой беришларга тўла инсон умрининг бир ифодаси кабидир. Борхес зиндонга йиртқич қоплонни ёндош қилиб жойлагани ҳам бежиз эмас. Атрофдаги табиатнинг улуғвор тимсоли бўлган бу жонивор инсон боласи учун илму билим манбаи, инсон ўз камолоти давомида зарур мулоҳазаларни айнан табиатни кузатиш воситасида олишига кучли ишорадир. Табиат эса, аслида, моҳиятан Тангрининг тимсолидир, табиатдаги ҳар бир зарра ҳам алалоқибат Тангрининг ўзи демакдир.

Матн: «Мен қоплон терисидаги доғларнинг шакл ва ўрнини ўргана кўп йилларни шом қилдим. Ҳар бир сўқир кун бир тишлам нур ҳадя этар, шунда мен малларанг терига битилган қоп-қора ёзувларни хотирамга муҳрлай олардим. Уларнинг айримлари алоҳида нуқталари билан

ажралиб турар, бошқалари кўндаланг чизикларга туташиб кетган, учинчи бир хиллари – ҳалқасимонлари эса муттасил такрорланарди. Афтидан, охиргилари бир хил бўғин ва ёки битта сўз эди. Буларнинг аксари қизғиш гардиш билан ўралганди». – тўққизинчи сатрбоши якунига қадар.

Мулоҳаза: Зиндон қопқаси очилган дамлар ҳадя этаётган лаҳзалик имкониятлардан фойдаланиб қоплон терисидаги белгиларни йиллар давомида тадқиқ этаётган коҳин инсонлар тилидаги исталган ҳар бир сўз, аслида, Унинг каломи эканлиги ва уларнинг ҳар бирида Тангри яширин экани ҳамда барча забонларнинг ҳамма калималари қачондир Унинг Ўзи талаффуз этган илоҳий сўзнинг кўланка ва нусхалари эканини англай бошлайди. Шу билан бирга, йилларини исроф этиб ўзи машғул бўлган бу изланишлар бутун борлиқ ва барча замонларни ўзига жо қилган Тангри каломининг адоқсиз маҳобати қаршисида атиги жузъий бир ҳошия, хусусий ва заиф ҳаракат эканини Тсинакан тушуниб туради.

Матн: «Бир кун оқшом (ва ё кундуз) – менинг кундуз ва кечаларим ўртасида қандай фарқ бўлиши мумкин? Зиндоним сатҳида қум донаси пайдо бўлганини туш кўрдим. Бунга эътибор қилмасдан яна мудроқ кўйнига чўмдим. Навбатдаги тушда уйғониб, қум донаси иккитага кўпайганини туш кўрдим. Мен тағин уйқуга кетдим – қум донаси учтага кўпайганди. Улар бутун зиндонни тўлдириб юборгунча шу тақлид тинимсиз кўпайиб борарди ва мен қумтепа остида бўғила бошладим. Мен ухлашда давом этаётганимни тушунгач, жон ҳолатда чираниб уйғонишга ҳаракат қилдим. Аммо бу уйғонишимдан наф бўлмади: қумтепаликлар аввалгидек мени янчиб турарди. Ва шу чоқ кимдир биров сўз сўзлади: «Сен бедор бўлиш учун эмас, балки аввалги тушингга уйғондинг. Бу туш эса, ўз навбатида, бошқасининг қаърига жойлангандир ва шу

тариқа қум доналарининг миқдорига баробар чексизликка қадар. Сен танлаган йўлнинг адоғи йўқдир ва сен чинакамига уйғонишингдан анча аввал ҳалок бўласан».

Мулоҳаза: Тушларда биз вужудимиз кўниккан макон ва замон ташқарисида қоламиз. Тушлар воқелигида биз чинакам деб ҳисоблаётган мана бу воқелик қонуниятларидан мутлақо ўзга тартиблар амал қилишини назарда тутсак, кўзгудаги акслар каби тармоқланиб боришга мойил адоқсиз воқеликларни ярата олиш тушлар учун асло мушкул эмас. Мазкур ҳикоя мисолида айтилса, қум доналарининг кўпайиб боришига мутаносиб тарзда тушларнинг ҳам муттасил тараққий этиб бориш ҳолатини афсунгар-коҳин бел боғлаган улуғвор амалнинг адоқсиз даражада, қарийб имконсиз даражада мушкул эканига огоҳ тарзида қабул қилиш мумкин.

Матн: «Мен ҳалок бўлаётганимни тушундим. Оғзим тўла қум бўлса-да, қичқира олдим: «Тушларда кўрилган қум мени ўлдира олмайди, тушлардан туғилган тушлар мавжуд эмасдир!» Юзимга кўнган бир тутам шуъладан уйғониб кетдим. Зимистон оғзида ёп-ёруғ доира пайдо бўлганди. Мен назоратчининг юз ва қўлларини, чиғир ва арқонни, гўшт ва сопол кўзани кўрдим. Одам аста-секин ўз қисматининг қиёфасини ўзлаштириб олади, ўзининг вазият-ҳолатлари билан бирикиб кетади. Мен башоратгўй ва қасоскор ҳамда Тангримнинг коҳини эдим, аммо айни пайтда даставвал тутқунман. Узоқ айрилиқдан сўнг ҳориб-чарчаган сайёҳ уйига ошиққани сингари, мен ҳам тушларнинг баднафс лабиринтидан зиндонимга қайтгандим. Мен совуқ зиндонга, қоплон ва мени ёруғ дунёдан айри қилган қопқага, заиф вужудим ҳамда теграмдаги зим-зиё зимистон ва бу тошларга шукроналар айтдим». – ҳикоянинг сўнгига қадар.

Мулоҳаза: Тсинаянинг фусункор тушлари катта рамзий маъноларни ташийди. Шу вақтга қадар биргина

ақлий мушоҳадалар воситасида ўша илоҳий ҳикматни сарсон излаётган қоҳинга энди изланишларнинг бошқа услуби, ҳиссий ва руҳоний услуб тақдим этилади. Баднафс тушлар ўпқонидан базўр халос бўлган Тсиначан атрофидаги нарсаларга шукроналар келтириши ҳамон мўъжиза содир бўлади: бутун борлиқ барча кўринишлари билан унга намоён этилади. Фаранги файласуф Паскални ўз чексизлиги билан кўркувга солган, «Маркази ҳар жойда ва четлари ҳеч қаерда бўлган даҳшатга солувчи доира» – адоқсиз Чархпалакни кўради. («Паскаль доираси»га қаралсин.) «У менинг қаршимда, у менинг ортимда ва ё у менинг ёнгинамда эмас, балки бира-тўла бир вақтнинг ўзида ҳаммаёқда эди. Чархпалакни олов чулғанди, Чархпалак сув уфураётганди, мен гардишини кўриб турсам-да, аммо у чексиз эди. Унда ҳамма нарсаси – содир бўлган, айна пайтда рўй бераётган ва келгусида воқеъ бўлгучи ҳамма нарсаси чатишиб кетганди; мен бу матонинг бир толаси эдим, менинг кушандам Педро де Альварадо эса бошқа бир тола. Барча сабаб ва оқибатлар Чархпалакда эди, ҳамма нарсани, жами чексизликни англашим учун унга бир бора раз солишим кифоя эди», – дея маълум қилади Тсиначан. У энди илоҳий ҳикмат маъносини англайди. Бемисл қудрат соҳибига айланиши учун бу ҳикматни талаффуз этиши кифоя қилса-да, аммо бундан тийилади. «Қоплонларнинг териларига муҳрланган бу тилсим ўзим билан гўрга кирсин, – дея ҳукмини билдиради сўнгида афсунгар. – Кимки бутун коинотни кўрган бўлса, кимки борлиқнинг оташин ниятларини англаб етган бўлса, одам ҳақида, унинг пасткаш қувонч ва қайғулари ҳақида ўйлаб ўтирмайди. Ҳатто унинг ўзи айна шу одам эса-да, тўғрироғи, айна шу одам бўлган эса-да, бу муаммо уни ортиқ қизиқтирмайди. Унинг учун ўша, бошқа одамнинг аҳамияти йўқ, унинг учун ўша бошқа одамнинг қайси қавмга тегишли эканининг аҳамияти

йўқ – ахир унинг ўзи энди Ҳечкимга айланди. Мана, нима учун мен ҳикматни ошкор қилмаяпман, мана, нима учун мен зим-зиё зимистонда узала тушган кўйи куну тунларимни еб битиряпман».

Балки, ҳикматни ошкор этмаслик азалдан белгилаб қўйилган эдики, Тсинакан шу боис ҳам ушбу якуний амалга журъат этмайди ва бу амалсизлигини юқоридаги улуғвор калималар билан асослагандир, эҳтимол. Ёинки мана шу бутун ҳикоя, аслида, йиллар давомида бандиликда маҳдуд умр ўтказган Тсинаканнинг хаста хаёллари маҳсулидан бошқа нарса эмас ва Борхес, аслида, маҳдудлик ичра зўрайган фусункор бир хасталик воқеасидан бизга маҳорат билан ҳикоя сўзлаган бўлса ҳам ажабмас. Аммо, яна бир нарса, фавқулудда пафос билан айтилиб, ҳикояни авж пардалар билан якунлаётган мана бу жумла кимга тегишли ва ёхуд кимга қаратилган ушбу юксак изҳорлар: «Ҳатто унинг ўзи айни шу одам эса-да – тўғрироғи, айни шу одам бўлган эса-да – бу муаммо уни ортиқ қизиқтирмайди. Унинг учун ўша, бошқа одамнинг аҳамияти йўқ, унинг учун ўша бошқа одамнинг қайси қавмга тегишли эканининг аҳамияти йўқ – ахир унинг ўзи энди Ҳечкимга айланди». Афсунгарнинг илоҳийлик жамолига қовушиш мақомлари ҳақида ажиб ҳикоя сўзлаган Борхеснинг айнан ўзини назарда тутмадими, аслида, Тсинакан? Ёхуд Борхеснинг айнан ўзи Тсинакан бўлиб, бошқа Борхесни хаёллардан бесамар соқит қилишга уринмоқда эмасми? Ҳар не бўлганда ҳам, Борхеснинг бошқа асарлари каби бу ҳикояси талқинлари ҳам тушлардан бино бўлган тушлар каби, қум доналарининг адоқсиз миқдори каби чексиз бўлиши мумкин, айни пайтда, ушбу талқинларнинг алоҳида олинган ҳар бири бошқа барчасини назарда тутиши эҳтимоллари ҳам бордир.

Сўнгги мулоҳаза шуки, вақти келиб тасаввуф илмидан воқиф кимдир биров ушбу асарда битилмиш қалбнинг

камолга етиш йўлидаги босқичларини сўфиёна мақомлар тимсолида тафсир этишга жазм этса, бу ҳол устод яширган маъноларни кашф қилиш ҳаракатларига яна бир инжу улуш бўлиб бириккайми эди...

3. «АСТЕРИЙ ГЎШАСИ» асарига

Ривоят қилинишича, денгиз маъбуди Посейдон (бошқа манбаларда эса Зевснинг ўзи) юборган буқа билан Минос шоҳининг завжаси Пасифая орасидаги ғалати ишқдан буқабош ва одам жуссали махлуқ – Минотавр дунёга келади. Пасифаянинг хиёнатидан чора топмаган шоҳ Минотаврни Дедал қурган лабиринтга банди қилади. Катта-кичик каззоблар ва Афинадан ҳар тўққиз йилда бир марта махсус юбориладиган йигит-қизлар Минотаврга ем қилинади. Критга олиб келинган 14 нафар ўлжа қаторида бўлган Тесей Ариадна кўмагида (Минос ва Пасифаянинг қизи, демакки, Минотаврнинг қориндош-синглиси бўлган Ариадна кўмагида) махлуқни маҳв этиб, лабиринтдан эсон-омон қутулиб чиқади.

Асарларида лабиринт ғоясига ҳамиша марказий ўринни бериб келган Борхес «Астерий гўшаси»да урф бўлган адабий тамойилларга жиддий ўзгартириш кирилади – Минотаврнинг ўз тилидан ҳикоя сўзлайди, лабиринт сўқмоқларида ҳамиша ўлжа пойлаб кезувчи мудҳиш бу махлуқ, аслида, соддадил ва хаёлпараст, Қисмат белгилаган ёлғизлигидан зериккан, шу боис ҳамиша шинаванда давралар излаб ўз гўшаси – лабиринт ташқарисидаги одамлар даврасини ихтиёр этувчи кимса тарзида гавдаланади; кўнгли анжуман истаса-да, аммо ҳар гал ҳафсаласи пир бўлиб ортига қайтишга мажбур. Ўзининг нозиктаъб ва олийнасаблиги бу кўргиликларининг барчасига сабаб эканига ишонади – «қош қорая бошлаган бир маҳал мен кўчага чиқдим: ҳолбуки, тун

чўккунга қадар қайтиб келган эканман, бунинг боиси шу – авом халқнинг чеҳраларидан, авом халқнинг кафт сингари бетус ва бетуйғу чеҳраларидан кўрқиб кетгандим», – дейди Астерий.

Ушбу мўъжаз ҳикояда XX аср модернистик адабиёти бағрида шаклланган қатор ташбеҳлар ишораларига дуч келамиз. Инсон шахсининг ажралиши ҳолати – «Аммо барчасидан бошқа Астерий ўйинини хуш кўраман. У гўё меҳмонга келган бўлади ва мен уни уй билан таништираман. Унга сертавозеъ сўз қотаман: «Кел, анави бурчакка қайтиб борайлик» ёки «Энди нариги ҳовлига ўтамиз», ёки: «Бу дарпарда сенга ёқишини билардим», ёки «Мана бу эса қум тўла идиш», ёки «Ҳозир ерости йўли иккига ажралишини кўрасан». Гоҳи замон адашиб ҳам кетаман ва шунда иккимиз шодон кулиб юборамиз».

Борхеснинг ўзи мунтазам тарзда турлича талқинларда истифода қилган адоқсизлик ғояси – «Уйнинг барча бўлаклари қўп маротаба такрорланади, уларни бир-биридан фарқлаш амри маҳол. Битта дона ҳовуз, ҳовли, сувлоқ, охур эмас, балки ўн тўртта дона (чексизлик аломати) охур, сувлоқ, ҳовли, ҳовуз мавжуд. Бу уй оламга эш, яна ҳам тўғрироғи, бу уйнинг ўзи бутун оламдир».

Ҳикояда, шунингдек, дафъатан Михаил Булгаковнинг «Уста ва Маргарита» асарига яқин, аммо терс аксланган оҳангларга дуч келамиз. Агар эсласак, ёзувчи Гётенинг «Фауст»идан олинган мисрани романига эпиграф қилган эди: «–Кимсан, айт, ахир! – Мен ҳар дам ёмонлик истаб, эзгулик қилувчи кучнинг бир қисми». Бу сўзларни Борхес талқинидаги Астерийга ҳам тамсил қилиш мумкин. «Ёвузликдан халос этишимни тилаб, – дейди шу муносабат билан у, – ҳар тўққиз йилда бир бора бу уйга нафари тўққиз одам ташриф буюради. Тош йўлаklar адоғида уларнинг қадам товушлари ва ё овозларини илғагач, қаршиларига шодон ошиқаман. Бутун маросим бир қанча

дақиқа давом этади – улар бирин-кетин беҳуш йиқиладилар, мен эсам ҳатто қон юқтиришга ҳам улгурмайман».

Борхеснинг мухлисларидан бири Астерий (Минотавр) қиёфасида ёзувчининг ўзи тасвирланган деган фикрни илгари суради. Жуда нозик эътибор. Борхеснинг асарларини кўплар яхши тушуна олмайди, тушуниксиз нарсалардан эса одамлар ҳайиқади. Худди Минотавр каби ёзувчининг ҳам руҳий ёлғизлиги кўзга ташланиб туради, шу ёлғизлик туфайли муштарий билан заковат жумбоқлари орқали суҳбатлар қуришга интилади. Ёзувчи худди боёқиш Астерий (Минотавр) сингари авом халқ билан қўшилиб кета олмайди, чунки у – Борхес, Борхеснинг асарлари эса жиддий тадорикдан ўтган муштарийларни тақозо этади. Борхес асарлари – ўзига хос бир лабиринт, Борхес-Минотавр ўз ўқувчиларини бу иншоот сўқмоқларига авраб олиб кирар экан, оқибат уларни ёвузликдан халос этади. Унинг асарлари билан танишган ўқувчида ўзгаришлар содир бўлади, оқибатда аввалгисидан мусаффоқ бошқа янги одам таваллуд топар, эҳтимол.

Асар ҳақидаги бу мулоҳазаларнинг бари тушунарли ва равшан. Кўҳна афсонага доир борхесона талқин атрофида етарлича баҳсу мунозаралар қилинган. Аммо каминани асар сўнгида юзага чиққан бошқа бир ҳолат қизиқтиради. Яъни Минотавр марҳаматига сазовор бўлиб, лабиринтда жон таслим қилганларнинг бири ўлими олдидан қачондир Астерийнинг ҳам халоскори келиб етишини башорат қилади. «Ўшандан буён ёлғизлик кўнглимга оғир ботмайди, ўшандан буён менинг ҳам халоскорим борлигини ва у охир-оқибат остона ҳатлашини биламан», – дея умидбахш хаёлларга берилади Минотавр. Назаримда, шу ердан бошлаб ҳаммаси ўзгаради, барчаси бошқача тус олади ва бизни замона минотаврлари ҳақида ўйлашга, бу минотаврларнинг асл табиатларини англаб етишга ундайди. Ахир, муҳташам саройлари лабиринтида мудҳиш

танҳоликда, дилгир маҳдудликда истиқомат қилаётган мустабид ҳукмдорлар ҳам, аслида, бизнинг Минотавр каби ёлғизликдан ҳасрат чекмасларми, уззукун авом халқ дарду ташвишларини ўйласа-да, ношукур авом уларга бекордан маломат тошлари отишларидан диллари доғланмасми? Аслида, эзгулик истаб, беихтиёр ёвузлик келтирувчи замона минотаврлари бунинг учун қаърларида пушаймон бўлса-да, аммо ғурурлари боис таассуфларини сездиришга номус қиларлар, балки. Яна, бундан ташқари, мустабидлар ҳам «бошқа Астерий» дилхушликларига мубтало бўлсалар не ажаб. Уларнинг исталган бирлари исталган бошқа қиёфадошларига (бошқа «мен»ларига) доир интернет тармоқларини тўлдирган, бири бошқасидан мудҳиш ҳисоботлару хулосаларни муттасил мутолаа қилар ва оқибат ўзининг ва ё бошқа қиёфадошининг қилмишларидан даҳшатга тушар ҳамда ўзига (бошқа қиёфадошига) нисбатан бемисл нафрат туя бошлар, эҳтимол. Алоҳа эса кунларнинг бирида келиб етажак халоскорини интизор бўлиб, муштоқ кута бошларми?

Ўзига муттасил отилаётган маломат тошларидан ҳориб, дили хун бўлган бу Минотавр ҳам уни мана шу асосиз айб ва куфрлардан, маҳдуд танҳоликдан, кўкдаги қуёш ва тундаги ҳилолдан, еру осмон ва бир қултум нафасдан, ниҳоят, унинг ўзидан ҳам халос этиш учун ташриф буюрган халоскорига қаршилик кўрсатишни, худди мана бу каби қаршилик кўрсатишни чиндан лозим топмас, эҳтимол:

«Эрталабки қуёш нурлари жилва қилаётган биринж шамшир юзасидаги қон аллақачон қотиб улгурганиди.

– Ишонасанми, Ариадна, – деди Тесей, – Минотавр деярли қаршилик кўрсатмади».

Агар афсонавий Минотаврнинг кушандаси – Тесейга кўмакдош бўлган Ариадна бу махлуқнинг қондош-жигарбанди эканини назарда тутсак, қадим асотирлар би-

лан замона воқелиги қанчалар айний эканини англаш қийин эмас. Борхес асарларидан бирида: «Адабиёт афсона билан бошланиб, афсона билан якун топади», – деган эди. Атрофда кечаётган замона ҳаёти ҳам, аслида, адабиёт эмасми?

4. «КОЛРИЖ ТУШИ» асарига илова

«Агар далиллар хато қилмаётган бўлса, Колриж кўрган туш тарихи шоирнинг ўзидан бир неча аср аввал бошланган ва у ҳали адоғига етган эмас», – деб ёзади Борхес Колриж тушининг тадқиқига оид ҳикоясида. Бир туш мисолидаги тарихнинг неча бор такрорланиб, айни «туший» шажарага навбатдаги ҳошия янглиғ қўшилган бошқа ҳодисалардан Борхес, эҳтимол, хабарсиз эди. Хусусан, Қубла Хон (Қубилой Хон) туш кўрган тундан роппароса бир аср аввал – 1197 йилда озарийларнинг мумтоз шоири, жумладан, «Хамса» битиш бобида ҳазрат Алишер Навоийнинг устози Абу Муҳаммад Илёс ибн Юсуф Низомий Ганжавий ўзининг машҳур «Ҳафт пайкар» достонини яратди ва унда ўз тушларида намоён бўлган етти улуғвор сарой малоҳатини тараннум этди. Бу орада эса биз яна бошқаларнинг тушларини безовта қилган ҳолатларни ташлаб ўтамиз-да, энди яқин ўтмишимиздан сўз юритишга чоғланамиз.

Вақтики келиб Октябрь инқилоби зафар қучган Россия империяси қолдиқларида Советлар мамлакати қувватга кирмоқда, Ильич ўлимидан сўнг доҳийлик эстафетасини қўлга киритган Иосиф Сталин ўз ҳокимиятини беомон мустаҳкамламоқда эди. Иттифоқо «халқлар отаси» бир-бирига айний ўн етти туш кўради, чарақлаган коммунизм осмони манзарасида қад кўтариб турган тенгсиз гўзал бир сарой унинг хаёлини тамом ўғирлайди. Зарҳал ҳарфлар билан битилган «КЕНГАШЛАР САРОЙИ»

ёзуви алвонранг осмон узра ял-ял товлангич эди. Қизиғи шундаки, Сталин бу тушларини 22 апрель атрофларида, яъни Ильич таваллуди кунларида кўрган, у эса одатига кўра ҳар кеч уйқудан аввал «Апрель тезислари» мутолаасини канда қилмасди. Иосиф Виссарионович шунда дарҳол Колриж ва Қубла Хон воқеасини эслаганини истисно қилмаймиз.

Тушлар сабаб доҳий калласида ажойиб ғоя туғилди. Ўз замонасининг барча донгдор меъморларини Кремлга жамлаб, уларга ўзи кўрган тушларни барча тафсилотлари билан сўзлаб берди. Доҳийнинг ҳикоялари асосида бўлажак сарой суратлари чизилиб, энг яхшиси танлаб олиниши кутилаётган эди. Таассуфки, бу улуғвор режани пайсалга солувчилар ҳам чиқиб қолди, афтидан, ғолиб деб топилган одамнинг Кенгашлар Саройи қуриб битказилиши ҳамон қадимий рус одатига кўра кўзларига мил тортилиши ҳақида меъморлар хабар топишган эди. Меъморлар кенгаши таркибига киритилган В.Мейерхолд бу ҳақда оғзидан гуллаб қўйганлиги ошкор бўлгач, у тез орада отувга ҳукм қилинди. Айтишларича, Сталин ўшандан буён зиёлиларни ёмон кўриб қолган эди.

Айтадиларки, барча мустабидларнинг икки улуғ орзуси бўлади, бири – бутун дунёни ёки, жилла қурса, унинг ярмини истило қилиш, яна бири – маҳобату малоҳатда беназир сарой иншо этмоқ. Орзуларнинг дастлабкиси вақтинча бўлса-да амалга ошар, иккинчиси эса, одатда, охири кўринмас бинокорлик жараёнига дўниб, келажак авлодлар учун ривоятлар манбаига айланар ва саноксиз илмий изланишларга боис бўларди. Бизнинг мустабид ҳам бошқалардан у қадар фарқ қилмас, у ҳам мамлакатларни истило қилиб, ўзининг шавкатини тараннум қилишга даъват этилган иншоотлар барпо этишга ружу қўйди – эски тузум сарқити ўлароқ аввалгиларини кунпаякун қилиб, улар ўрнида илмий коммунизм ғоялари

тантанаси тимсоли ўлароқ янги социалистик эҳром қурдиришни кўнглига тугди.

Нафсиламрини айтганда, дастлабки йилларда сиёсий ғанимларини асфаласофилинга жўнатиш билан овора бўлиб қолган доҳий меъморчиликка етарли вақт ажрата олмас, шу боис бир қолипдан чиққан каби эгизак иншоотлар унинг мулки бўйлаб ёмғирдан кейинги кўзиқоринлар каби урчиб кетган эди. Аммо бу каби беғоя шаклбозлик тенгсиз қудрат ва гўзаллик ғояларига муносиб эмасди. Мустабидларга дабдаба туйғулари хос. Хоссатан, Миср фиръавнлари пирамида-эҳромлар қурган бўлсалар, шўравий доҳийлар эни ва бўйига чўзилган осмонўпар биноларни афзал билишди.

1934 йил – сўз бораётган Кенгашлар Саройининг бош режаси тасдиқланиб, қурилиш ишлари – бу ўринда хандақ қазилар ишлари бошланиб кетди. Бунга бир неча йил сарф қилинди. Табиийки, ушбу хандақ дунёдаги энг чуқур хандақ бўлиши лозим эди. Аслида, хандақ қазилар Россияда ҳар замонлар баайни муқаддас бир юмуш саналиб келган (Платоновнинг «Котлован» асарига қаралсин). Хандақ қазилар маросимлари кишида жамоа ҳиссини мустаҳкамлайди, бу ер усти ва остини, умуман, макон тушунчасини ўзлаштириш, ўз-ўзини идрок этиш, бошқача қилиб айтганда, замонни, инсонлар ҳаёти ва беҳисоб маблағларни ҳавога совуриш эмас, бу ўринда хандақларга кўмиб ташлаш тимсоли кабидир.

1940 йилга келиб пойдеворни мустаҳкамлаш ишлари якунланди, 1941 йил бошларида эса пўлат қобирғалар ўрнатишга киришилди. Бироқ ҳадемай бошқа бир мустабид бизнинг мустабид режасининг белига тептики, оқибатда қурилишни тўхтатиб туришга тўғри келди. Ўша алғов-далғов йиллари хандаққа сув тўпланиб қолганди, шу боис яна бирор чорак аср ўтгач бу табиий ҳавза ўрнида очик бассейн ташкил этишга қарор қилинди.

Кенгашлар Саройи ёки шўроларнинг Бобил минораси мустабид тузумнинг энг улуғвор ёдгорлиги бўлиши мумкин эди, аммо у асримизнинг энг маҳобатли меъморий хомхаёлига айланди. Бир вақтлар одамлар Бобил минораси қуришга уриниб кўришган, лекин кибрлари сабаб Тангри уларни забонларидан айириб, бир-бирларини англамас ҳолатга келтириб жазолади. Халқлар отасининг социалистик тушларида аён бўлган Янги минора эса, унинг барпо этилишида исроф бўладиган миллионлаб ҳаётлар ҳаққи, халқларни жипслаштириши лозим эди. Билъакс бўлди – Кенгашлар Саройи – сталинона Атлантида тарих сувларига ғарқ бўлди.

Айтадиларки, барча мустабидларнинг икки улуғ орзуси бўлади, бири – бутун дунёни ёки, жилла қурса, унинг ярмини истило қилиш, яна бири – маҳобату малоҳатда беназир сарой иншо этмоқ. Бизнинг мустабид эса Оврўпанинг қоқ ярмини забт этиб энг катта хандақ қазиди. Сарой орзусидан эса фақат лойиҳа ва чизгилар қолди, холос. Дарвоқе, олис XIII асрда Кавказ тоғларида адашиб ётган бир қишлоқ аҳлининг мўғул навкарлари томонидан ялпи зўрланиши воқеаси орқали Қубла Хон Сталиннинг узоқ қариндоши бўлгани ҳақидаги ишончга сазовор ривоятлар ҳам йўқ эмас эди.

Бутун бошли замонлар ва мана шу замонлар ичра адашган қалбларни вақти-соати билан безовта қилиб, тушларга бостириб киргувчи ўша азалий режа ҳали-ҳамон шаштидан қайтган эмас дейишга бугун ҳам асослар бор каби. Ўз наздида, улуғвор режаларни амалга ошириб, харобалар манзарасида ҳашамдор саройлар бино этишга ружу қўйган ва аввалги Жўжию Чигатой улуси ерларида ҳукм ўтказаётган яна бошқа мустабидларнинг тушларидан эса воқиф эмасмиз ва ўзи кўрган туш асосида Сарой иншо эттирган олис ҳукмдор билан уларнинг қариндошлик даражаси не қадар эканлиги ҳам бизга қоронғи. Қо-

лаверса, ҳикоя қилинган аввалги улуғвор мисоллар қаршисида буларнинг интилишлари салмоқсиз эканлиги сабаб айна мустабидларнинг режалари манбаини тадқиқ этишдан ҳозирча тийиламиз.

5. АЙНИЙ СИЙМОЛАР МУВОЗИЙЛИГИ

«Хароба доиралари» асарига

I

1940 йилга тааллуқли «Хароба доиралари» тафсилотлари зукко ва, эҳтимолки, миннатдор ўқувчилар хотирасида мустаҳкам ва муқаррар. Шундай бўлса-да, удумга кўра, унинг мухтасар баёнини келтиришни ўринли деб топамиз.

«Беюлдуз тунда у қирғоққа қай тариқа яқинлашганини, ўша муқаддас гўшанинг ботқоғига ботиб сузган оғоч қайиқни ҳеч ким билмади, ҳеч ким кўрмади» деган хабар билан «дабдурустан» бошланади бу ҳикоя. Асар қаҳрамони ҳақида «Жанубдан келгани ва унинг Ватани дарёнинг юқори қисмидаги тоғлар ёнбағрида сочилиб ётган, ҳали мохов балоси қутурмаган қишлоқларнинг бири эканлиги, аҳолиси бўлса юноний сўзлар билан булғанмаган зардуштий лаҳжада сўзлашишлари»дан бошқа нарса маълум эмас. Сеҳрли бир кайфият билан бошланаётган асар қаҳрамонининг ягона вазифаси ухлаш ва тушлар кўришдан иборат. Афсунгар зиммасига юклатилган ушбу вазифани адо этмоқ учун кўҳна ибодатхона харобалари паноҳида туну кун тушлар кўради, тушларида ёруғ дунёга олиб чиқиш учун мукамал ва комил инсон барпо қилиш билан машғул. Шу зайл унинг кўп йиллари бесамар кетади, аммо охир-оқибат ўзи истаган инсонни барча тафсилотлари билан, ўзига маълум бўлган барча илму билимлар заковатига жо этилган ҳолатида мукамал яратади. Танг-

рининг талаби шу эдики, вақти келгач афсунгар «ўғли»ни бошқа эҳромга Олов илоҳи хизматига юбормоғи лозим. Амри илоҳий вожиб келтирилади. Орадан вақтлар ўтиб фарзанди ҳақида – олисдаги бошқа ибодатхонада оловда куймасдан юра оладиган коҳин ҳақида муждалар келиб етади. Афсунгар ўз фарзанди инсон эмас, балки бор-йўғи бошқа бир инсон тушларининг ҳосиласи эканини охиروқибат тушуниб қолишидан даҳшат туяди. Бу қисматга тоқат қилмасдан, ўзини оловга ташлаб барча ҳадикларидан халос бўлмоқ истайди. Аммо, не кўз билан кўрсинки, атрофни забтига олган олов унга мутлақо зиён етказмайди. Шунда унинг ўзи ҳам кимдир биров ўз тушларида кўраётган атиги бир шарпа эканлигини англаб етади.

Борхеснинг бошқа асарлари каби замонавий адабий танқидчилик мушоҳадалари марказида қолган бу ҳикояси ҳам турфа хил нуқтаи назарлардан туриб, батафсил ва эринмасдан элаклардан ўтказилган. «Хароба доиралари»да баъзилар «Минг бир кеча» жозибаларидан руҳланишни кўрса, бошқалар Каббала садолари ва Голем афсоналаридан тортиб зардуштийлик ва буддизмга қадар таъсирларни пайқайди. Жумладан, адабиётшунос Хайме Алазракига кўра, «Хароба доиралари» билан «Голем» достони Борхесни ҳамиша ўзига мафтун этган Каббала мистицизмга тааллуқли айнан бир мавзунинг икки хил кўринишидир. У «Хароба доиралари» бу олам, аслида, кимдир кўраётган туш эканига доир буддавийлик ақидасига боғлиқ экани эҳтимолини ҳам соқит қилмайди. «Бир афсона шамойиллари» бадиҳасида Борхеснинг ўзи билдирган мулоҳазаларни Алазраки ушбу фикрига исбот қилиб келтиради: «Ҳиндистоннинг барча динлари, айниқса, буддизм, атрофимиздаги борлиқ, аслида, новоқеъ бир рўё эканидан таълим беради». Оламнинг, аслида, бир туш эканлиги ғояси, шунингдек, олмон файласуфи Артур Шопенгауэрнинг идеалистик назариялари ҳақида,

унинг буддизм ва ирода эркинлиги борасидаги қарашлари ҳақида ўйлашга чорлайди. Айни шу мавзу адибнинг мўъжазгина «*Everything and nothing*» асарида ҳам давом эттирилганини кўрамиз. Ўлим тўшагида ётган Шекспир – умри давомида адоқсиз кўп қиёфаларни тасвир этган Шекспир ўзининг хос моҳиятини англаш истагида Яратганга муножот қилади:

– Мен, беҳуда шунча кўп одамга менгзанган кимса, фақат бир киши – ўзим бўлишни истайман.

Яратганнинг овози унга бўрон ичра жавоб қилди:

– Мен ҳам мен эмасман; сен ўз асарларингни яратганинг каби, мен ҳам бу дунёни ўйлаб чиқардим, Шекспирим менинг, сен ўзим кўраётган тушнинг шарпаларидан биридирсан, худди ўзим каби, моҳияти ҳамма ва ҳеч ким бўлган худди ўзим каби.

Алазракининг айтишича, Борхес айнан бир мавзу учун шу тариқа турли шакл ва ташбеҳлар излайди ва унинг топилмалари чиндан бизни ҳайратларга ошно этади. Аммо Борхес асарлари борасидаги ушбу таҳлил ва талқинлар нақадар теран ва жозибали бўлмасин, уларни шундоқ эътироф этиш билан кифояланиш ўринсиз бўлар эди. Зотан, Борхеснинг ўзи айтмаганми эди чинакам гўзал асарлар ўқувчининг ҳузурланиши ҳаққи битилиши лозимлигини: «Амалдаги урф инжиқликларига тобе мунаққидлар муайян асар малоҳатини эътироф қилишдан кўра китобларни батафсил таҳлил этиш, адабий тарих саналарини шодаларга тизиш машғулотиға мубталодирлар. Асарлар ўқувчининг ҳузурланиши учун эмас, баайни уларнинг айни шу таҳлиллари ҳаққи яратилгандек». «Хароба доиралари»ни ёзиш жараёнида бошқа бирор асаримда бўлмаган завқ ва ҳаяжонлар ичра қолгандим», – деган эди яна Борхес. Демак, адабий таҳлиллар нақадар теран бўлмасин, аммо ҳар қандай асарнинг, мукаммал асарнинг гўзаллигини туя билиш барибир бирламчи бў-

либ қолаверади. Шу боис ҳам Борхес асарлари мутаассирлигидан униб чиққан ўзга мулоҳазалар, ўзга муқояса ва мувозий бақамтиликлар силсиласи ҳар дам ўринли эканига эътирозлар бўлмас.

II

Борхеснинг ушбу ҳикояси манзарасида хусусий хотиралардан сўзланадиган бўлса, хаёлларда дастлаб олис толиблик йиллари собит бўлади. Толиблик йилларидан олиб чиқилган ёрқин хотира эса адабиётга кўникилмаган ва бошқача назар билан ҳам қараш мумкинлигини, эҳтимол, кўпларга илк бор уқтирган закий инсон қиёфаси билан боғлиқ. Мен жаҳон адабиёти ва фалсафасининг тенгсиз билимдони, нафақат билимдони, балки бутун борлигидан бадиийлик ёғилиб турган марҳум устоз Талъат Солиҳовни назарда тутаётирман. У вақтларга доир илк хотиралардан бири шу эдики, домланинг ўзбек тилида сўзлаши мумкинлиги дастлабки ҳайратимга сабаб бўлган эди. Эгнига ҳамиша ўзгармас чарм пальто илиб, бошида эса шу матоли кепка кийган ва бутун қиёфаси билан мумтоз асарлар бағридан чиқиб келган қайсидир персонажни ёдга келтирадиган бу инсон, назаримда, энг камида фаранги ва ё олмон тилида сўзлашиши табиий ва муқаррар эди. Аммо ҳадемай ўзим каби бошқа сабоқдошларнинг ҳам бу каби ҳайратлари ўрнини бошқа ҳайратлар эгаллади. Адабиёт ва фалсафага доир энциклопедик билимлар соҳиби бўлган домла сокин ва мусаффо лаҳжада сўзларкан, ўзига сомеъ толибларга Флобер ва Золядан тортиб Томас Манн меросидан, Достоевскийдан тортиб Толстой анъаналаридан жозибадор ҳикоялар сўзлар, айни пайтда, Шарқ мумтоз адабиётидан ўзи саралаб терган дурлар ҳам толибларга беминнат улашларди. Домла, назаримда, жаҳон адабиёти ўзининг барча

ютуқлари билан, аслида, яхлит ва ягона адабиёт эканига чин дилдан ишонар ва шу боис ҳам адабий ҳикоялари давомида Навоий ва Жомийдан Борхес ва Кортасарга томон табиий тарзда, осонлик билан кўчиб ўтишини сезмай қолардик. Сабоқлари давомида ўзим кашф этган ҳолатларнинг яна бирига кўра, домла сабоқ беришнинг аллақандай яширин шаклидан, назмий шаклидан фойдаланар, қадим юнон муаллифлари, Шарқу Ғарб забардаст адибларининг дурдона маҳсуллари унинг бу айрича мударрислик назмида шодалар каби тизилиб, кўнгилларни сокин завқлар билан истило қила бошларди.

Талъат домланинг маънавий шогирдларидан бири, асарларида нафис туйғуларни фусун шамойиллари ичра жойлаб, уларни нафосат билан тараннум этган Олим Отахон ҳам домланинг адабий сабоқларидан баҳраманд бўлганини шукрона билан хотирлайди: «Менинг бахтимга, кечки бўлимда ўқиётганимда марҳум Талъат Солиҳов деган ўқитувчимиз Ғарб адабиётидан сабоқ берарди. Ана шу муаллимнинг фикрлари кескин ўзгартириб юборган эди бадиий адабиёт ҳақидаги қарашларимни. Инсон сифатида эса ўзининг ички оламига жудаям кириб кетган, ҳеч кимсани у ерга йўлатмайдиган бир зот эди». Олим Отахон фикрини давом эттирсак, биз толибларга сабоқ бериш мобайнида ҳам домла, назаримда, ўзининг ҳеч адоғи йўқ ва туганмас, яширин ва сирли асарини битиш билан машғул эди гўё. Унинг бизларга сўзлаётган адабий ривоятлари, гоҳида завқ билан, гоҳида эса чуқур ўйлар гирдобиди қолиб ўтаётган дарслари ўша китобининг алоҳида бўлим ва боблари бўлса, сабоқларига соме бўлган бизлар бу асарнинг баайни турли персонажлари эдик. Нигоҳларидан тўкилаётган ёлқин аломатларида устознинг шогирдига нисбатан ва ёхуд ғойибона асар битаётган муаллифнинг ўз қаҳрамонларига бўлган мурувватини туярдик.

Энди ўтмишга айланган ўша вақтларда, ҳеч бир нарсадан таскин топмасдан нигилизмга хос кайфиятлар ичра қолиб ва бу ҳолатларни мувофиқ тарзда ифодалаш учун алоҳида услублар излаётган бир давримизда домланинг руҳбахш ўғитлари Борхес олами томон етаклаган эди. Тасаввур муқоясалари шу қадар эдики, адабий ҳаёллар қаърида Талъат Солиҳов билан Борхеснинг ўзини айнийликда тушуниш, уларнинг ҳар иккисини қарийб мутаносиб англаш биз учун асло ғайриодатий ҳол эмасди. «Кахолома эҳромининг коҳини» дея аталиб (таассуфки, номаълум тарзда йўқотилган), аслида, Талъат домлага бағишланган ҳикояда Борхеснинг «Тангри битиклари» асарига ҳамоҳанг садоларнинг янграши тенгсиз сабоқлардан сув ичган кўнгил эътирофларидан бири бўлган эди.

Бу ўринда «Хароба доиралари» атрофида мулоҳазалар юритилар экан, айти ҳикоянинг фусункор кайфиятидан у йиллар мутаассир бўлганимиз бор ва бу мутаассирлик адабий уринишларимизда аксланиб улгурган, бир савқи табиийлик ҳосиласи бўлган импрессив ҳикояларнинг бирида эса, хусусан, мана бундай айрича кайфият тасвирлари ўрин олган эди:

«...нега дейсан, нега одам ухлаётганида юзи ҳиссиз қўринади, туйғудан асар қолмайди? Нега туйғусиз туюлади одам ухлаб ётганида? Барча туйғулари, балки, тушларига қўчгандир, тушларида бетуш юзини тадқиқ қилаётганингни англаб, тушларидаги фаолиятини янада зўриқтираётганми, эҳтимол. Аммо, барибир, юзлари нега бетуш ва бетуйғу? Нега бетуш ва бетуйғу юзларини тушларига олиб кириб кетмайди, у ёқда шундоқ ҳам «туший» юзлар етарли бўлгани учунми? Унда уст-боши, оёқлар орасига суқилган қўллар-чи, тушларда асқотмайдими бу қўллар? Ана тушларда оёқлар орасига суқилсин бу қўллар! Умуман, ухлаган заҳоти бутун вужуди билан тушларига ўтиб кетмайди одам – нега?»

III

Талъат Солихов сабоқ берган ўтган асрнинг тўқсонинчи йилларида ўзбек адабиёти бағрида янгича бир тўлқин кучга тўлиб келаётган эди. Деярли барчаси ҳали талаба бўлган ушбу йўналиш вакиллари, шу вақтга қадар адабиётда урф бўлган маиший даражадаги муаммоларни асосий мавзу ўлароқ олдинга сураётган ҳамда зўрма-зўраки тарздаги «миллийлик»ни ялов қилиб олган анъанадор оқимга қарама-қарши ўлароқ, инсоннинг руҳий оламидаги эврилишларни тадқиқ этишни афзал билди. Аслида, улар битаётган асарларнинг барчаси (анъанадор адабиёт нуқтаи назаридан) эксперимент натижалари эди. Улар, зотан, экспериментлардан ҳайиқмасди. Улар ўз асарларида муайян сўзларни ҳар кўйга солиб, яширин маъноларини излаб топишдан тортиб бир қарашда воқеалар чизиғи аввалдан маълум бўлган ҳикояларнинг кутилмаган бошқа талқинларини, ўзгача якунларини тақдим этишарди. Улар атрофда, борингки, жамиятда кечаётган воқеа-ҳодисалардан мутлақо четлашиб, бир нарсалар барпо этишар, алоҳида хос дунёларини яратишга интилишарди. Ўша даврнинг «Денгизга йўл» ва «Қаърим», «Кеча – бугун эди» ва «Алқанаётган Ватанлар» каби ҳикояларида новоқеъ воқеликнинг, дастлабки асослари қўйилаётган бошқа бир оламнинг ҳали кўплар билмаган, аксар кўникилмаган манзаралари инонч ва шижоат билан чизила бошлаган эди. Шу кетишда бу янги адабий мактаб бир мамлакат сарҳадларини бемалол ортда қолдириб, кенг миқёсларда ном қозониши мумкин эди. Аммо бундай бўлмади. Кўп ўтмай маслакдошларнинг бу яхлитлиги тарқалиб кетди. Шундай бўлиши ҳам табиий эди, балки. Негаки улар идеалист эдилар, қолаверса, улар ўтакетган индивидуалист эдилар. Уларнинг барчаси ҳозир ҳар жойда ва умид борки, уларнинг ҳар бири ўзла-

рининг хос, муҳташам ёлғизлик чиғаноқларига ўраниб олган кўйи бир замонлар бошланган лойиҳаларни ҳар ким ўз ҳолича тобора мукаммаллаштириш билан овора-дирлар.

«Хароба доиралари» асарига бақамтиликлар ҳақида фикр юритсак, Талъат домла ҳам йиллар давомида ўзи англаб етган, унинг ҳам ўзи ўтмишнинг улуғ сиймола-ридан мерос қилиб олган тафаккур ганжиналарини са-ноқсиз толиблари фитратига нақшлашга интилни, худди Борхес асари қаҳрамони каби унинг ҳам кўп уринишлари зое кетгандир, эҳтимол, аммо толибларининг талай из-диҳоми унинг закий сабоқлари ҳосиласини ҳамон элтиб юрганларига шубҳа йўқдир. Ҳикоя эса охирлаётир эди, муқаррар интиҳо яқинлашмоқда эди. *«Ва юз йиллар ав-вал содир бўлган нарсa такрорланди. ...Ва у ёнғинга пеш-воз чиқди. Бироқ олов тиллари унинг вужудини забтига олмади, билъакс, эркалаб ялаб-юлқади, ювиб-таради – куйдириб кул қилмади. Ва енгил тортиб, хўрлик алами билан даҳшат ичра англаб етдики, унинг ўзи ҳам кимдир биров ўз тушларида кўраётган шарпа эди, холос»*. Кеча, аслида, бугун эди.

Талъат Солиҳов адабий ақидаларнинг зўраки ва мут-тасил такрорларига барҳам бериб, кўпларимиз учун шу тариқа бўлак манзилгоҳлар томон элтувчи янги сўқмоқ-ларни кўрсатиб берган, одатий уфқлар ортида ҳали очил-маган яна бошқа адабий сарҳадлар борлигидан бемисл ўғитлар улашган эди. Энди эса олис юксакликлардан туриб ушбу битикларга кўзи тушган устоз ўша беназир табассуми билан мамнунликда жилмайиб қўйган бўлса не ажаб. Унинг ўзи таҳсил берганидек, асотирлар каби хаёлот ҳам, аслида, воқелик, воқеликнинг сағал бўртти-рилган кўриниши эмасми, ахир?

6. БИР ТУШНИНГ ЭВРИЛИШЛАРИ

«Колриж туши»га иккинчи илова

«Колриж туши» ҳикоясида Борхес таниқли инглиз шоири Самуэл Тейлор Колриж (1772 – 1834) ҳаёти билан боғлиқ воқеани қаламга олади. Уйқуга кетишидан аввал нашадори қабул қилиб, Пэрчес рисоласини ўқишга тутинган шоир тез орада мудроққа чўмади. Чин мамлакатини забт этиб, улкан салтанат барпо қилган мўғул ҳукмдори Қубла Хон (аслида, Қубилойхон) қурдирган муҳташам саройни ва бу саройни тараннум этган тенгсиз гўзал достонни туш кўради. Уйғонгач, сеҳрли тарзда нозил қилинган асарни қоғозга туширишга уринади, аммо кимнингдир бемаврид ташрифи ишнинг белига тепади. «Ҳайрат ва алам ичра англадимки, – дейди сўнгроқ Колриж, – мен тушимнинг умумий манзарасини ҳамон кўриб турсам-да, саккиз-ўн мисрадан бошқа барча сатрлар дарё юзасидаги ҳалқачалар янглиғ ғойиб бўлган ва, таассуфки, уларни қайта тиклашнинг имкони йўқ эди». Аянчли ҳолга қарамасдан, Колриж замондошлари унут бўлишдан сақлаб қолинган сатрларга юқори баҳо бериб, достоннинг мўъжаз қолдиқлари ҳам инглиз тили мусиқасининг юксак намунаси эканини эътироф этишган эди.

Шундан сўнг ҳикоянавис «тарих бу каби ғаройиб ҳодисаларнинг яна бир қанчасига гувоҳ» эканини айтади ва бизни шу каби бошқа ҳолатлар билан таништиради. Тушларнинг фусункор қудратини ўз тақдирида татиб кўрган бастакор Жузеппе Тартини («Иблис нағмалари» сонатаси), ёзувчи Роберт Люис Стивенсон («Жекил ва Ҳайд» романи) ҳаётига доир мисоллар ҳақида сўзлайди: «Бастакор тушида Иблиснинг гўзал бир соната ижро этишига гувоҳ бўлади; Тартини уйғонгани ҳамон «Иблис нағмалари» («Trillo del Diavolo») номи билан довруқ қозонган асарини ёруғ дунёга олиб чиқади. Стивенсон

бошидан кечирган воқеа тафаккур ихтиёрсиз фаолиятининг яна бир ёрқин намунасидир. Ўзининг «Тушлар ҳақида мулоҳазалар» («Chapter on Dreams») асарида маълум қилишича, у бир сафар «Олаля» сюжетига эга бўлади, 1884 йилда кўрилган туш эса «Жекил ва Ҳайд» сюжетини ҳадя этади». Инглизларнинг илк бахши шоири Кэдмон воқеаси ҳам ғаройиб эди. «Отхонада, отлар орасида пинакка кетишга чоғланган маҳал кимдир унинг исмини айтиб чақирди ва куйлашга амр этди, – деб ҳикоя қилади ёзувчи. – Кэдмон куйлай олмаслигини айтди, аммо буйруқ такрор янгради: «Яратилиш ибтидоси ҳақида куйла». Ва шунда бахши аввал ўзи ҳеч эшитмаган мисраларни баралла куйлай бошлади».

Яна Колриж воқеасига қайтиб, у кўрган тушни юзага келтирган яширин ва сирли кучнинг ишоралари ҳақида тахминлар сўзланади. Шоир ажабтовур бу тушни 1797 йилда кўрган, унинг бағридан олиб чиқилган дoston қисмини эса 1816 йилда нашр эттирган. Орадан йигирма йил ўтиб, яъни 1836 йилда Парижда, Оврўпада илк бор XIV аср форс муаррихи Рашидиддин асари таржимаси эълон қилинади. Асарда Кубла Хон ўз тушида кўриб, ёдида сақлаб қолган лойиҳа бўйича сарой барпо эттиргани маълум қилинган эди. Шуларга асосланиб «дастлабки туш саройни ҳаётга татбиқ қилди, беш асрдан сўнг кўрилган иккинчи туш эса сарой кўнгилга солган дostonни (ёхуд дoston муқаддимасини) юзага чиқарди; тушларнинг ўхшашлиги ортида аллақандай оламшумул режа яширин, айти шу икки туш оралиғида кечган улкан вақт эса ушбу режа ижрочиси ғайриоддий хилқат эканидан далолат беради» дея хулоса қилади Борхес ва шундай экан, бир неча аср аввал бошланган бир туш тарихи ҳали адоғига етмаганини таъкидлайди.

Энди асар доирасидан четда қолган айрим ҳолатларга назар ташлаймиз. Фусункор тушлар ҳақида сўзланар

бўлса, Кубла Хон туш кўрган тундан қарийб бир аср аввал – 1197 йилда озарийларнинг мумтоз шоири, «Хамса» битиш бобида ҳазрат Алишер Навоийнинг устози Абу Муҳаммад Илёс ибн Юсуф Низомий Ганжавий «Ҳафт пайкар» достонини яратди ва унда ўз тушларида намоён бўлган етти улуғвор сарой малоҳатини тараннум этди («Колриж туши»га илова»). Модомики Кубла Хон барпо эттирган саройга дахлдор ҳолатлар ҳақида сўз бораётган экан, Мирзо Улуғбекнинг тарих 1425 да ниҳоясига етказилган «Тўрт улус тарихи» рисоласидан мухтасар маълумот будир:

«Кубилой тез фурсат ичида Ултон шахрида тўхташ-ни лозим кўриб, Чаканду ёнида бир (бинога) асос қўйди. Бу жойга Диду деган ном берди. У ерда тахтгоҳ учун бир қаср қурди. Унинг тупроғидан ҳатто осмонлар ҳам ёруғ бўлди. Бу тахт одамларни қаршига чорларди. Унда Кубилой осмону ой каби эрди. Бу хислатли жой фирдавс жаннати каби бўлиб, бу машҳур подшоҳ фармони билан унинг чор атрофига девор тортдилар. Деворлар бир-биридан бир ўқ етадиган масофада узоқ эди. Биринчи девори Кирёс деб аталарди. Иккинчиси эса амирлар жойи эди. Учинчиси қоровуллар жойи бўлиб, тўртинчиси подшоҳнинг турадиган жойи эди. Мўғуллар бу шаҳарга Хонболиғ деб ном қўйдилар. Яна ундан қолган ёдгорликлардан бири катта дарё бўлиб, у Зайтун дарёсидан сув олиб, Ҳиндистон бандаридан тортиб қирқ кунлик йўл эди ва Хонболиғ шаҳрининг қоқ ўртасидан оқиб ўтарди. Унинг кенглиги шундай эдики, одамлар ундан кема орқали ўтишар, савдогарлар бу дарёдан савдо-сотиқ учун юқори ва паст томонларга борардилар. Айтишларича, айлана узунлиги тўрт фарсанг экан. Баъзилар эса шаҳар кенглигини тўрт фарсанг дейдилар. Ал-илму индаллоҳи».

Асрлар кечиши зайлида хон саройидан фақат харобалар қолгани, Колриж достонидан эса атиги эллик мисра

сақланиб қолгани айтилар экан, Қубла Хонга дахлдор яна бир улуғвор йўқотиш ҳақида ҳам бир-икки оғиз сўз. Вақти келиб Хитой ва Кореяни бўйсундирган улуғ хон Японияга икки карра босқин уюштиради. Дастлаб 1274 йилда 900 кема билан бу ўлкага келган мўғуллар довулга дучор бўладилар. Орадан етти йил ўтгач ҳозирланган навбатдаги юришда эса тўрт минг тўрт юз жанговар кема ва 140 минг навкар иштирок этади. Аммо, не кулфатки, бу гал ҳам дафъатан қўзғолган кучли довул мўғулларга қақшатқич зарба бериб, муқаррар қисматларини бўйнига ола бошлаган японларга омонлик, Кубилойхонга эса мисли кўрилмаган талафот етказди. Довулда барча кемалар ғарқ бўлиб, юз мингдан зиёд лашкар жувонмарг кетади. Шундан кейин япон оролларида мўғуллар қадами қирқилади. «Илоҳий эпкин» маъносидаги «камикадзе» калимаси шундан қолгандир.

Колрижнинг яна бир улуғ ватандоши Суинберн (1837 – 1909) «Кубла Хон» достони қолдиқларига юксак баҳо берган, Борхес эса «асосий фазилати мусиқий оҳангдан иборат бўлган дostonларни бошқа тилга ўгириш ёхуд уларни баён қилишга ҳар қандай уриниш беҳуда чиранишдан бошқа нарса эмас ва бу ҳаракатларнинг нафидан кўра зарари кўпроқдир» дея огоҳлантиради. Аммо бу ўринда юксак огоҳларни четлаб ўтишга журъат этдик ва афсонавий бу назм таржимасига қўл урдик. Журъатимиз ҳосиласи не қадар бўлгани эса нозиктаъб шеърхонга ҳаволадир.¹

*Олис Чақанду юртида,
Муборак Хуршид остида,
Таҳдид уриб пишқирган,
Тоғлар бағрин кемирган*

¹(Таржима бизники – Ш.А.)

Азим дарё пойида
Сарой қурмиш Кубла Хон.
Неча фарсах девор ортида,
Беҳишт боғлар бағрида,
Чечаклари тилсим мудом,
Оғочлари сарв ва нолон,
Шавкати улусга достон
Сарой битмиш Нури Жаҳон.
Бундадир арчазор бағри сокин,
Даралар тилган адирлар барин.
Ой кўксидан нур эмар ўрмон забун,
Сурур-ла яшнар атроф бесас-беун.
Малоҳатга банди ажиб манзара –
Парилар Иблисни чорламиш макон!
Сокин недир уйғонар, аммо бехос
Тимдалар қаърин кўҳна ҳасрат, фиғон,
Бағрин ўртар майл, истак ва эҳтирос.
Асрий қояларни қўзғотар йиқиб беомон,
Тўлғоқдан бўлар охир халос тамом,
Жунбишлар арир, арир улуғ ғавғо –
Таваллуд топар бағрида бир дарё...

(Достоннинг дастлабки мисралари шундай жаранг-лайди.)

Қиссадан ҳисса надир? Олис ҳукмдорнинг сарой бора-сидаги тушидан дебоча олган бутун бошли бу тарих турли эврилишлар билан асрлар давом этди. XIII аср адоғида Чин юртида қўрилган ўша илк (илк эдими, аслида?) тушга дохил ва ҳозирча бизга аён бўлган барча ҳолатларни бир тизимга жойлашга уриниб кўрамиз. Бу қуйидагича бўлади:

Кубла Хонга тегишли дастлабки туш – бу тушда қўрилган лойиҳага асосан муҳташам сарой барпо этилиши – Пэрчес қаламига мансуб ва уйку олдидан Колриж муту-

лаа қилган асар – сарой барпо этилганидан беш аср ўтиб унинг бемисл малоҳати тараннум этилган достоннинг нозил қилиниши – Тартини, Стивенсон ва Кэдмон воқеалари – озарий ҳазратнинг «Ҳафт пайкар» достони – темурийзода алломага тегишли «Тўрт улус тарихи» рисоласи – бой берилган кунчиқар юрт истилоси – «Қубла Хон» достонининг каминага мансуб ўзбекча ўгирмаси – «Колриж туши»га Нодир Шамс деган одам битган дастлабки илова¹ – ва, албаттаки, ҳозир, айна шу дамда битилаётган (яна бир дақиқа) ушбу иккинчи илова.

Қубла Хон кўрган тушнинг ҳосиласи билан инглиз шоирига мансуб достон ўртасидаги маълум ришталарни айтмаса, қолган ҳолат ва мисолларнинг бари кечмиш йўлларида ўз ҳолича ва алоҳида мавжуд эди. Аммо Борхес закоси уларни яхлит бир шодага жойлади ва ифтихор шундаки, бизни ҳам ушбу улуғвор шажарага улуш қўшмоққа ундади. Унинг ўзи айтганидек, агар «режа тўғри бўлса, келажак асрлар қаърида яширин алақайси бир оқшом чоғи «Қубла Хон» достони мутолааси билан машғул кимдир биров ҳайкал ёхуд мусиқани туш кўради. Бу одам бир замонлар яшаб ўтган икки нотаниш одам тушларидан беҳабар бўлади ва тушлар синоатига йўл очгучи калит энг сўнгги тушда яширин» бўлар, эҳтимол. Эҳтимол, ушбу шажара ҳали яна узоқ давом этажакдир.

¹ Ушбу бадида маҳобатли иншоотлар барпо этишга ружу қўйган мустабидлар табиаи элакдан ўтказилади. «Халқлар отаси»нинг социал-коммунистик тушларида кўрилиб, ҳаётга татбиқ этишга бесамар уринилган улуғвор Кенгашлар Саройи қурилишига доир ҳикоялар сўзланади. Иосиф Виссарионовичнинг мўғул ҳукмдори билан қариндошлик даражасига оид ундаги мана бу тахмин менга мароқли туюлган эди: «...олис XIII асрда Кавказ тоғларида адашиб ётган бир қишлоқ аҳлининг мўғул навкарлари томонидан ялпи зўрланиши воқеаси орқали Қубла Хон Сталиннинг узоқ қариндоши бўлгани ҳақидаги ишончга сазовор ривоятлар ҳам йўқ эмас...» (Изоҳ бизники – Ш.А.)

Postscriptum. Мен эсам яна бошқа бир сарой ҳақида ҳаёл қиламан. Вақтики келиб кўчманчи қўшинлар зарбалари остида юртни ташлаб чиқишга мажбур қолган ўз кентдошим – Мирзо Бобурнинг ортга чекиниш баробарида¹ Афғонистону Ҳиндистонни забт этиши, ҳар икки мамлакатни парокандаликка дучор қилган қабилавий урушларга барҳам бериб, бу ўлкаларда маъмурчиликни қарор топтириш ортидан уч юз эллик йил қадарли бутун даврни бағрига олган маҳобатли салтанатни муқаррар этиши ҳақида ва, табиийки, шавкатли Валинеъматнинг зурриёди комили – Шоҳи Жаҳон иродаси ила барпо этилмиш муаззам Тож Маҳал ҳақида ҳаёл қиламан.

Давру даврон доруссалтана Аграда – сокиноқар Жамна бўйларида қад кўтарган Тож Маҳал – бағрикенгликка асосланган бобурийлар ҳукмронлигининг энг равшан рамзи ўлароқ Мовароуннаҳр ва Ҳинд меъморчилиги сифатларини ўзида мужассам қилган ушбу иншоот кейинги даврда адоқсиз муҳаббат ва битмас садоқатнинг беназир тимсоли бўлиб етти иқлимга довруқ таратди. Бемаврид қазо чойшаби тортилмиш суюкли Мумтоз

¹ Аслида, «ортга чекиниш»ми эди бу ҳол? Ахир, ёғийнинг ҳадсиз қудрати дастидан чекинаётган черик, аслида, ўз жонини омон сақлаш қайғусида бўлмасми ва ҳамла қилаётган ғанимга мушкулликлар ошириш илинжида ўзи кечиб ўтаётган юртларни кунпаякун этиб, харобаларга менгзамасми? Аммо, кўрдикки, атиги икки юз навқари билан Афғонни эгаллаган ҳазрат бу ўлкани бирликда жипс этиб, ҳар жабҳада адолатпеша бўлган тузум жорий қилди. Сўнграқ эса маҳобатли Ҳинд ўлкасига-да соҳиб чиқиб, бу заминда яна ҳам аъло тадбирлар қурдики, оқибат унинг улуғвор ниятларидан музайяна бўлган янги салтанат уч юз эллик йилни ўз ичига олганча бутун бир давр ҳукм сурди. Бу қадар муҳташам бағрикенглик мисолларини тарих кўп тақдим қилган эмасдир. Саноқлиларнинг яна бири бузрукворининг уқувсиз бошқаруви сабаб мўғул босқини қаршисида ожиз қолган, парокандаликка юз бурган салтанатни харобалардан қайта бунёд этиш ва ёғийга нисбатан омонсиз интиқом ниятларига умрини тўқис бахшида қилган Жалолиддин Мангуберди эди. Ушбу оташин саркарда-султон ҳаёти-ҳолотидан ишққа тўлиб сўзланган ҳикояларни бир адибанинг «Жайхун эпкинлари» номли китобидан мутолаа қилганимиз бодир.

Маҳалбегим хотирасига султон Шоҳи Жаҳон қурдирган мақбарага доир маълумотлардан муҳтарам ўқувчи етарли бохабар экани важидан эътиборни яна бошқа жиҳатларга тортамыз.

Тож Маҳал барпо этилиши ҳаққи турли юртлардан келтирилган йигирма минг нафардан зиёд моҳир усталарнинг йигирма йилдан ортиқ заҳматли умри сарф қилинди. Манбаларга кўра, сана 1653 да қурилиш ишлари тамомлангач, мақбара шу кунга қадар собит турган ўзининг яқуний шамойилига эга бўлди – яхлит мрамор саҳнга жойлашган, баландлиги 74 метрли беш гумбаздан иборат, чор тарафи эса азим миноралар билан зийнатланган, ҳовуз ва фавворали беҳиштий боғлари кўзларни яшнатувчи улуғ иншоот! Ўзининг муҳаббат афсоналари ва тенгсиз малоҳати билан қалбларни ҳамон мафтун этаётган муаззам мақбара! Инглиз шоири тушларига бостириб кирган ва уни дoston ёзишга чоғлаган олис мўғул хоқони тушлари маҳсулидан кўра, аслида, бобурий ҳукмдор иншо эттирган мана шу сарой улуғвор ва маҳобатлироқ эди. Ҳад билмас кибр тимсоли ўлароқ Чин-мочинда барпо этилган Қубла Хон саройидан кўра фарзанди аржумандларнинг мукааррама волидаси, жондан азиз завжаи муҳтараманинг ўлмас хотирасига аталиб, бемисл ва беминнат муҳаббат тимсоли ўлароқ Ҳинд заминини зийнатлаган Тож Маҳал фазилатларини тараннум этиш, аслида, мантиққа яқин ва тушунарлироқ эди. Зотан, биринчи саройнинг тушлардан бино бўлганидан бошқа фазилати йўқ, кейингиси эса муҳаббат ва садоқат каби муҳташам туйғулар маҳсули экани билан ҳар қандай тушлар ҳосиласидан чандон юксакроқдир. Қолаверса, XIII аср адоғида Кубилойхон қурдирган сарой кушанда йилларга ем бўлиб, ундан атиги харобазор урвоқлари қолган бўлса, Шоҳи Жаҳоннинг кўнгил обидаси ҳамон муқим ва муқаррар.

Самуэл Тэйлор Колриж чала қолган асарини 1797 йилда қоғозга тушириб, орадан 19 йил ўтгач – 1816 йилда нашр эттирган экан, қурилиши 1653 йилда тамомланган бемисл Тож Маҳалга доир ва, умуман, Бобурийлар салтанатига оид ҳикоятлар бу вақтда Оврўпа адабий доираларида дурустгина маълум бўлганига шубҳа қилмаймиз. Колрижнинг бошқа бир ўтмишдоши – Жон Милтон (1608 – 1674) «Бой берилган жаннат» номли унутилмас асарида бу салтанатнинг улўғвор Агра ва Лоҳур кентларини тараннум этгани ҳам шу боис, илло, бежиз эмас эди.¹ Илк бор 1667 йилда (Колриж достони қоғозга туширилишидан 130 йил аввал) чоп этилган бу асар «Қубла Хон» достони битилган XVIII аср охирларида Ғарбда етарлича шуҳрат қозониб улғурган эди.

Аммо Борхес назарда тутган ва қалбларни безовта қилиб, юрак ва тушларга бостириб киришга мойил ўша сирли куч – «одамларга ҳали номаълум бир архетип, адоқсиз мангу вужуд» ўз ҳолича иш тутишни маъқул кўрди. Синоатли режа дебочаси ўлароқ мўғул хоқонига улўғвор сарой ҳақидаги тушни нозил этди ва тушда кўрилган лойиҳага асосан такаббур Қубла Хон чиндан сарой қурдирди, орадан беш аср ўтгач эса ушбу сарой малоҳати тараннум этилган сатрлар туманли оролдан бўлган бир шоирга тушида тақдим қилинди. Мазкур шажарадан жой олган бошқа ҳалқаларни юқорироқда маълум қилдик. Бу ўринда Қубла Хон саройи йўқликка сингиб, ғойиб бўлгани, Тож Маҳал эса барча латофати билан ҳамон барқарор

¹ Жон Милтоннинг ушбу эпик асарида Одам Атонинг турмуш ҳолатлари қаламга олинади. Яратгanning амрини бузиб, жаннатдан бадарға қилинган асар қахрамони кўз ўнгига «мўғуллар»нинг бош кенти – Агра намоён бўлади. Қувғин ва соғинчдан ўртанаётган Одам Ато назарида улўғвор бу шаҳар Тангрининг мўъжизаси каби фирдавснинг бир бўлаги бўлиб гавдаланади. «Бой берилган жаннат» асари яратилган давр учун бу ҳол асло муболаға эмасди. Зотан, XVII асрда Агра Истанбул – Константинополдан ҳам кўра улўғроқ шаҳар бўлиб, Лондон ва Париж аҳоли миқдори бўйича Агра қаршида бир қишлоқ каби эди.

экани муҳим нуқталардан биридир. Ўйлайманки, аини шу ҳол, яъни ҳамон мавжуд-муқаррар ва барчага аён Тоҷ Маҳални тараннум этгандан кўра ғойибликка юз тутган бошқа кўшкни қаламга олиб, уни лоақал хаёлларда мангуга муҳрлаш истаклари азалдан назарда тутилгандир, эҳтимол. Эҳтимолки, алланечук тарихий бир адолат талаб-истакларининг қаноати ҳосил этилиб, ўша режаниятларга хос мувофиқлик шу тақлид амалга ошгандир. Мавжудликдан кўра ғойибликнинг жозибаси юксакроқ эмасми, ахир?

Ҳар не бўлганда ҳам, таваллуд юртимдан бўлган улут ўтмишдош зурриёди иншо этмиш кўшкнинг Борхес баён этган ўша улуғвор шажарадан ўрин эгаллаши эҳтимоли – амалга ошмаган, аммо рўёбга чиқиш эҳтимоли назарда тутилган ушбу тадбир – бой берилмишлардан зада бу кўнгилга бир таскин бўлиб қуйилмақдадир.¹

¹ «Колриж туши»га бир боғлама тарзида битилган, аммо, аини пайтда, алоҳида ушбу ҳикояга қўшилган *postscriptum*га, аслида, зарурат бормиди ва бунда атайинчилик аломатлари сезилмайдими? Эҳтимол, бунга эҳтиёж йўқ эди, чунки боғламадан кўзланган режа ушбу илова матни доирасида амалга оширилган эди. Бир қадар зўракилик аломатларини ҳам сезиш қийин эмас. Шундай бўлса-да, аслида, яқунланган ҳикояга яна ҳам тугаллик бахш этиш истаги, абсолют-мутлақликка ёки лоақал унинг бир қўланкасига интилиш истаги аини шу сўнгсўзга ундади. Урф бўлган ақидадан фарқли ўлароқ, абсолют ҳам (натияждан қатъи назар) муттасил яна такомиллашмоққа интилиш истагини ўзида топмасми – жилла қурса, бу каби ёзилмиш ноқис битикларда?

7. ИККИЁҚЛАМА ШАМШИР ИБОДАТХОНАСИ

«Астерий гўшаси»га кейинги мухаммас

«Астерий гўшаси» асарига монандликка даъво қилиш нуқсонларидан холи бўлмаган ушбу ҳикоя ўз табиати ва хусусиятларига кўра ўзбек туркийсидан ба-тамом ўзга тилда битилган асар оҳанглари-ни таржима тилида сақлаб қолиш истак ва интилишлари туфайли атай йўл қўйилган бир номутаносиблик теграсидаги изланишлардан униб етилди. Масала аниқлаштирилса, адабнинг 1949 йил куллийети-га киритилган «La casa de Asterión» – «Астерий гўшаси» асарида Астерий-Мино-тавр ўз тилидан турмуш-ҳолотлари ҳақида ҳикоялар сўзлаб, бир гал кошонасидан ташқари чиқмоқчи бўлгани, аммо авом халқ уни таниб қолгани туфайли атрофда парокандалик бошланганини айтади. «Одамлар калима келтиришар, нари қочишар ва тиз чўкардилар, – дейди Астерий. – Уларнинг бирлари Иккиёқлама Шамшир ибодатхонаси томон судралишар, бошқаларининг эса қўл-ларида тош кўринар эди». Испан тилидаги ҳикоянинг аслиятида худди шу ўрин мана бундай жаранглайди: *La gente oraba, huía, se posternaba; unos se encaramaban al estilóbato del templo de las Nachas, otros juntaban piedras*». Умид қиламизки, испан тилидан етарлича воқиф бўлмаган зукко ўқувчи учун бу сўзлардаги оҳангни илғаш мушкуллик туғдирмайди. Қолаверса, қиёсларни яна ҳам кучайтиришни истасак, рус мутаржими В.Кулагина-Ярцева ижросидаги айни шу жумланинг яна бошқа муқобили қуйидагича: *«Люди молились, убежали, падали на колени, некоторые карабкались к подножию храма Двойной секиры, другие хватали камни»*. Ушбу иқтибосларда бизни фақат «el templo de las Nachas» – «храм Двойной секиры» – «Иккиёқлама Шамшир ибодатхонаси» қизиқтиради. Аслида, ҳар бир сўзни ўз ўрнида ишлатиш,

сўзлардан шодалар тизиб, бир қарашда оддий туюлган насрий сатрларга оҳанг бағишлаш бобида беназир Борхесдан олинган биргина шу жумлада ва унинг рус тилидаги муқобилида ҳам ўша яширин мусиқийлик яққол билиниб туради. Аммо испанча «la hacha» ва русча «секира»ни «шамшир» тарзида ўгириб ҳикоянинг ўзбекча муқобилида ҳам ўша мавқени сақлаб қола билдикми? Ахир, ўзбек тилида «болта» маъносини билдирувчи бу сўзлар воситасида жумланинг бошқа кўринишига тартиб берсак, эҳтимол, ҳаммаси ойдинлашади, яъни мана бу кўринишда – «Одамлар калима келтиришар, нари қочишар ва тиз чўкардилар. Уларнинг бирлари Иккиёқлама Болта ибодатхонаси томон судралишар, бошқаларининг эса қўлларида тош кўринар эди». Борхес ҳикоя сўзлаган асотирларнинг тарихий воқелигига ихтиёрий ёндашув билан гарчанд арзимас раҳна солган эсак-да, аммо «Иккиёқлама Болта ибодатхонаси»дан кўра «Иккиёқлама Шамшир ибодатхонаси» жозибалироқдир.

Аммо сюжет аломатлари қадим юнон мифологияси бисотларидан олинган айни ҳикоянинг тарихий воқелиги манзаралари қай шаклда эди, Иккиёқлама Шамшир, тўғрироғи, Иккиёқлама Болта ибодатхонаси изларини қайлардан излаймиз?

Ривоят қилинишича, милoddан аввалги олис асрларда Крит оролида хос бир маданият гуллаб-яшнаган, унинг шоҳи Минос эса ўз қудратининг яққол намоиши бўлган ажабтовур иморатлар барпо этишга ружу қўйибди. Унинг амрига кўра бошқа бир афсонавий персонаж – мавлоно Дедал иншо этган ва бўлмаларининг ҳисоби йўқ, мана шу ҳисобсиз бўлмалардан ортга йўл топиш уринишлари эса ҳар қандай тафаккур соҳибларини ҳолдан тойдирар қошона шоҳ Миноснинг энг суюкли иншооти эди. Шоҳнинг Пасифая исмли сулув рафиқаси бор эди. Яна айтилишича, денгиз маъбуди Посейдон

(бошқа манбаларга кўра Зевснинг ўзи) юборган¹ буқа билан Пасифая орасидаги ғалати ишқдан буқабош ва одам жуссали махлуқ дунёга келади. Кутилмаган ва ноодатий ушбу хиёнатдан бадном бўлган Минос бу валади зинони кўздан нари йўқотишга қарор қилиб, ўзи суйган ўша кошона ичра уни банди қилади. Аммо ўша вақтларда ҳам узунқулоқ гаплар тез тарқаларкан, ойни этак билан ёпиб бўлмас экан, шоҳнинг иснодидан воқиф бўлган критликлар мураккаб кошонанинг адоқсиз йўлаклариди ўлжа пойлаб муттасил наъра тортган ва у ҳақидаги овозаларнинг мудҳишлиги билан одамлар қалбига тенгсиз кўрқув солган махлуққа Минотавр дея кинояли исм қўядилар. Киноя шундан иборат эдики, «Минотавр» «Миноснинг буқаси» маъносини англатарди. Дарвоқе, ҳайбат ва чигалликда тенгсиз у кошонанинг номи Лабиринт эди.

Энди эса, табиий, «Лабиринт» калимаси таваллудига ҳам назар ташлаймиз. Борхес асари таржимаси жараёнида бизни бирмунча тараддудда қолдирган ўша

¹ Не сабабдан маъбудлар оқибат Миносни шармисор қилган бу каби қабих кутқу қўлладилар? Миносда маъбудларнинг қандай қасдлари бор эди? Ёинки асрлар кечиб ўтгани сайин янгиланиб бораётган асотиршунослару турли рутбали адиблар шажараси ушбу афсонанинг адоқсиз турфа хил мувозий шаклларини ўйлаб топишлари ҳаққи маъбудлар инъом этган дастлабки ибтидо эрмакларими эди бу саъй? Кўҳна юнон афсоналарининг бизга сўзлашича, воқеа қуйидагича содир бўлган эди:

Қуларнинг бирида маъбуд Посейдон унинг ўзига қурбонлик сифатида сўйилиши учун Миносга денгиз бағридан қудратли ва гўзал бир буқа юборади. Аммо Миноснинг хасислиги тутиб, буқани ўз бисотида қолдириб, Посейдон шарафига эса оддий бир отни бўғизлайди. Бундан жажли чиққан Посейдон қасд олиш ниятида Миноснинг рафиқаси Пасифая дилига ана шу буқага нисбатан нотабиий эхтирос уруғини қадайдди. Афинадан кувғин қилингач, Минос паноҳида омонлик топган ўша машхур Дедал Пасифаяга кўмакдош бўлиб оғочдан ғунажин шаклини ясайди ва унинг ичига ўрнашган Пасифая буқа билан ҳирсини қондиради. Белгиланган муҳлатда буқабош ва одамжусса махлуқ – Минотавр дунёга келади. Баъзи фаразларга кўра, Пасифая тўлғоқ маҳали кўз юмади, шундан сўнг Минотавр Дедал иншо этган лабиринт ичра банди қилиниб, Зевсга бахшида этилади. Яна бир нақлда айтилишича, эсон-омон кўзи ёригач, Пасифая ҳам Минотавр билан бирга ўша Лабиринтда келгуси қисматини кутишга маҳкум этилади.

ибодатхона номи тўғридан-тўғри «лабиринт» билан боғлиқ. Яъни «иккиёқлама болта» қадим Эллада лисонида айнан «Лабрис» деб юритилгани ва маъбудлар рози-ризологи ҳаққи айнан буқалар унинг воситасида қурбонликка келтирилганини назарда тутсак, лабиринт ичра банди қилинган боёқиш Минотаврнинг аянчли қисмати, аслида, азалдан маълум бўлгани ойдинлашади. Аммо махлуқнинг манглайига битилган муқаррар бу қисматнинг рўёбига қадар ҳали бирмунча вақт бор эди. Бу орада эса завжанинг маишат сирлари тамом ошкор бўлиб улгурган, фурсат ўтиши билан шоҳона иснод залвори ҳам енгиллаган, хуллас, бу нарсани энди «топньюс» бўлмай қолган эди. Эҳтимол, зерикарли шундай кунларнинг бирида Минос бир ўқ билан икки қуённи ҳам уриш ишқига тушган бўлса ажаб эмас. Ахир, ўзи суйган ойжамол хиёнатининг маҳсули бўлсада, аммо бемехр ўша замонларда ҳам инсонпарварлик, бу мисолда эса «ҳайвонпарварлик»нинг мисқолча бўлса ҳам нишонаси мавжуд бўлгандирки, вояга етгани сайин нафси ҳакалак отиб бораётган Минотавр учун очдан ўлмаслик чорасини кўриш кун тартибига чиқади. Ўзининг олиймақом калласида пайдо бўлганми ва ё текинтомоқ аъёнларидан кимдир қулоғига шипшиганми, бу ёғи бизга қоронғи, аммо тез орада, ҳайтовур, муносиб тадбир топилади. Шундан эътиборан салтанат оромини бузишни кўнглига тугган катта-кичик жиноятчи каззоблару Крит таъсири остидаги Афинадан жонлиқ маросимлари учун махсус саралаб олинган навжувон йигит-қизлар фурсати билан лабиринтга келтирилиб, чигал йўлақларда ўз қисматлари билан холи қолдирилади. Миноснинг ушбу тадбири лабиринт махлуқининг эҳтимолий ўлжаларига нисбатан адолат ва шафқат белгиларидан бегона эмаслигини ҳам унутмаслик керак. Яъни маъбудлар ёрлақаса, улар лабиринтдан омонлик

томон йўл топа оладилар, йўқса, Минотаврга шаксиз ем бўлишлари лозим. Аммо ушбу асотир билан боғлиқ статистик маълумотларга кўра, уларнинг қарийб барчаси (азалдан белгиланган маълум фурсатга қадар) махлуқ чангалида беомон завол топадилар. Борхеснинг ўйинқароқ Астерий-Минотавридан иқтибос бу: «Бутун маросим бир неча дақиқа давом этади. Улар йиқилган жойларида қолаверадилар, жасадлари эса бир йўлакни бошқасидан фарқлашимга кўмак беради». Хуллас, Крит шоҳи шу тариқа ўз давлати асосларига путур етказиши мумкин бўлган исёнчи унсурлардан юртини тозалаб турди, айти пайтда, одамлар орасида Минотавр ваҳимасини кўпиртириб, эҳтимолий ғалаёнлар олдини олиш тадбирини жорий қила билди.¹

Орадан қанча йиллар кечиб ўтган, буниси ҳам бизга маълум эмас, аммо Минотаврнинг қисматига нуқта қўйиладиган фурсат, афсонадан кўзланган мантикий якун дамлари келиб етган эди. «Уларнинг ким эканликлари менга қоронғи, – дейди шу муносабат билан яна Астерий, – аммо биттаси жон таслим қилаётган маҳали қачондир менинг ҳам халоскорим келиб етишини башорат қилди.

¹ Аммо ушбу афсона антик даврда якуний шаклига эга бўлиб, кўшни юртларда тилларда дoston бўла бошлагач, ватанпарварлик туйғулари жунбишга келган ва ўз жонажон ватанини қора бўёқларда тасвирлаган деб ишонган критликлар уни ўтакетган уйдирма сифатида мутлақо инкор эта бошлаган ҳам эдилар. Уларнинг айтишларича, чинакам воқелик, аслида, жуда ҳам оддий эди, яъни Лабиринт, аслида, турли жиноятчилар сақланадиган бир зиндон бўлиб, маҳбуслар қочиб қолмасликлари учун, табиийки, зийрак кўриклар ва одатга кўра ана шу маҳбусларнинг энг кўркам ва навжувонлари олимпиада мусобақалари ғолибларига тортиқ қилинар эди (улар қай мақсадларда истифода этилишини эса фақат тахмин қилиш мумкин). Ғолиблар қаторида шоҳ Миноснинг Тавр («буқа») исмли, баджаҳл ва жангари аскарбошиси ҳам бор эди. Айрим муаррихларга кўра, Тавр кўшини Афинадан ташриф буюрган Тесей исмли бошқа саркарда томонидан мағлуб этилгач, лабиринтда гаровда ушлаб турилган барча маҳбуслар озод қилинган эди. Чин воқелик, аслида, шундай. Аммо асрлар давомида қалбларни тўлқинлантириб келган ушбу асотир сабаб таваллуд топган бошқа барча адабий иморатлар, бадий дурдоналар мангулиги ҳаққи ўша чин воқелик баҳридан ўтиш у қадар таассуфли ва мушкул эмас.

Ўшандан буён ёлғизлик кўнглимга оғир ботмайди, ўшандан буён менинг ҳам халоскорим борлигини ва у охиروқибат остонадан ҳатлаб ўтишини биламан».

Ҳадемай ўша дамлар яқинлашади ва Тесей ботир бошқа бир сулув – Ариадна кўмагида¹ махлуқни жувонмарг этади – айрим манбаларда забардаст муштлири билан дўппослаб ўлдиради, бошқаларига кўра, чўқмор зарбалари Минотаврнинг азиятларига нуқта қўяди. Шунингдек, Тесейнинг қўлида ўша иккиёқлама болта – Лабрис бўлгани ҳақидаги у қадар урф бўлмаган учинчи бир фараз ҳам мавжуд. Биз ушбу сўнгги фаразни Минотавр афсонаси руҳи ва мантиғига кўпроқ мувофиқ дея эътироф этамиз. Зотан, айнан шу ҳолда ушбу кўҳна асотирдан кўзланган мурод ҳосил бўлиб, унинг бағридаги барча ҳалқалар мантикий силсилага бекаму кўст бирикади. Яъники рафиқаси Пасифаянинг зооишқидан бинога келган Минотаврни (Минос буқасини) кўздан нари қилиш учун Минос уни Лабиринт ичра банди қилади (бу дамда ушбу иншоотга ҳали «лабиринт» дея якуний ном қўйиб улгурилмаган бўлса ҳам, эҳтимол. Чунки махлуқни маҳв этиши лозим бўлган аслаҳа – «лабрис»ни ҳали қуролсоз тайёрлаб улгурмаган ва у ҳали Тесейнинг қўлига тутқазилган эмас эди, бинобарин, иншоотни тўла ишонч билан «лабиринт» деб аташга ҳали ҳеч бир асос йўқ эди). Ушбу бандилик воқеасидан хусусий ва давлат манфаатлари йўлида унумли фойдалана билган шоҳ фурсати етиб Минотаврнинг маҳв этилиши хабарини елкасидан тоғ қулаган мисол рағбат билан қаршилагани эҳтимолини тасаввур қилиш мумкин. Ана, бир қўлида шамшир (бизнинг ишончимизга кўра «лабрис»), иккинчисида эса ортга йўл топа билиши учун Ариадна берган калавани тутган Тесей иш негадир

¹ Ариадна, аслида; Минотаврнинг ўз қондош-жигарбанди, бир онадан туғилган ака-сингил эдилар. Борхеснинг худди шу ҳикояси атрофида битилган аввалги бадиҳамизга қаралсин.

хамирдан қил суғургандек осон битганидан ҳайрон ҳолича ташқарига чиқиб келаётир:

– Ишонасанми, Ариадна, – деди Тесей, – минотавр деярли қаршилиқ кўрсатмади.

Кўҳна асотирлар моҳият ва ҳолатларининг, улар сюжетлари аро амалда бўлган тимсолларнинг замонлар оша ўзгаришларга юз тутиши уларнинг, аслида, эгилувчан ва тириклик белгиларига эш эканига бир далолат каби. Бизнинг мисолдаги жанговар аслаҳа – лабриснинг ҳам турли даврларда турлича маъно касб этиши ана шу тадрижийлик тасдиғидир.

Замоники келиб XX аср Юнонистонда 1936 – 1941 йиллар орасида ҳукм сурган фашистлар ҳукумати қадим аждодларига тааллуқли деб ишонганлари – важоҳатли бу қурулни ўзларига тимсол этиб танлади. Яна бошқа бир эврилишга кўра, ўтган асрнинг 70-йилларидан бошлаб «лабрис» ҳамжинсбозликни ўзларига аъмол билган аёллар ҳаракатини тамсил этган нишон тарзидаги навбатдаги қисматига дучор бўлди. Кўҳна бир асотир бағрида таваллуд топган тимсолнинг чиндан ҳам ажабтовур эврилишлари!

Қадимий афсонага дохил атиги бир неча сўз билан боғлиқ барча эврилиш ва айний ўхшашликлар бу билан ҳали ниҳоясига етган эмас эди. Айтилганидек, «тавр» қадимги юнончада «буқа» маъносини берса, бошқа бир афсонавий персонаж номи – ярим от, ярим одам «кентавр» айни шу «буқалар кушандаси, буқабоқар» демакдир. Қолаверса, «тавро» ёки «тобро» шаклидаги қадим туркий калима – оммалашган тарзидаги «тамға»нинг ўша олис юноний «тавр» билан қариндошлиқ аломатлари ҳам яққол. Агар «тобро» ва «тамға» кўчманчи ўтмишда аксар ҳолларда буқалар терисига босилишини назарда тутсак, икки олисликнинг, аслида, тахмин қилинганидан ҳам яқинлиги кашф этилиб, кўзлардан шубҳа пардалари бардам кўтарила борар.

8. ЭРТАКЛАРНИНГ АДОҚСИЗ СИЛСИЛАСИ

«Туркистон эртаклари» асарига

«Туркистон эртаклари» («Cuentos del Turquestan») асари 1926 йилда Буэнос-Айресдаги «La Prensa» газетасида эълон қилинган. Хорхе Луис Борхеснинг бошқа сара асарлари соясида қарийб унутилган ушбу бадиа даставвалида ёзувчи, таниқли рус тилшунос ва этнограф олими Николай Остроумовнинг (1846 – 1930) Туркистон ўлкасида олиб борган илмий тадқиқотлари натижаси ўлароқ 1906 йилда Тошкентда «Сказки сартов в русском изложении» номи остида чоп этилган китобнинг сўнгроқ бошқа бир фольклоршунос Густав Юнгбауэр (1886 – 1942) саъй-ҳаракати билан олмон тилига ўгирилиб, 1923 йили Йена шаҳрида «Märchen aus Turkestan und Tibet» («Туркистон ва Тибет эртаклари») номи билан нашр қилингани ва «бирлари шимолдаги бепоён қирғиз даштлари¹ бағрида, туя тезакларидан қаланган гулханлар атрофида...», бошқалари эса ризқэлтар ариқлари унумдор ерлар бағрини тилган жанубий минтақада кўз очган» ушбу фусункор эртакларнинг айнан шу олмонча талқини охир-оқибат ўзининг қўлига келиб тушгани ҳақида маълум қилади. «Туркистонда таваллуд топган эртакларнинг рус тилига таржимасидан ўгирилган олмонча талқини ҳақида мулоҳаза юритаётган (энди эса улар ҳақида битик ёзаётган) олис аргентиналик бир мухлиснинг ажабтовур бу силадан ўрин олиши – айти афсоналарнинг фусункор қудратига бундан ортиқ шоҳидлик бўлиши мумкинми?» – дея иқрорларида давом этади улуғ адиб.

Борхес сўзлаётган юртда таваллуд топган, бизларга болаликдан таниш ва қадрдон эртаклар қаҳрамонлари – шаҳзодаю маликалар, ўғилпарвар шоҳлар, саховатпеша

¹ Бу ўринда, аслида, қозоқ даштлари назарда тутилмоқда.

Ҳотамтой ва аждаҳою ялмоғизлар, девлару бошқа афсонавий хилқатлар ҳақида, беғубор афсоналарининг жозибалари ҳақида, бағрикенг бу заминнинг мўъжизалари ҳақида адиб иштиёқ ва меҳр билан гапиради. «Туркистон эртаклари воқелиги саховат туйғулари билан тўйинган, бепоён кенгликларда йилқи ва сурувлар кетидан от сурган чўпон-чўлиқ туёқлар остидаги заминни асло хор қилмас, балки қурғоқчилик ва ёғинлар мавсумидан ҳам тадбир билан ўзларига ризқ топарлар», – деб ёзади адиб. Бошқа бир ўринда: «Ушбу ҳикоялар... бағрикенг даштларнинг ўзи каби саховатларга тўлуғ», – деб айтар экан, Борхес бу эртакларга, эҳтимолки, уларни дунёга келтирган юртга муҳаббатини яна бир қарра изҳор қилади. Туркистон мавзуси илк бор қаламга олинган ушбу асаридан сўнг Борхес бошқа бир талай асарларида ҳам ушбу минтақага дахлдор нуқталарга эътибор қаратишда давом этганини кўрамиз. 1934 йилда ёзилган «Марвлик Ҳаким» ҳикояси шуларнинг бири – «Ўша замон ва ўша макон одамлари сўнгроқ Чойшаб Тутган Пайғамбар номи билан атай бошлаган Ҳаким ҳижратнинг 120 йилида, мелоднинг эса 736 йилида Туркистонда таваллуд топди. Боғлари, токзор ва ўтлоқлари саҳрога маъюс тикилган кўҳна Марв шаҳри унинг ватани эди. Чанг-тўзонлар соя солмаган маҳаллар у ернинг чошгоҳлари чароғон ва кўзни олувчи».

Борхес: «1923 йили Йенада нашр қилинган, бир неча этножўғрофий саргардонликларни бошидан кечирган ушбу китоб (эҳтимол, Буэнос-Айресдаги ягона китоб), мана, охир-оқибат менинг ёзув столим устида пайдо бўлди», – деб ёзади. Бу ўринда мен адибнинг кутубхонасидан ўрин олган «Туркистон эртаклари» билан боғлиқ бошқа бир эврилишларга, лисоний эврилишларга эътибор қаратмоқчиман. Гап шундаки, асрлар давомида халқ хотирасида шаклланган, такрор-такрор сайқалланиб, мукамал ҳолатига келган эртаклар жозибаси, тили ва

ҳикоя услубининг товланишлари даставвал рус тилига, сўнгра эса олмончага таржимада сусайган, ранглари униққан бўлиши эҳтимол. Аммо шу ҳолатида ҳам Борхеснинг – испанзабон ёзувчининг дилини тебратгани эртакларнинг жозибаси беқиёс экани, бир неча ўғирмалар тегирмонидан чиқса-да, аммо асос мусиқасига асло пуртур етмаганига далолатга ўхшайди. Шу сабаб ҳам Борхес бадиа якунида бундай деб ёзди: «Мен эсам ўз ҳаётимга ўзимни бегона сезмоқ учун, ўз ҳаётим ришталаридан узилмоқ ва сўнгра тобора олислаб бораётган ана шу ҳаётимни қўмсаб, ҳасратлар чекиш учун қўлимдаги Туркистон эртакларидан сира бош қўтармасман».

Яна бир дақиқа. Менинг юртим эртакларидан сўзланган асар ҳақида битилган ушбу мухтасар бадиани якунлар эканман, дафъатан яна бир нарсага эътибор қилдим. Адиб бу эртакларнинг фусункор қудрати ҳақида гапиради – «Туркистонда таваллуд топган эртакларнинг рус тилига таржимасидан ўгирилган олмонча талқини ҳақида мулоҳаза юритаётган (энди эса улар ҳақида битик ёзаётган) олис аргентиналик бир мухлиснинг ажабтовур бу силсиладан ўрин олиши...» Улуғ Китобдор – Борхес бир қарашда содда, мўъжазгина айни асарига жойлаган бир адабий тузоқ, яширин адабий чорловни англагандай бўлдим. Туркистоннинг минг йиллик тарихи ичра таваллуд топган асотирларни вақтики келиб рус этнографи муфассал тадқиқ этди ва ўз тилига ўгириб, 1906 йили китоб ҳолида нашр қилдирди; Остроумов таржималаридан руҳланган олмон олими эртакларнинг сеҳрли таъсирига мубтало бўлди ва уларни 1923 йили китобга саралади; «бир неча этножўғрофий саргардонликларни бошидан кечирган ушбу китоб (эҳтимол, Буэнос-Айресдаги ягона китоб), мана, охир-оқибат» Борхеснинг қўлига келиб тушади, «уни бир ўтиришда ютоқиб ўқиб чиққан» Борхес ҳам эртак-

лар жозибасига асир бўлади ва 1926 йилда ушбу асарни битиб, «La Prensa» газетасида эълон қилади.

Ҳозир 2014 йил. Ҳикоя Буэнос-Айрес газетасида чоп қилинганидан сўнг орадан саксон саккиз йил ўтиб «Туркистон эртаклари»ни ўзбек тилига ўгирдим – уларни (асотирлар ҳақида меҳр билан сўзланган бу бадияни) ўз таваллуд муҳитига, аслият тилига қайтардим. Бу тадбирим мени ҳам Борхес назарда тутган, кўлами эса Қубла Хон саройи воқеасидан ҳам маҳобатлироқ («Колриж туши» ҳикоясига қаралсин) ўша фусункор силсилага киритар, эҳтимол. Эҳтимол, минг йиллик ўлка тарихидан бошланган силсила ришталари айнан шу ерда – ўзим қўл урган таржимада ўзаро тутшиб, хотима топиши мумкин эди. Аммо мен ҳам ўйин қоидаларига риоя этишга қарор қилдим. Борхеснинг «Туркистон эртаклари» таржимасини аслияти билан бирга силсила режалари ва адабий ўйин қоидалари тушунтирилган тарихчани илова қилиб, Буэнос-Айресга – аргентиналик қаламдошга йўлладим. Ҳали ҳаётлигида Борхесни кўрган бу ҳамкасаба улуғ адибнинг Туркистон хаёлларига энди чиндан ҳамроҳ бўлар, жаҳонгашта Борхеснинг ўзи интилган, аммо рўёбга чиқмаган Туркистон сафарини чиндан ниҳоясига етказар. Вақт ва макон талқинлари, аслида, беқарор ва турфа хил эканлиги шу билан яна тасдиқ топар. Ҳар қалай, унинг навбатдаги қадамлари қандай бўлишини тахмин қиламан, аммо бу ҳақида сўзлашдан ҳозирча тийиламан. Ўзим эсам «Märchen aus Turkestan und Tibet» 1923 йилда нашр қилинган Йенадан узоқ бўлмаган ўлкада Борхес асарлари тадқиқоти билан машғулман.

ТУҶСОНИНЧИ ЙИЛЛАР ДАФТАРИДАН

МУҚАДДИМА ҲИКОЯ

Менинг бир оғайним бор. Ёзувчилик билан шуғулланади. Ҳали номи чиқмаган. Баъзи бир ҳикоялари билан танишганлар орасида эса умуман эътироф қилинган эмас. Мен уникига тез-тез бориб тураман. Уч кун аввал яна йўқладим. Ташқаридан овозим бориचा бир-икки чақириб кўрдим ҳамки, ҳеч қандай жавоб бўлмади. Мункилаган ровотни туртиб, тўғри ичкари кириб боравердим.

Токларнинг қуюқ барглари соя солган ҳовли. Ҳовлининг четида лойсувоқли ўчоқ. Оғайним ўша ерда эди. Бордим. У ҳамма нарсани унутиб ўчоққа тикилиб қолган эди. Ҳайрон бўлиб ўша томонга қарадим. Ўчоқ ичида қўл-ёзмалари уйилиб ётарди. Гугурт чақмоқчи бўлганди, қўлидан тутиб қолдим.

– Барибир ёқиб ташлайман, – деди у бир аҳволда пўнгиллаганча.

Мен ҳайрон эдим.

– Барибир, – ғўлдиради яна.

Худонинг зорини қилиб бу маросимни уч кунга қолдиришга эришдим.

– Барибир ҳеч ким тушунмайди, – дерди. – Ўзимгаям ёқмай қолди. Атрофдаги нарса-воқеаларни шундайлигича кўчириб қўйяпман. Қандай кўрсам, шундайлигича. Шу ҳам ёзувчилик бўлдими? Қуп-қуруқ баёнчилик-ку бу! Ҳаммасининг баҳридан ўтиб, бошқа йўл топиш керак.

Уч кунга сўраб олганим ҳикояларини ўқиб чиқдим. Улардан баъзи бир сатрларни келтираман.

«...Чумоли нималардандир масрур бўлиб, чексиз хаёллар оғушида келаётган эди. Майин тукли пешонасини туйқус алланарсага уриб олди ва шунинг баробарида юқорига норози хўмрайиб қаради. Жуда баландларда, хув булутлар орасида одамнинг юзи кўринди. Дам ўтмай кифтини қоқиб, ўзича жилмайиб қўйди. «Буни қара, шундай катта нарсани кўрмай қолибман!» – деб ўйлади. Энди чопқиллаб йўлида давом этди...»

Оғайним уч кундан сўнг айтганини қилди – қўлёзмаларни ёқиб юборди.

Энди янги услубда битилган машқларини берди. Мана улардан ҳам бир неча сатр:

«...Кўнглимга чироқ ёкса – ёришмасди. Устма-уст мутасил хўрсиначан, хўрсиначан. Ўзимни озроқ андармон қилмоқчи бўлиб оёқларим остида куймаланаётган бир чумолига тикилдим. У ҳов нарида кўриниб турган туйнукка – инига ошиқаётган эди, чамаси. Оёғим билан йўлини тўсдим. Чумоли худди аввал ҳам бу тўсиққа дуч келгандек ҳеч иккиланмасдан панжаларим устидан ўтиб, йўлида давом этди...»

ҚУРУМСОҚ ШУБҲАЛАР

«... соатингиз неччи бўлди?»

«... кечирасиз, соатим йўқ».

Соат билан ўсимтанинг ва ўсимта билан соатнинг ўртасидаги муносабатлар қай тахлит, уларнинг бир-бирлари билан ўхшаш жойлари – вақтлари нимада дея ўйлаб-ўйлаб, шу саволларга жавоб топа олмай жоним ҳалак юради, жонсарақ бўлиб юради. Аслида, ҳар қалай, соат билан ўсимтанинг ўртасида қандай ўхшашлик ва фарқ бор?

Дўппини бир четга қўйиб, бамайлихотир ўйлаб кўриш керак, бордию бирор кор-ҳол бўлиб, бу муаммо дўппини

бир четга қўйиб бамайлихотир ўйлаб кўришга, «кўриш керак»ка буткул арзимас пасткаш биргина савол бўлса-чи, аммо барибир ўйлаб кўриш керак. Бунинг учун соат билан ўсимта бир-бирларига қарама-қарши қилиб қўйи-лиши лозим:

Мана соат ва мана ўсимта.

Соат тинмай чиқиллайди.

Соат, албатта, қаршисидаги ўсимтани мулзам қилиш пайида бўлади:

чиқ-чиқ, чиқ-чиқ, чиқ-чиқ...

Соат ўсимтани «Ёки мана бундай»дан кейинги ҳодиса-лар учун мулзам қилишни хуш кўради:

чиқ-чиқ, чиқ-чиқ, чиқ-чиқ...

Соат асли вазифасига кўра кун ва туннинг вазиятини вақти-соати билан тасдиқдан ўтказиб туради.

Аммо бу вазифанинг, устига-устак, ашаддий оғмачи эканлиги боис ўсимтани тинмай қийинча туради:

чиқ-чиқ, чиқ-чиқ, чиқ-чиқ...

Соат ўсимтанинг олдида ўзини фалакда кўрса-да, унинг энг мўрт асосий хусусияти шу – вазифасига кўра у – мавҳум махлуқ.

Ўсимта унинг олдида ҳар қанча бошини ҳам қилмасин, у барибир соатдан устувор.

Ўсимта соатнинг маломатларга тўла «чиқ-чиқ»лари-ни эшитаркан, эшитиб ётаркан, бу донишманд чиқиллаш таъсирида дам сайин мастона тебранади ва мастона юк-салиб-ялпайиб (бўйи ва энига ўсиб) бораверади.

Соат чиқиллайверади –

Ўсимта равнақ топади.

Ўсимта равнақ топади –

Соат чиқиллайверади,

аммо-бироқ, барибир, соат ва ўсимта, ўсимта ва соат ўртасида қандай ўхшашлик (фарқ) бор?

Ошкоралик:

– бу ҳикояни ўқиётган кимсанинг кўнглида, кўнглининг бир четида шундай киноя бор – соат билан ўсимтанинг, борингки, ўсимта билан соатнинг ҳам ўртасида ўхшашлик (фарқ) борлигини била туриб сўзларни ҳар кўйга сола гапни айлантиряпти, ваҳоланки, ўхшашлик (фарқ ҳам) бор (бормиди?..).

Бироқ қўлим нон устида турибди:

буни «Ёки мана бундай»гача етказиб қўйдим ҳамки, икковининг ўртасидаги ўхшашликни (фарқни) тасаввур қила олмаяпман, ҳатто соат билан ўсимтани бир-бирига қарама-қарши қўйиб, уларни тадқиқ қилган кўйи мана шу «кўйи»гача қандай қилиб сўзлаб келдим, сўзлай олдим, сўзлаб бўлдим (шошма, яна бир дақиқа) – буни ҳам фараз қила олмайман.

Шошма, яна бир дақиқа:

«Ўсимтангиз неччи бўлди?»

«... кечирасиз, ўсимтам ҳам йўқ».

– Эээ, қурумсоқ!

Ёки мана бундай:

Эрталаб уйғонгач, одатинг бўйича ҳозиргина кўриб битирган тушингни ёдингга келтира бошладинг. Ҳарчанд уринма, узук-юлуқ кайфиятларнинг нимта-нимта қилинган парчалари киприкларингга тегар-тегмас кўзларингга чўкиб ўлаверардилар. Аммо сен учун зарур эди, сен учун тушдаги кайфиятларни қайта тиклаш зарур эди.

Яна ўша ҳол. Нимталанган кайфиятлар ичра алоҳа алланималарнингдир шарпалари кезар, аммо уларнинг чегараларини белгилаб олишга қурбинг етмасди. Шарпаларнинг исми нима эди? Улар ким ва ё нималар шарпаси? Айни шу саволларга жавоб ахтаришга тушдинг. Бу тимқора шаҳарми ва ё осмондаги ойми эди бу?.. Унда нега улар кўм-кўк ва зангор?

Шак-шубҳасиз тўхтамга келишингга ўзингни тадқиқ қилишни истамаётганинг панд бериб турганини тушунмасдинг. Аниқ хулоса чиқара олиш учун эса ҳар қандай хомхаёлни соқит қилиш зарур. Зотан, ҳар қандай хомхаёл, аслида, истак – ИСТАК. Ўз навбатида, истак ҳар қандай хомхаёлга баробар.

Шу бугунги тушингдаги шарпалар ким ёки нима эди – ёлғиз Яратганга аён. Зеро, ўша шарпаларнинг ранги кўм-кўк ва зангор эди.

Сен ҳар кунги тушларингни хотирангда қайта тиклар, хотирангда тикланган ҳар бирини қат-қат қила китоблар орасига солиб қўярдинг. Бугун ишинг ўнгидан келмагани аниқ эди. Шу боис китоблар орасига жойланган бошқа тушларни бир-бировига чатиштириб юборар жазавага тушгандинг. Қип-яланғоч бўлган ҳолда оёқ-қўлларингни, қорин-тўшларингни назардан ўтказа бошладинг. Бирдан кўзларингни олиб қочдинг – киндикдан юқориқда гурунч донасидай ғаройиб ўсимта вояга етаётган эди. Ўсимта тирик эди. У шамолда тебранаётган жажжи чинордек тиним билмай ўнг-сўлга эгилиб чайқаларди. «Уҳ, лаънати, – дединг, – қачон орттириб олдим бу гўрсўхтани?! Бу бало дўконда ёпишдимени менга, қайтимни олаётганимда сотувчи кампир майда тангаларга қўшиб берганмиди буни? Ҳойнаҳой, шаффоф денгизда чўмилаётганимда ёпишган менга бу лаънати».

Шу кўйи жазава ўтида куяркансан, бир нарсанинг фаҳмига бормаيسان. Худди мана шу ўсимта сенинг тушларингни заҳарлаётган, заҳарланган ҳар бир туш эвазига бўйи ва энига ўсиб бораётган эди, чунки унинг ранги кўм-кўк ва зангор.

Ўсимта кундан-кун тўлишиб ва юксалиб борарди. Табиийки, сен ўзинг учун ва ундан кейин ўсимта учун ҳам яшашни истамаيسان. Тўғрироғи, сен ўзинг учун яшайсан,

яшай оласан; боз ўсимта учун ҳам кун кечириш эса... Буниси бошқаларга ҳавола.

Сен ўсимтадан тезроқ қутулиш йўллари ахтара бошладинг. Дастлаб тимқора шаҳар ҳамшираси қабулида бўлдинг. Унинг ёнидан тарвузинг қўлтиғингдан тушиб қайтдинг. Ҳамшира сенга нималар деб вайсади – ёдингда йўқ. Бироқ қайсидир муқаррар манзил тўғрисида алланима деганини элас-элас эслайсан, холос.

Ўсимтадан қутулиш учун бир қанча муолажа усуллари қўллаб кўрдинг ҳамки, ҳеч бир наф бўлмади. Ўсимта эса шумтака болакай шўхлиги каби дақиқа сайин раванак топиб борарди.

Ўша кундан буён тушлар ҳам сени тарк этди. Вақт ва жойнинг чегараси бўлганидек, сенинг ҳам тоқатинг адоғига етди. Ҳар қандай азобга тайёр эдинг, аммо ўсимта билан қўлтиқлашиб юриш энг залворли зулм эдики, бир кун уни шартта кесиб ташладинг. Унинг йиринглаб кетган қорнидан пасткаш қуёнчалар чопқиллаб чиқдилар. Чопқиллаб чиқдилар-да, ҳар бири ҳар томон гумдон бўлдилар.

Яна аввалги хуштаъм умринг бошланиб кетди. Минг қатла шукр дея кучоққа сиғмас тушларингни китоб-дафтарлар орасига яшириб қўявердинг.

Иттифоқо шу кунларда қулоғингга бир гап чалинди. Ўша ўсимта тимқора шаҳар қулбасига бориб лоф урганмиш:

«Бу мен Шарифни кесиб ташлаган.

Мен Шарифни кесиб ташладим».

ДОИРА ҲАҚИДА МАЪРУЗА

Буни бир замонлар Борхес айтган эди.

Инсонлар тилида борлиқни бутунича акс этказмас бирорта ҳам сўз йўқ. «Қоплон» дегани – бу уни дунёга келтирган бошқа қоплонларни, у ов қилиб кун кечирадиган

кийикларни, кийиклар озиқланадиган кўкатларни, кўкатларни вояга етказган заминни, заминни бунёд этган осмонни эслаш дегани ва мен тушундимки, ўзаро бир-бирини тақозо этувчи бу битмас-туганмас чақириқларни Тангри тилида ҳар қандай сўз яширин эмас, очиқдан-очиқ ва навбат билан эмас, балки биратўла англатади.

Борхес шундай деган.

Бу сўзлар устида бош қотирар эканман, режани амалга оширишим, амалга ошира олишим учун келтирилган жумланинг фақат биринчи қисмигина зарурлигини биламан. Иккинчи қисми эса очиқдан-очиқ боши-кети йўқ ва чангалларидан қутулиб кетишнинг иложи бўлмаган олис тушларга элтиб ташлайди. Демак, менга «қоплон», «кийик», «кўкат», «замин» ва «осмон» керак.

Мен қаерда, қачон ва қай маҳал доира бўлиб қолдим, айланасимон дум-думалоқ доира бўлиб қолдим дея ўйларканман, менинг қисматим якка-ёлғиз эмас-ку, ҳар ҳолда, деган юпанчу таскин билан овунаман.

Мана, кўз ўнгимда ястаниб ётган пиёла ва чинни ҳам доира, нега мен доира бўлмаслигим керак? Кўнгли айланган Замин ҳам гир-гир айланыпти, гир-гир айланаркан, ўзи каби сон-саноқсиз қисматларни ўз бағрига қусаяпти, бу қисматлар ҳам ҳаётларидаги пурвиқор ва ҳайратомуз воқеалар атрофида айланарканлар, худди ўзимдек «нега мен доирасимон мавжудотман» деганча ҳалқа-ҳалқа саволларни чилдирма қилиб чалишяпти.

Амалга оширмоқчи бўлган режамни бошқача тарзда тушунтиришим ҳам мумкин. Бу қуйидагича бўлади.

Қорнидан тизим-тизим қон оқаётган кўппак ўлим олдидан ўз думини ғажигина пайида бўлади. Шу туфайли ўзи билан ўзи овора, тўғрироғи, думи билан овора бўлиб бир нуқтада гир-гир айланади, айланаверади. Мен ҳали муттасил бир-бирларини қувалаётган ўлим-ҳаёт-ўлим-ҳаёт... ҳақида, жонсиз табиатдаги сон-саноқсиз ва

бетўхтов эврилишлар, поёнсиз текислик бўйлаб ноқулай алфозда саф тортган ёш-ялангу қари-қартанглар ҳақида гапираётганим йўқ. Негаки бу кўринишлар бошқа улкан ва абадий доиралар қаршисида абгор бир шакллاردир, қолаверса, улар тўғрисида фикр қилиш орқали ўша мен кўзлаган режани амалга оширишнинг ўзи шубҳа остида қолиши тайин.

Думалоқ айланасимон доиравий фаолиятнинг яна бир қанча тусланишлари устида тўхталмоқчи бўларканман, ўша ёзувчи дўстим куни кеча ёзиб битирган ва куни кечадан буён ҳадеб бурним остига тикиштираётган жумлалари ҳаёлимдан кетмаяпти:

– Аждаҳо омбур тишларимга тақалмасидан чирқираб йиғлаганимдек, сўқимга боқилган бузоқ ўтмас пичоқни кўриб ўкраб юборганидек, бир шоир айтмиш газандалар маммасини кесганда ўз норасидасидан уялиб бошини ҳам қила ўлиб кўя қолган онадек кулбам не боисданлигин ўзи-да англамай ҳўнг-ҳўнг йиғлаб қиқир-қиқир кулсайди[...] қозикқа илинган кийимларимни мен эмас, улар мени эгнига илиб ўзларини қавмларимга кўз-кўз қилсайди ва ватан, миллат, севикли инсондан Мосуво бўлиб, биргина бисотим – мудҳиш ўй-манфур ҳаёлларим билан ёлғиз қолсайдим, сўнг эса бу бисотимдан-да айри тушиб, ватанга, миллатга, суюкли малакка эга бўлсайдим, қайта жим тураверардим шунда ҳам жим тураверардим шунда ҳам... ва ҳ.к. ва ҳ.к.

Бу ерда яна ўша Борхесни туртиб ўтишга тўғри келадди, тўғрироғи, «Хароба доиралари»ни. Доиралар хусусидаги маърузанинг дастлабки якуни қуйидагича:

Албатта, ҳамма-ҳамма нарсаси доира кўринишига эга, бу шаклни тасаввур қилишга ожизлар бўлса, миллий чолғу асбоби саналган чилдирмани кўз олдиларига келтирсин. Ва, қолаверса, «доира»нинг ўзида доира маъносини билдириб турган фикр мавжуд.

Менга «қоплон», «кийик», «қўкат», «замин» ва «осмон» керак эди. Бу сўзлар устидаги қўштирноқларни олиб ташлай қоламиз – қоплон, кийик, қўкат, замин ва осмон. Бундан шу нарса келиб чиқадики, улар бир-бирлари билан бир-бирларидан ҳеч юз ўғирмас оға-ини, ака-опа ва куда-андадирлар. Доираларимиз ўртасидаги ўзаро муносабатлар ҳам айна шу тахлит. Доираларнинг бир-бирови билан ўхшашлик жойи ҳам уларнинг доира эканлигида. Бундан мана бундай содда мантиқ келиб чиқиши табиий: барча доиралар бир-бирлари билан доимий алоқада, улар бир-бирларини бетўхтов тақозо этиб турадилар. Демак, ҳар бир доира ва, умуман, ҳамма доира «замин» ва «осмон»дирлар.

Бироқ мен шуни истайман – думалоқ, дум-думалоқ доиранинг қаеридир қачондир, қаердадир, аммо барибир дарз кетсин ва ўша жойдан, майли, бу бегона дунёга бегонасираб боқаётган, астагина даричадан пойлаётган, охир-оқибатда эса шахд билан отилиб чиқишга қарор қилган ва бу қарорини амалга оширган чақалоқнинг шиддати каби ишонч билан, тў-ўғри, ҳеч қандай қайрилишга ён бермайдиган, доиранинг ҳеч бир кўринишини ўзида пинҳон қилмаган тўғри чизик тўппадан-тўғри кўкка шошилганча чопқиллаб чиқсин. Кейин... кейин бу Буюк Чиқишнинг нуқси барча ўзга шаклларнинг, демакки, барча доираларнинг кўзларини сўқир, ўзларини эса мохов қилсин.

Истак. Истакнинг бағрида доимо лаззатли, хомхаёл орзу кулала бўлиб ётади, ётаверади.

Ва энг сўнгида ғажилган ва тўла-тўқис еб битирилмаганидан «занг» босган олмани доирани нишонга олган кўйи улоқтириш қолади:

– Т-ф-у (т, ф, у), лаънати!

ИСМЛАР ТЕГРАСИДА ЭСКИ ЖАЗБАЛАР

Хотиранг бисотларини ҳар қанча титкилаб, ажабтовур ушбу эрмакларинг ибтидосини излаб топишга ҳарчанд уринма, энди ўтмишнинг қоронғи ҳавзаларида ғойиб кетган илк хотираларни барибир қайта тиклай олмайсан. Эндигина атак-чечак юра бошлаганинг пайтлар икки унли ўртасида қисилган бир ундош – «она» деган сўзнинг сенга ҳамиша меҳр тўла кўзлари билан тикилган, йўлда қоқилиб йиқилсанг, дарҳол опичлаб, жароҳатинг оғриқларини малҳам ёшлари билан зумда аритишга қодир зотга тааллуқли эканини илғаганинг дамлардадир, эҳтимол, бунинг илк дебочалари. Ажаб, шу тобда тили чиқа бошлаган гўдак талаффузи учун қулай бўлсин дея атай ва авайлаб ўйлаб топилган лўнда сўз – «она».

Лисоний эрмаклар ёхуд савод чиқара бошлаганинг пайтлар мактабда бошланганми эди? Элас эслайсанки, саводинг чиққач, матн жумлаларини сен негадир сўнгидан дастлабига томон ўқир, бундай кўрнамаклик сабабини билолмаган мударрисдан даккию дашномлар эшитишларинг ўша кезлар манзараси эди. Бу сенинг турли сўзларни ҳар кўйларга солиб, уларнинг ичларида яширин маъноларни англашга дастлабки уринишларинг эканини домла билмас, бунга сайин эса сен ҳам бу машғулотларингни ҳеч бас қилмас эдинг. Қай тарафидан ўқисанг ҳам шакли ўзгармас сўзлар, айниқса, энсангни қотиргани-қотирган эди.

Дам сайин камол топиб бораркансан, жимиртак юрагингга қувват бериб сени улғайтирган «алла», аслида, «она» билан яхлит ва муштарак эканини англадинг. «Нон» ҳам айнан «она»дан дебоча олиб, волиданг тандирдан эндигина узиб сенга илинган, сен эса ҳали иссиқлигига қарамай ола солиб дарҳол ариққа оқизганинг, сўнг ҳув нарида тутиб олган кўйи жўраларинг билан

қийчувлашиб баҳам кўрганинг – лаззатли айлана билан бир хил эканини билдинг. Кейинроқ, хархашаларингдан безор бўлган отанг кучук олиб бергач, «кучук»нинг «кичик» билан уйқаш эканини фаҳмладинг. Биринчи кунда-ноқ ортингдан ҳеч қолмаган кучук билан чопа-чоп ўйнаш «қизиқ» ва завқлари бисёр эди. Бу қачон содир бўлганини энди аниқ эслолмайсан, аммо кунларнинг бирида қизикувчанлиги панд бериб кучукча ҳовли этагидаги қудуққа тушиб кетди ва шундан буён «қудуқ» хатарлари кўп ва очофат юҳо экани шуурингга муҳрланди.

Ёшингга ёш қўшилгани сари эрмакларингда ҳам шу зайл кулфат сифатлари орта борди. Иттифоқо аскарликни ўтаб қайтган амакинг негадир тўшакка михланиб қолди. Дўхтирлар кўригидан ўтказилгач, у хизмат пайти оёғидан яраланиб, қорасонга чалингани маълум бўлди. Охири ҳеч бўлмагач, оёғини кесиб ташлашди, энди сен «арра»ни ёмон кўриб қолгандинг. Кўргиликлар бу билан ниҳоя топмаганди: амаки барибир узоққа бормади – субҳи содиқда хотин-халажнинг уввос йиғилари кўкка ўрлади – ҳаётингда илк бор бу ҳовлини «кўк» рўмолли «аза» истило қилди. Яна эсингдаки, бола юрагингни эзғилаётган бу кулфат, бу йиғиларга дош беролмай қишлоқ четидаги момо уйига бош олиб кетдинг – шу зайл «қочоқ»қа айландинг.

Толиби илм рутбасини кийиб, атрофни кузатаркансан, «қуюқ» салом ва «қуллуқ» – катталар турмушининг хос унсури эканини кўрдинг, «қуюқ» салом ва «қуллуқ»дан букчайган одамлар токи гўр оғзига қадар белангига мубтало кўйи кезинишга маҳкум эканларини билдинг.

Вақт ўтган сайин ҳунаринг сайқалланиб, маҳоратинг ошиб борарди. Бекорчи дамларингда энди сен одамларга бир тамға янглиғ осилган исмларнинг гизли маъноларини тадқиқ этиш билан машғул эдинг.

Сен исмларнинг ҳам кийими бўлиши мумкинлигини билмасдинг.

Сен исмларни қаршингга тик қўярдиг. Масалан, мана бундай:

Н	С
У	А
Р	Н
М	О
У	
Р	Б
О	А
Д	Р

Сен исмларни қаршингга мана шундай тик қилиб қўярдиг-да, уларни соатлаб томоша қила олардинг.

Сен бу исмларнинг мангу хушторисан. Сен бу исмларнинг мангу хуштори эканлигинг боис уларнинг бирор аъзоси, уят жойлари ҳам назарингдан четда қолмайди. Сен уларни хижолатга солишни хуш кўрасан. Уларнинг шундай содда-баёв, шундай очиқлигидан қаҳ-қаҳлар отиб куласан ва бу сенга хуш ёқади.

Чунки сен исм эмассан.

Навбатдаги кузатишларнинг бирида икков исм ҳам худди гуноҳкор лаззатдан сўнг яйраб-яшнаган кимсалардек бамайлихотир кийинишаётганини кўриб, туйқус жаҳлинг чиқиб кетди. «Нурмурод»ни ғиппа бўғзидан олдинг. Бироқ кечиккандиг. У сенинг ҳамлангга парво ҳам қилмасдан, олранг бўйинбоғини сени ойна билиб, кўзларингга тикилганча бемалол-беҳадик тўғрилаб олди. Тезда жаҳлдан туша қолдинг. Аччиқланишга арзигулик эмасди бу воқеа. Сен энди кўнглингни аввалгидан ҳам кўпроқ хуррам қиладиган эрмаклар ўйлаб топдинг. Ўзингга ёқиб тушганлари эса мана булар эди.

Айтайлик, аввал «Нурмурод»нинг кийим-боши йўқ эди. Энди эса бор. Шу вайдан суюкли эрмагингни амалга

ошириш, амалга ошира хумордан чиққунча кулиш бироз мушкул бўлади. Аммо мушкулингни осон қилиш йўли ҳам тайёр. Бунинг учун исмларнинг дабдабали тусига умуман эътибор қилмаслик керак. Қанчалик зеб-зийнатга бурканган бўлмасин, ҳар бир исм, ҳар ҳолда, исм (сен эса исм эмассан). Хуллас, бу икков исмни шунчаки боғичидан бўшаган тасбеҳ доналаридек билиш керак. Билиш керак-да, ҳар бирининг вазни бошқасиники билан таққосланади. (Аслида, бундай қилиш шарт ҳам эмас. Бу ишни амалга ошириш кишининг нақадар иштиёқманд эканига боғлиқ, холос. Зеро, исмларнинг вазни ҳар қанча ўзаро фарқланмасин, уларнинг тонготар ойи ҳам, пешин қуёши ҳам бир – исм (фақат!) Сўнг «Ё жамшид!» қабилида кўкка улоқтирилади ва натижа шу бўлади:

н	с	р	
у	д	б	
о	а	н	м
р	а	у	
о		р	

Бу шундай ажойиб нарсани, биринчи эрмакдан иккинчисини кашф қилиш мумкин. Даставвал ички кийимдан халос бўла олмаётган каби жазавага тушиб, ҳарфлар зарбага дучор қилинади. Зарбалар сабаб қонга бўялган ҳарфлар тартиб билан саф тортади:

...н..у..р....м...у..р..о...д
 ...с..а..н...о...б..а....р...

(нуқта ва кўпнуқталар қоннинг рамзлари деб тушунилавериши мумкин)

Сўнг исмлардан (таъбга кўра) ё юксакликка туташган ва ё пасткашликка эш пиллапоялар барпо этилади:

...р
 ...а н...
 ...б у...
 ...о р...
 ...н м...
 ...а у...
 ...с р...
 о...
 д...

«Санобар» юсакка элтади – лоақал заифа эканлиги учун ҳам бу шараф унга раво кўрилади.

«Нурмурад» тубанликка қулайди – атиги эркак жинсиданлиги учун-да у бунга мустаҳиқ.

Мана бу пиллапоялардан сакрай-сакрай, истаганча «Санобар»ни сийпалаб, «Нурмурад»ни гувала қила эзгилаб лаззат олиш нақадар тотли!

Сен исмлар ҳам тажовузкор бўлишларини ҳали билмасдинг.

Табиийки, иккинчи эрмакдан учинчиси келиб чиқади. Бунинг учун исмлар бир-икки қайта шамоллатилади. Йўғон овозда «Нурмууроод», «Санообаар» дея уларнинг исмлари (!) талаффуз қилинади. Шамолда қуриб, лахта-лахта қондан халос бўлган исмларга андак эрк берилиши лозим:

– «Нурмурад», «Нурмурад»нинг умри оддий, «Нурмурад»нинг умри одми.

Шундан сўнг кўнгилни чоғлар асосий эрмакка яқинлашилади. Бу манави кўринишда бўлади:

– «Нурмурад» – «дор», «умр» ёки умр ва дор, тўғрироғи, умр – дор. Бу ерда «ун» бўғини ортиб қолар экан, ҳеч қиси йўқ, эрмакда ортиқча нарса беҳадик улоқтирилади. Биринчи исмнинг моҳияти шу бўлади – умр ва дор, дор ва умр.

Сен исмлар ҳам тажовузкор бўлишларини билмас-динг.

Биринчи исмнинг тўла маънодаги мантиқий хулосасидан дилингиз ғашланиши табиий бир ҳол ва шу табиийлик туфайли «Санобар»нинг ҳам иши бир зумда ҳал этилади:

– «Санобар» – раб, онас...

Энди тасаввур учун хомашё:

ўзгалар тушларида адашиб юрган кимсанинг тақдири.

Тасаввурни кучайтириш ортидан келиб чиққан хулосалар:

а) ғайриоддийлик;

б) оддийлик.

Асосий хулоса – шунчаки, ғайриоддий оддийлик. Айни шу «ғайриоддий оддийлик» қондасига асосланиб бу ҳикоя поёнига етказилади.

Буларнинг барчаси ён дафтарингдаги қайдлар, холос. Эрмакларинг ҳақида ҳикоя қилинган бу воқеаларни адоғига етказиш арафасидасан. Бироздан сўнг тамом ҳам қиласан. Тамом қиласан ҳамки, олифта кийинган, вожаб, этли ва суякли, кўзли ва сўзли «Нурмурод», худди ҳеч нарсa содир бўлмагандек, сени батамом истисно этганча ўзи каби бус-бутун «Санобар» билан хушхандон сўз қотишиб турганини кўрасан.

«ДОИРА ҲАҚИДА МАЪРУЗА»ГА ИЛОВА

Пинак бузмасдан ухлаб ётган Ҳалимга, Салимга, Долимга (қай бирига – Долимгами, Салимгами, Ҳалимгами? – фарқи йўқ – фарқи бор) тикиларкансан, нега дейсан, нега одам ухлаётганида юзи ҳиссиз кўринади, туйғудан асар қолмайди, худди шу ҳолатида қорни тўйган қобонга ўхшайди, қорни тўйган қобонга ўхшаса-да, яна ва яна кимнингдир қорнини ёриб, иссиқ қонига тилини бо-

тиришга чоғланган қоплонга ўхшайди? Нега туйғусиз туюлади одам ухлаб ётганида? Барча туйғулари, балки, тушларига кўчгандир, тушларида бетуш юзини тадқиқ қилаётганингни англаб, тушларидаги фаолиятини янада зўриқтираётгандир, аммо, барибир, юзлари нега бетуш ва бетуйғу? Нега бетуш ва бетуйғу юзларини тушларига олиб кириб кетмади, у ёқда шундоқ ҳам «туший» юзлар етарли бўлгани учунми? Унда уст-боши-чи, оёқлар орасига суқилган қўллар-чи, тушларда асқотмайдими бу қўллар? Ана, тушларда оёқлар орасига суқилсин бу қўллар. Умуман, ухлаган заҳоти бутун вужуди билан тушларига ўтиб кетмайди одам – нега?

Топдинг. Доиранинг бошланишини топдинг. Алдар кўса «ернинг бошланишини топдим» деб ҳайқирганидек, сен ҳам шундай дея топдинг доиранинг бошланишини.

Навбатдаги тушингни кўриб, энди тамом қилай деб қолгандинг. Қандайдир тоғ устига чиқдинг. Чиқдинг тоғнинг тоқи, аслида, поёнсиз бир яланглик эканига амин бўлдинг. Эркак жинсига мансуб яланглик. Шу дам ухлашингдан олдин «ҳеч бўлмаса, тушларимда доиранинг бошланишини топаман, қидириб, излаб бўлса ҳам барибир топаман» дея қарор қилганинг ёдингга тушди. Хаёлингга келган биринчи режани қўлладинг. Дуч келган бир таёқни олиб, кўзингни чирт юмганча улоқтирдинг. Таёқ қаерга тушди – билмайсан. Бироқ эркак жинсига мансуб ўша яланглик бағрида қолганлиги аниқ эди. Сабабки, таёқ ерга урилган заҳоти ер, тўғрироғи, ўша яланглик нимадир деб ихранганча бир кўзғалиб олган эди. Худди шу пайт ҳайқириб юборган эдинг – «ернинг бошланишини топдим». Алдар кўсадек ҳайқириб, ўрнингдан туриб кетдинг.

Ўрнингдан туриб кетган эдинг. Айни шу ўрнингдан туриб кетганлигинг учун ҳам сен мана бу нарсадан беҳабар қолдинг: тушингдаги ўша яланглик, эркак жинсига мансуб яланглик, аслида, туш кўраётган, уйқуга кетишидан

аввал «тушларимда, ҳеч бўлмаса, тушларимда доиранинг бошланишини топаман, қидириб, излаб бўлса ҳамки барибир топаман, топишим керак» дея қарор қилган одам эди. Навбатдаги қарор қилган одам.

Бу хулоса – менинг тахминим. Бироқ тахминимни тасдиқловчи исбот борки, бу – уйғонгач қўлтиғим остидан топилган таёқ ва кейинги тушим, доиранинг бошланишини топдим дея ўрнидан сакраб турган кимсанинг шодлигини кўрсатиб берган кейинги тушим.

ТАМАКИ ТУТУНИГА ҚАСИДАЛАР

Мен қўлимдаги папиросни бир зумда чекиб битиришни истамайман. Мен уни бир зумда чекиб битиришни истамаслигим сабаб қисқа-қисқа тортаман. Мен уни қисқа-қисқа тортган кўйи ён чўнтақларимни титкилашга бошлайман – қани у, қаёқда қолди? Боягина шу ерда эди-ку – у менга бериши мумкин бўлган лаззатни излайман. Топгандай ҳам бўламан – кўзларим сузилиб-сузилиб, киприкларимни тортқилаб кетади ва сўнгра ҳеч бир муқаддимасиз қўйидаги қасидалар ёзила бошланади.

БИРИНЧИ ҚАСИДА

...лабингнинг четида олифталарча ўйноқлаётган папиросдан тутун ҳар томон таралади, таралаверади. Ва беҳос кўзинг ачишади, ачий бошлайди. «Яна бошланяптими, – дейсан ўзинг ҳам не кайфдалигингни англамай, – янами... яна(?), яна(!), яна(...)». Ўнг қовоғинг ичига жойлашиб олган тутун базму жамшид бошлайди – қовоғинг дурустгина мушт ҳажмида шишади. Сўнг ўша шиш ёрилиб, худди сеникидай оёқлар ўсиб чиқади. Шу алфозда бирин-сирин жисмингнинг барча аъзолари – қорнинг, тўшинг, қўлларинг, бўйнинг ва ўзингдан ўзга ҳеч кимникига ўхшамас

бебаҳо бошинг униб етилади. Лабингнинг четида эса ўша олифта папирос тутун бурқситиб жилпанглайди. Шу тариқа ўзингга қуйиб қўйгандай эгизагинг вояга етади. Ининг ёки оғанг ҳам, албатта, ўлгундай кашанда. Папироснинг тутуни унинг ҳам қовоғини тинч қўймайди – оёқлар, қорин, тўш, қўллар, бўйин, бош ва папиросу тутун тахт. Тутуннинг мавқеи барчасидан устун – оёқлар, қорин, тўш... оёқлар, қорин... оёқлар...

Шу тариқа қариндош-уруғчиликка менгзамоқ бўлсак, оғанг ёки ининг, жиянинг ва унинг фарзандлари, фарзандларию набиралари кўз очади ва, табиийки, уларнинг барчаси ашаддий кашандалар. Аниқки, ўла-ўлгунча улуг боғловчи – папиросдан айро тушмайди. Бу кечмиш айна шу асно кечади деб кафолат бермайман. Буларнинг барчаси сағал бошқача бўлиши ҳам мумкин. Масалан, мана бундай:

...лабингнинг четида папирос ўйноқламас ҳам. Тек қотганча тутун узатаверар, балки. Не бўлганда ҳам, ўша тутун қовоғинг ичига тўлади, тўхтовсиз тўлаверади. Ўз навбатида, заҳматкаш қовоғинг пуфакдай, бўй-бастингга баробар пуфакдай шишадию «пақ» этади-ёрилади-да, шу он эгизагинг вужуд бўлади. Худди сен тахлит унинг ҳам лабида папирос. Папиросдан эса ўз қовоғи томон тутун ўрлайди. Навбатдаги «пақ» – учинчи эгизак. «Пақ»... «пақ»... «пақ-қ-қ»... – эгизакларинг қавми қўкка бўй чўзиб саф тортган. Суврату сийратдошларнинг битмас-туганмас буюк издиҳоми!

ИККИНЧИ ҚАСИДА

Сен жисмоният сабоғини ёқтирмайсан. Аҳён-аҳён ёнингдан чопиб ўтаётган одамларни кўргач, уларнинг йўлини тўсиб, тўхтанглар, мана, маррага ҳам етиб келдинглар деган қўйи хаёлингга келган гапни айтиб юборгудай бўласан-у, тилингни тиясан. Хаёлингга шундай гап келган бўладики, унинг шакли-шамойили барчага маъ-

лумлиги сабаб ҳам мана шу қоғозга қитир-р-рлатиб ёзиб ўтиришни истамайсан.

Сен қўлингдаги папиросни бир зумда чекиб битиришни истамайсан.

...сен бугун жисмоният сабоғига бормадинг. Хонангда кўмилиб ўтиравердинг. Ногаҳон ҳамхоналаринг – Фари-дун, Ёдгорун ва Осимун эшикни тарақлатиб (шарақла-тиб) очишди.

Тилинг танглайингда. Хонтахтага мук тушгансан. Улар сени бирин-кетин тергаша бошлайди.

– Нега жимсиз? Нега жимсиз, ахир, бобурийлар жи-гаргўшаси?! – оташин маъруза юрита бошлайди Ёдгорун. – Атрофга боқинг, лол боқинг, ҳайрон боқинг! Жийдалар қаҳқаҳасини кутиб ўтирмоқ шартми?!

– «Фа йўтал жазо» (Сенга яхши жазо ато қилсин)! – суюкли жумласини такрорлайди Фаридун.

– Э-э жўра, ғофил банда бўлибсан-ку жуда. Ўйнамайсан-ми?! Югурмайсанми?! Қувнамайсанми?! – Осимун эди бу.

Шу асно чексиз қувонч, недир юксак буюмни қидир-моқ асносида ўз хомашёларига сиғмай, сиға олмай қий-қириб ҳовлига отилишди Фаридун, Ёдгорун, Осимун.

Уларнинг қисман ҳавосиз бўшлиқдагидек бўғиқ ҳал-лослашларидан не юмуш билан овора эканларини чама-лай кетдинг.

Ана, бири бировининг овозини босиб, янчиб маҳв қила қаҳ-қаҳ уришяпти. Ана, ҳовлида бетартиб қалашиб ётган нарвонлар кўкка бўй чўзди. Ёронларинг ҳар бири недир улуғвор юксакликка кўтарилиб боришяпти, нафақат кў-тарилиб боришяпти, балки қанот қоқиб-ўрмалай Улуғ Йўқлик бекатларини бирин-кетин забт эта, улардаги фараҳбахш онлар ато этгувчи ҳар бир дафиналарни бў-йинларига, қулоқларига, оёқларига ила ва, таъбир жоиз бўлса, ана шу илинмишларнинг-да бисотларини лиммо-лим қила...

Охир-оқибат бориб, учиб-ўрмалай етишди ўшал маъвога. Улуғдан-да Улуғ Йўқлик маъвосига. Демак, номаъвога. Ундаги лаззатбахш, қувончли, сер-сер-сер...хуррам тошларга чўкиб, ҳар бири қийқира, кула ҳордиқ чиқардилар. Ва-да ортга сорлочинлар янглиғ шўнғидилар.

...Сенинг менга сўйламоқ бўлганинг (демак, сўйла-маслигинг мумкин эди) бу эмас, аслида. Юқоридагилар оддий тасвир-қайтариқ тушунчагина, холос. Айтмоқчи эдингки, ёронларинг шўх-шодонлиги жойидан кўчириб олинган як дона тарозу палласининг зўравон қўл-қўлида кўкка сапчиши эди (фақатгина?!).

Яна айтмоқчи бўлгандингки, ёронларинг қидирган, излаган ва топган – топиша олмаган – топишда (топа олишда) давом этишаётгани – недир юксак буюмнинг исталган ҳар қайси қисми сенинг ихтиёрингда эди шундоқ ҳам. Қаршингда хонтахта бағрини очиб (тўрт оёқда тик) турар, бармоқларинг орасига суқилган папиросдан эса тутун бамайлихотир ҳар томон ўрлашда давом қиларди.

Ва яна айтмоқчи-ийди-и-ингки (айтмоқчи эдинг – ҳеч нарса айтганинг йўқ – айтмоқчи эмасдинг ҳам, балки)...

Ваҳоланки, сен бугун жисмоният сабоғига бормадинг, холос.

Ваҳоланки, ёронларинг бугун жисмоният сабоғига боришди, холос.

УЧИНЧИ ҚАСИДА

Мен қўлимдаги папиросни бир зумда чекиб битиришни истамайман. Мен уни бир зумда чекиб битиришни истамаслигим сабаб қисқа-қисқа тортиб, кўзларингга тикиламан. Кўзларингда сатрлар ўқийман:

– Чиндан ҳам сен папиросни бир зумда чекиб битиришни истамас экансан.

– Чиндан ҳам папиросинг ҳали-бери тугар кўринмайди.

– Папиросингни қачон адо қиласан-у, қачон...

– Қачон тугатасан, ахир?!

Мен папиросни бир зумда чекиб битиришни истамайман. Кўзларингга тикиларканман, кўзларимга боққин дейман. Мана, ҳозир мен кўзларимдан тутун чиқараман, мана, қарагин, тикилгин, яхшироқ қара, бироқ сен тутунни кўзёш деб ўйлама. Вой, ҳа, ана, чиндан ҳам тутун чиқяпти кўзларингдан! Бу маҳал эса мен адо бўлаёзган папиросни бошқасига алмаштириб улгурган бўламан. Сен эса кўзларимдан кўзларингни узмайсан ва билмайсан – мен папиросни янгилаб олдим.

– Юр, – дегандинг ўшанда, – юр, шаҳар айланамиз.

Шу кунларда ҳукумат қонун кетидан қонун чиқариб, чекувчиларга қарши курашни авж олдираётган, кимданки шубҳа қилинса, дарҳол ушланиб, қаёққадир олис юртларга (айтишларича, Африка саҳроларига) бадарға қилинаётган эди (айтишларича, Африка саҳролари жазирамасида булар тутун бурқситишга юрак бетлаб журъат қилишолмайди). У ёқлар жуда иссиқ юрт экан (айтишларича, Африканинг жазирама иссиқлиги папирос тутуни билан чиқиша олмайди, чекаётган одам бундай жазирамада минг бир азобга гирифтор бўлармиш).

– Йўқ, – дедим, – бора олмайман.

Ул-бул ташвишларни баҳона қилдим.

Сен эса туриб олдинг:

– Юр дейман, юргин ахир. Ҳозир баҳор чоғи – чор-атроф кўм-кўк...

Ноилож рози бўлдим.

– Ва биз йўлга тушдик. Биз кўпчилик эдик – мен, сен, у (балки, улар).

Шаҳар чиндан ҳам ҳувиллаб ётарди. Унинг барча туйнукларини чўнтакларимизга, қўйинларимизга, «ва таъбир жоиз бўлса, ана шу илинмишларнинг-да бисотлари-

ни лиммо-лим қила...» тўлдириб олдик. Қайтгунимизча вақт алламаҳал бўлди.

Мана, биз кўчадан юриб келяпмиз. Чор-атроф зим-зиё зимистон. Қўрққанингдан рангинг дока. Пинжимга суқиласан. Улар эса (менинг кўшним ва сенинг дугонанг), уларнинг эса парвойи фалак. Шаҳарнинг чиндан ҳам ажойиблиги, унинг барча лаззатларини чўнтақларига, қўйинларига «ва таъбир жоиз бўлса, ана шу илинмишларнинг-да бисотларини лиммо-лим қила...» тўлдириб олганликлари ҳақида тинмай бидирлаб келишаётир. Сен эса пинжимга суқиласан. Мана, энг хатарли жойдан ўтяпмиз. Икки баланд бинонинг ўртаси қоп-қоронғи йўлак. Ўша ёқдан хавф келади.

Бу йўлак бир макон эди.

Бу макон бир юҳо эди.

Бу ерда бутун шаҳар аҳолиси жам бўлганди. Айни шу ҳақда ўйласам, нега, дердим, нега шаҳар буришиб-тиришиб қолмайди, бир томонга оғиб кетмайди, нега?

Бу ер бир така эди. Такая эдики, саноқсиз милтиллаган чўғлари, ўлат оралаган шаҳар фуқароларининг шивир-шивирлари бўлган, ҳозир, мана шу айни чоғда биз қаршисидан ўтиб бораётган – сен менинг пинжимга суқилган, у эса (балки, улар эса) парвойи фалак алфозимизда биз қаршисидан ўтиб бораётган – бироздан сўнг эса биз ортимизга қайриладиган ва менинг кўшним ва сенинг дугонангнинг ўша йўлак томон кетиб бораётганини, йўлакдан эса беш-олти чоғли тутун бурқситаётган қўриқчилар уларни имлаётганини – «келаверинглар, келаверинглар ва ниҳоят» дея имлаётганини кўргач, жон ҳолатда бу жойдан нари қочаётганимиз ва уйимизга етгач, ҳар биримиз – ҳар ким ўз ҳолича бошқа биримиз ҳақида ва ўз-ўзимиз ҳақда «бир кун барибир биз ҳам – мен ҳам, сен ҳам ўз йўлагимизга кетамиз» дея хаёл қилаётганимиз ва бу хаёлнинг рўёбга чиқиши хиёл сўнгроқ бўладигани бир така эди.

ТҮРТИНЧИ ҚАСИДА

Мен папиросни бир зумда чекиб битиришни истамайман. Адо бўлаёзган папиросни янгисига алмаштираман. «Тутуннинг мавқеи барчасидан устун» – торгина хона шифтларидан ёш сизиб чиқади. Кўзларимга тикиласан – овора бўлма, менинг кўзларим йиғламайди. Кўзларимга тикиласан – билагингга чўғ босаман. Дафъатан хаёлингга бир гап келгандай ўрнингдан сапчиб турасан ва ҳикоянгни бошлайсан:

– У вақтлар мен кўзлар ҳақида жуда кўп ўйлардим. Билмадим, бу орзумиди ёки истак ва ё бу орзу эди. Ва ё бу истак эди. Иккови биргаликда эди – мен бир жуфт кўз иташни орзу қилардим – орзу қилишни истардим ва шундай ишонардимки, мен орзу қилиб истаган – мен истаб орзу қилган кўзларни барибир қидириб топаман. Сўнг эса бу кўзларга тикилиб, туну кунларимни бемалол беҳадик еб битиравераман.

У вақтлар мен кўзлар ҳақида жуда кўп ўйлардим. Агар билсанг, мен кўзларим очиқ ҳолича дунёга келганман. Буни кейинчалик онам сўзлаб берган. Мен онам қорнидан кўзларим очиқ ҳолича тушганман. Илк бор кўзларига кўзларим тушган одам доя аёл эди. Буни ҳам кейинчалик онам сўзлаб берган. Ўша доя аёл кўзларига бепарво тикилиб турганимни кўргач, сапчиб ўзини орқага олган эди.

Буларнинг ҳаммасини менга кейинчалик онам сўзлаб берган. Аммо мен унинг бирорта сўзига ишонмайман – мен кўзларим юмуқ ҳолича кўз очганман. Эсимда – ташқарининг ҳидини олгач, кўзларимни чирт юмиб олгандим. Анча вақт кўзларимни очмаганман. Аммо қачондир барибир кўз очиш лозим экан – кўзларим очилди. Шунда ҳам таажжубда қолганим йўқ – мен ташқарини худди шундай тасаввур қилгандим...

Жимиб қолдинг, ҳикоянгни ўзим давом эттираман:

– Мана сен истаган ўша кўзлар: у дамлар бу дунёнинг кўп лаш-лушлари исмсиз эди. Сен шу исмсиз дунёнинг дарёларида ногирон улоқчаларни парваришлар ва сўқир кабутарларингга дон сочиб юргич эдинг. Яна қишлоқ четидаги аллақачон суви қуриб битган ҳовуз атрофи сенинг суюкли сайилгоҳинг эди. Онанг ҳали-ҳануз эслайди – илк бор атак-чечак қилган пайтинг ўша ҳовуз томон чопқилаб кетгандинг. Онанг кўзларидан ёш оқизиб, донг қотганича тек туриб қолган, сен барибир ўрмалай-судралиб ва судрала ўрмалаб етиб бора билгандинг ҳовуз бошига. Кейинчалик у жой фақат сеники бўлиб қолди.

Кунларнинг бирида ёки бир куни ҳовуз ичига тушдинг, ундаги силлиқ тошларга бош қўйиб ётдинг. Сўнг хаёлингга энг катта тошни юқорига олиб чиқаман деган ўй келди. Бир амаллаб бу тошни силжита олганинг ҳамон қурбақанинг бели каби шилимшиқ қабарикқа тўпиғингга қадар ботиб кетганинг ҳам рост. Бу кимнингдир кўзлари эди, сўлим ёш оқизаётган кўзлар. Шунда онанг ортига беркинаркансан: «Она, – дединг, – она, энди мен ҳам йиғлашни биламан».

ХОТИМА ҚАСИДА

«Шу кунларда ҳукумат қонун кетидан қонун чиқариб, чекувчиларга қарши курашни авж олдираётган...» Биз ўшандан сўнг орқа-олдимизга қарамасдан уйимизга ошиққандик. Шу сабаб ҳам биз кўрмадик – Папирос тутатаётган қўриқчилар. Қоронғи йўлакнинг қўриқчилари. Улар қоронғи йўлакдан ўтишга қўймайдилар. Устига-устак, уларнинг яна бир вазифаси бор – пойлоқчилик.

Мана шу папирос тутатаётган қўриқчилар уни (менинг қўшним ва сенинг дугонангни) имлаб чақирдилар. Мана, у (балки, улар) қоронғи йўлак томон кетиб боряпти. Кетиб бораркан, унинг ишончи комил – қўриқчи-пой-

лоқчилардан эсон-омон ўтиб олади. Бунинг учун худди мана бундай қилиб папирос ёндириб олса бас. У ёғи эса омонлик. Омонликка чиққач эса ундан сўнг калнинг боши каби сип-силлиқ орт қолади – унут бўлади ҳаммаси. У қўриқчи-пойлоқчилар томон бамайлихотир-бепарво юриб бораркан, хаёлидан шу ўйлар кечарди. У шундай бўлишини, айнан худди шундай бўлишини истарди. Истак – истакнинг эса бағрида доимо лаззатли, хомхаёл орзу кулала бўлиб ётади, ётаверади.

У қоронғи йўлак оғзига келгач, қўриқчилар қўллари-дан тутиб, саноксиз милтиллаган чўғлар орасига чўк тушишга мажбур этдилар. Қўлига эса эҳтиёт шарт қилиб бир қанча папирос тутқаздилар. Ўлат оралаган шаҳарнинг барча фуқаролари бунда эди. У хаёл қилди – нега, нега шаҳар буришиб-тиришиб қолмайди, бир томонга оғиб кетмайди?

Ҳар кимнинг ўз папироси бўлсин экан. Унинг қўлидаги папирос барибир қачон(лар)дир тугайди. Ўшанда бошқа бировдан сўрашга номус қилади. Зотан, ҳар кимнинг ўз папироси бўлсин экан. Унинг қўлидаги папирос эса барибир қачон(лар)дир тугайди. Ўшанда унинг қўлидаги сўнгги папироснинг тутуни ўрлай-ўрлай кўкка равона кетади, шапалоқдай кукуни эса билагига чўғ бўлиб босилади. Дафъатан хаёлига бир гап келгандай ўрнидан сапчиб туради ва у қарайди – нимадандир ёки кимдандир таажжубда қолган каби қарайди. Қарайдию оғзидаги сўнгги тутунни ҳалқа-ҳалқа қила кўкка равона қилади. Қарайдию қорни тўйган қўзичоқнинг аҳволини тушунгандек бўлади. Қарайдию папирос кукунини бемалол ва бепарво қоқиб ташлайди...

МУНДАРИЖА

Шариф Аҳмедовнинг эврилиш-метаморфозалари.....	3
Биздан ҳам чиқсин-да!	10
Хонамдаги уқубатгул.....	12
Бир бемор воқеаси.....	22
Porlockдан келган одам	41
Лера-Ларивон.....	50
Тўртинчи қаватдаги.....	66
Яланглик соҳиби	83
«Борхесга мухаммаслар» туркуми.....	100
Тўқсонинчи йиллар дафтаридан	
Муқаддима ҳикоя.....	150
Қурумсоқ шубҳалар	151
Доира ҳақида маъруза.....	155
Исмлар теграсида эски жазбалар.....	159
«Доира ҳақида маъруза»га илова	164
Тамаки тутунига қасидалар.....	166
Биринчи қасида.....	166
Иккинчи қасида	167
Учинчи қасида.....	169
Тўртинчи қасида.....	172
Хотима қасида.....	173

Адабий-бадiiй нашр

Шарифжон АҲМЕДОВ

БИР ТУШНИНГ ЭВРИЛИШЛАРИ

Муҳаррир: Абдулла ШАРОПОВ
Бадiiй муҳаррир: Баҳриддин БОЗОРОВ
Техник муҳаррир: Дилшод НАЗАРОВ
Саҳифаловчи: Иномжон ЎСАРОВ
Мусахҳиҳ: Отабек БОҚИЕВ

Нашриёт лицензияси: АI №134, 27.04.2009

Теришга берилди: 25.06.2019 й.

Босишга рухсат этилди: 18.07.2019 й.

Офсет қоғози. Қоғоз бичими: 84x108^{1/32}.

Cambriga гарнитураси. Офсет босма.

Ҳисоб-нашриёт т.: 6,89. Шартли б.т.: 9,24.

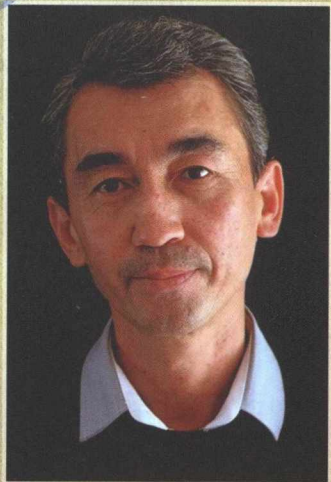
Адади: 1000 нусха.

Буюртма № 146

«Akademnashr» нашриётида тайёрланди.
100156, Тошкент шаҳри Чилонзор тумани 20^А-мавзе 42-уй.

Тел.: (+99871) 217-16-77
e-mail: info@akademnashr.uz
web: www.akademnashr.uz

«Javoxir nashr» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри Мирзо Улуғбек тумани Зиёлилар кўчаси 6-уй.

ШАРИФЖОН АҲМЕДОВ – ёзувчи ва таржимон. 1969 йилда Андижоннинг Асакасида туғилган. ТошДУ (ҳозирги ЎЗМУ)нинг журналистика факультетини тамомлаган. Лотин Америкаси адабиёти тадқиқотчиси. Хорхе Луис Борхес, Хулио Кортасар ва Андрей Платонов асарлари таржимони. Шунингдек, ливанлик файласуф адиб Жуброн Халил Жуброн қаламига мансуб «The Prophet» (ўзбекчада «Ал-Мустафо») асарини ҳам ўзбекчага ўгирган.

ISBN 978-9943-5928-9-6

9 789943 592896